

ВЕЖА

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЧАСОПИС

ВИХОДИТЬ З 1995 РОКУ

№ 14, 2003 РІК

Зареєстровано Міністерством інформації України 14 листопада 1996 року, серія КВ №2296

ЗАСНОВНИКИ: КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ,
КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЗМІСТ

АНКЕТА «ВЕЖІ»

«Письменництво: важкий хрест чи лавровий вінець?»	4
Юрій МУШКЕТИК	5
Микола КРАВЧУК	10
Наталя ОКОЛІТЕНКО	18

ПИЛЬНУЙ!

Микола СТОЯН. "Ненастанно політь бур'ян..."	32
---	----

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Геннадій ШКЛЯР. У лігві (оповідання)	50
Тамара ЖУРБА. Іще не вечір, тільки надвечір'я... (поезії)	63
Барис ПЯТРОВІЧ. Фрески (оповідання).	
Переклав з білоруської Василь Бондар	74
Юрій ЗАВГОРОДНИЙ. За імлюю (поезії)	89
Олександр ВЕРТІЛЬ. Із небосхилу зоря засвітила (поезії)	95
Леся ДЗЮБА. Продана душа (драма)	103

BESTSELLER

Віктор ЛАГЗДИНЬШ. Ніч на хуторі Межажі (повість, закінчення).	
Переклав з латиської Кость Оверченко	121

МІЖ БУГОМ І ДНІПРОМ

Наталя ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Заселення південної України в половині XVIII століття. Частина 2 (продовження).	163
Володимир БРОВЧЕНКО. Вікнина (спогади)	194

СПАДЩИНА

Микола ГРИГОРІВ. "Важко я пишу, з болем і несамовитістю – аж до виснаження..." (листи)	213
Георгій ПОЗНЯК. "З чужого голосу не співав..."	214

СТУДІЇ. КРИТИКА

Олександр СИЗОНЕНКО. Лютували шаблі...	237
Федір ШЕПЕЛЬ. Наша "Вежа" – в козацькій енциклопедії!	259
Лідія КОВАЛЕЦЬ. Необрвана нить (відкритий лист Леонідові Куценку)	261
Світлана БАРАБАШ. Гуманітарна аура "Дворянського гнізда Косачів"	266

ПАЛІТРА

Броніслав КУМАНСЬКИЙ. "Ми приходимо у світ, щоб щось зробити"271

ВЕСЕЛА СКРИНЯ

Роман ЯКОВЕНКО. "Веселі вісті" (мініатюри)275

Борис РЕВЧУН. Школа радості (одноактна комедія та й годі)280

Головний редактор:

Василь БОНДАР

Редакційна колегія:

Валерій Добробатько

Григорій Клочек

Леонід Куценко

Володимир Могилюк

Михайло Надеждін

Володимир Панченко

Віктор Погрібний

Петро Селецький

Олександр Сіома

Федір Шепель

Редакційно-технічна служба:

Валерій Нікітінський – художнє оформлення

Олександр Островерхов – комп'ютерний набір та верстка

Людмила Яблонська – коректура

На кольоровій вклейці – репродукції живописних робіт

Олександра Логвинюка

Машинописи розглядаються лише в першому примірнику, не рецензуються і не повертаються.

Авторів не замовлених редакцією творів просимо вкладати поштовий конверт для відповіді.

Висловлені авторами думки не завжди збігаються з позицією редакції.

За достовірність фактів, цитат, власних імен та інших фактів відповідальність несуть автори публікацій.

Редакція залишає за собою право редагувати і скорочувати текст.

Передплатний індекс журналу "Вежа" у обласному каталозі - 01825.

Адреса редакції:

25022, Кіровоград, вул. Луначарського, 29 (другий поверх).

Обласна організація Національної спілки письменників України

тел. (0522) 24-29-04

Видавець: ПВЦ «Мавік»

АНКЕТА «ВЕЖИ»

**«ПИСЬМЕННИЦТВО:
ВАЖКИЙ ХРЕСТ ЧИ ЛАВРОВИЙ ВІНЕЦЬ?»**

1. Що змусило Вас в житті взятися за перо (бажання висповідатись, прославитись, чи заздрощі, гроші і т. п.)?

2. Коли Ви задумали стати письменником, мали взірця? Хто він?

3. Як Ви починали в літературі?

4. Як Ви творите?

– пишите постійно, щодня; у визначений час стільки-то годин; тільки якоїсь певної пори року; під час відпустки; коли приходить натхнення; вдень, вночі?

– де Вам найкраще пишеться (замкнена кімната, відкритий простір, людна кав'ярня, читальна зала бібліотеки, ліс...)?

– як довго готується до того, аби посадити себе за письмовий стіл?

– вам знайоме таке поняття, як «лінощі»? як Ви їх поборюєте?

– що стає приводом для написання твору (конкретна подія, вражаючий факт, особа в історії, актуальна тема, соціальне чи державне задоволення...)?

– пишите ручкою (кульковою, наливною), одразу друкуєте на друкарській машинці, надиктовуєте комп'ютеру?

– чи використовуєте під час писання довідкову літературу (словники, енциклопедії, літописи, інші книги)?

– чи надаєте значення ритму фрази, речення?

– яка продуктивність Вашої праці, коли відчуваєте, що пишеться (у машинописних сторінках за добу)?

– чи використовуєте стимулятори для активізації письменницької творчості (кава, музика, дощ за вікном, вино, куриво, інше)?

– чи можете подати якийсь особливий рецепт викликання натхнення (дотримання творчого біоритму, читання доброї художньої літератури...)?

– скільки разів переписуєте свої твори до остаточної редакції?

– оповідання, повість, роман пишите підряд, чи частинами (часом з кінця, з середини, з найцікавішого місця)? наведіть конкретний приклад;

– для написання багатосторінкового твору складаєте план розвитку подій, характеристики героїв?

– звідки береже матеріал для своєї творчості? як часто прототипами Ваших творів стають конкретні люди? яку частину складає домисел у Ваших творах?

– чи не надокучає Вам власний стиль? зміна жанру, стилю, освоєної творчістю історичної доби – чи існує для Вас така необхідність, потреба?

– чи не заважають Вашому творчому процесу сім'я, друзі? Ваше переконання – чи слід письменнику одружуватись?

– коли Вам не пишеться, що Ви робите?

– чи є у Вас задуми, початки, незавершені уривки, до яких Ви ніколи не повернетесь і які ніколи не стануть закінченими художніми творами, з яких причин не стануть?

– які відчуття Вас опановують по завершенню роботи над твором (прочитати комусь, бажання надрукувати в журналі, відчуваєте блаженство, радість чи навпаки – спустошення, жаль...)?

5. Якою мірою впливає на Вашу творчість оцінка твору друзями, редакціями, рецензентами?

6. Чи ведеде Ви щоденник? Чи робите які записи-спостереження?

7. Чи повертаєтесь до своїх уже опублікованих творів, аби їх переробити, удосконалити?

8. Чи треба письменникові читати? Як багато Ви читаете? Зокрема чи достатньо уважно стежите за сучасним українським і світовим літературним процесом?

9. Чи були у Вас періоди розчарування життєвим вибором – вибором письменницької долі?

10. Що б Ви побажали молодим, які мріють стати письменниками?

Анкету склав Василь БОНДАР.

Юрій МУШКЕТИК

1. Мабуть, найпростіше: прищеплена любов до літератури. Пригадую: прийшла до нас у клас нова вчителька. Наші вчителі були такі ж, як ми, й пахло від них так само – гноєм, картопляним огудинням. А ця була у строгому, сталевому кольору костюмі, і – ледь-ледь підфарбовані губи... Знайомиться з класом, розповідає, яких письменників вивчатимемо. А потім: "Візьміть зошити, пишіть: "Стомлені подорожні зупинилися на ночівлю. Сонце сховалося за верховіття дерев. Назбирали хмизу, запалили багаття. Загуготіло полум'я". А тут – дзвінок. Вона: "Допишете вдома". Ми витріщилися, наче на божевільну: "Що писати?" "Не знаю". "А хоч де це відбувається?" "Не знаю". Ну,

пришелепувата. Написало кілька чоловік. Той про Африку, той про Сибір (хто що перед цим читав), той про наші краї. І вже читали в класі із запалом.

Це – один із прикладів. Я змалечку "ковтав" книжки.

2. Якогось певного взірця не маю. Залюбки читав поезію Лесі Українки, Лермонтова, Байрона. Шевченко приходив поступово, повільно, його твори ставали непомильними істинами, з ними прийшла справжня Україна.

3-4. Починав, майже як усі – писав вірші. У школі один. Не мав уявлення, які вони. Але в тумані вимальовувався якийсь образ, либонь, Байрона, отого, чий човен лине "на гребні бурунів". Вступивши до університету, прийшовши на літстудію, побачив, окрім себе, ще сто Байронів. Єдиним моїм позитивом було те, що втямив – деякі "Байрони" пишуть краще. Першого літа нам доручили прочитати вдома якусь лекцію на власний розсуд. Я наштовхнувся десь на постать Семена Палія, довідався, що він мій земляк. Почав читати про нього. Друкованих матеріалів – обмаль. Образ Палія захопив мене. Вирішив написати роман. Зухвальство? Скоріше невігластво, нескладення звіту собі, що таке роман. Писав ночами на студентській кухні, на підвіконнях. Товариші побачили. Кпинів натерпівся, вистачило б на сто письменників. Уже закінчуючи писати, дещо занепокоївся, дещо втямив, подумав – а що, як це графоманія. За душею ж не мав жодного друкованого рядка. Сів і написав двоє оповідань, дитяче заніс у журнал "Барвінок", доросле – в "Дніпро". Місяців зо два терпів, а далі пішов по власних слідах. У "Барвінку" довго шукали рукопис, не могли знайти, "загубили", хоч, зрозуміло, воно ніщо, але все ж трохи ніяково. А тоді зайшов відповідальний секретар, запитав, що шукаєте, сказали, запитав, яка назва, я сказав, а він говорить – так воно в роботі, вже є верстка, за тиждень буде сигнал. Пішов у "Дніпро", а там також прийняли до друку. Це був триумф. Один із найбільших моїх триумфів... Ох ті триумфи, – людський обман, привиди на гіркій дорозі літератури. Що є приводом до писання, отим рушієм? На початку минулого року дуже хороший письменник Степан Процюк у статті в "Кур'єрі Кривбасу" відповідав на це запитання дещо іронічно: сучасні молоді письменники всі хочуть написати бестселер. Щоб одразу здобути віллу на океані, смокінг і яхту з дівчатками. Не хочу детально коментувати, але пригадаймо рушії творчості Шевченка, Франка, Лесі Українки та і всіх інших класиків, які ставили на сторожі отих німих рабів слово. Усе це дуже високо, в житті воно приземленіше, в серце б'є конкретна кривда. Хто сьогодні захистить отих знедолених людей, оте село, яке гине. Хто змалює та піднесе українську душу і хто є її виразником, захистить українські традиції,

культуру, які дедалі більше витісняють мову? Сама література дедалі більше стає індустрією, мало письменників, які оперують словом, метафорою, мають якусь моральну мету, всі хочуть здивувати світ. Текст перестає бути розмовою з собою, пошуками істини в собі. Так, для мене "суть" оповідання "Смерть Сократа" – чому він прийняв отруту, коли йому пропонували втечу, ще й забезпечували великою сумою грошей? Якби він утік, він зруйнував би свою "концепцію", своє вчення; смерть – ніщо, живе тільки людська душа і т. ін.

Суть оповідання "Диявол не спить" у тому, що ми знаємо Сковороду хрестоматійного, глянцевого, якого "світ ловив і не спіймав", і ніхто не зіставив того, що, коли громили гайдамаків, руйнували Запорозьку Січ, ліквідували гетьманщину і вже забороняли українську мову, Сковорода писав "Божественні пісні" – "а я буду себе тихо коротати милий век", ніде жодним словом не згадав оте лихоліття, оті біди, постановивши... "счастлив буду человек". Я зіставив те, звівши в корчмі Сковороду і бродячого дяка Корінця, колишнього однокурсника Сковороди, гнаного і мученого долею та всіма отими буревіями. Деякі із моїх знайомих були ошелешені цими сентенціями. Але – переконані. Приводи до написання конкретних речей – різні. Писав я, "вивчаючи" життя, пригадуючи певні колізії, епізоди, їздив до знайомих, шкільних та університетських товаришів, буцім тільки так, провідати, або – проїздом, розпитував, ходив по селу, знайомився, бачив людей, людські типи, записував до блокнота деталі, подробиці, мову. Іноді приводом до написання може стати одне речення. Так, ще школярем, я лежав на печі, до моєї матері зайшла сусідка, розмовляли, вони думали, що я сплю. У сусідки син, "перший хлопець на селі", був на війні. На нього чекала найкраща дівчина на селі, а він приїхав одружений, привіз шалену, ротату, матюкливу москальку, вона знущалась над ним, а він терпів. І сусідка, його мати, сказала: "У Миколи щось було на війні, і вона це знає". Фраза майнула в моїй голові, загубилася, кілька разів спливала впродовж десятиліть. І одного разу "застрягла", почала мене мучити, на той час чоловік, сусід, повісився. Я лягав на диван і годинами думав "за нього", як він жив. Як переживав. "Провину" йому і весь військовий антураж взяв із розповідей батька, брата – інваліда війни, інших знайомих. А тогочасне його життя з дружиною бачив на власні очі. Склалася повість "Біль". Одна з моїх найкращих, за нею режисер Бійма зняв фільм "Хочу зробити зізнання", який "крутять" іноді ще й тепер.

А часом якусь колізію вивчаєш, перевіряєш, наповнюєш достеменним матеріалом, і однак твір не стає правдивішим, реалістичнішим ніж отакий, про який написав вище. Ото і є правда ху-

дожня, художнього образу. Велику роль, як мені здається, відіграє віра автора, пам'ятаєте Пушкінське "над вымыслом слезами обольюсь", віра в те, що я додумаю, я повинен повірити, що так було, так, а не інакше. Мені доводилося вигадувати навіть історичні події, і вони стають переконливі, якщо "реставрував" дійсність психологічно правдиво. Є в мене оповідання "Страх підстарости Чаплінського". Ми знаємо, що Чаплінський пограбував хутір Богдана Хмельницького, побив його сина. Забрав дружину. Хмельницький утік на Січ. Звідти вийшов проти поляків і під Жовтими Волами розгромив їх. Я не знаю, де тоді був Чаплінський, але, певно, на хуторі; від Жовтих Вод до Суботова зовсім недалеко, шляхтичі-жовніри, які залишилися живі після бою, повинні були обов'язково втікати на Чигирин через Суботів, вочевидь, вони мали смертельно налякати Чаплінського. Далі той би мусив втікати на Корсунь, де стояли основні сили польського війська, яке, в свою чергу, злякалося й кинулося до втечі. А Чаплінський? Я "біг" разом з ним і лякався разом з ним.

Я написав дуже багато. Знаю, що вже сьогодні не все витримало іспит часом. Дещо вже вмерло, щось помирає, але, як і кожен автор, сподіваюся: щось протриває в часі довше, якщо для того складаються обставини. Пишу ручкою, потім правлю, передрукуюю і знову правлю й передрукуюю. Дещо лягає на папір з першого разу. Якщо пишу твір історичний, зрозуміла річ, без архівів, допоміжної літератури не обійтись.

Коли я писав роман "Гетьманський скарб", окрім інших матеріалів, користувався "Історією русів" – найпатріотичнішим твором українця. Там є оповідь про те, що Петро I покликав до Петербурга гетьмана Полуботка, той обстоював українські "давнини" – права українців на самоврядування, а вичерпавши всі засоби, на порозі церкви сказав Петрові у вічі все, що думає про нього, навіженого, і його державу. Усі історики заперечували реальність цього епізоду – Петро I не став би слухати Полуботка, та ще й при всьому почті, та ще й на порозі церкви. Вони взагалі ставлять під сумнів "Історію русів" – усе те, мовляв, вигадав пізніший український патріот. Я почав шукати. Написав до Парижа приятелю, Віктору Коптілову, який працював у ЮНЕСКО, щоб пошукав там книжку Жана Бенуа Шерера "Історія козаків запорожців", бо в нас немає. Той відповів: знайшов у Страсбурзі. Я йому: зніми ксерокопію і перекладай. Він переклав і прислав. 1994 року ця книжка вийшла в "Українському письменнику". Власне, це перша історія України, фрагментарна, писана з баченого й розповідей інших. Там є цей епізод у церкві. Точнісінько такий. Книжка Шерера вийшла років на 70 раніше "Історії русів". Шерер був французький дипломат, і йому не було для чого вигадувати цей епізод.

Не ввійшовши в свій ритм, писати не можна.

Чи не надокучає власний стиль? Усе на світі надокучає. Так, нам приївся вже класичний реалізм, звідси всілякі інші *ізми*, розумні й нерозумні, вдалі й невдалі. Здебільшого невдалі. Сім'я мені не заважає, письменник повинен одружуватися, жити нормальним життям. Але те вже залежить і від вдачі та обставин. Незавершеного в мене мало. А от не використаного, "прогавленого" вистачає. Так я розпорошив, розвіяв по різних творах безліч епізодів із життя роду моєї матері, могутнього козацького роду – 11 дітей, стоптав двадцятий вік, життя кожного з цих одинадцяти могло бути романом, а разом – епопеєю. Я тільки тепер, пригадавши дещо, з'єднав те все у якісь нотатки-спомини. Одначе це вже не те.

Стимуляторів не вживаю. Зрідка – хорошу музику для натхнення, хоч сам зовсім не музикальна людина, без голосу й без слуху.

5. Страх не люблю читати тріскотливо-похвальні статті та рецензії на себе, прочитую з мукою, що гріха таїти, так само не люблю різкої критики. Найкраще читати спокійний, переконливий розгляд-розбір. Але його сьогодні немає. Література провалюється, як дощ у пісок, є "тусовочні" критики, які розглядають "свою тусовку", оце і все.

6. Зрідка записував якісь принагідні думки, спостереження.

7. Повертаюся із власного бажання й з принуки. Так у сімдесятих роках опублікував у "Вітчизні" роман "Біла тінь", його з вульгарно-ідеологічних позицій громили Шамота, Санов, інші подібні їм критики, у Спілці письменників його розглядали на спільному засіданні секцій прози й критики. Щоправда, мало хто з письменників розглядав із нав'язуваних ідеологічних позицій. Одначе роман "застряг" у видавництві і вже був опублікований російською, литовською, болгарською, німецькою, чеською, угорською і ще кількома мовами, а українською книгою не виходив. А потім вийшов, проте був попсований такою мірою, що й упізнати його годі було. Оце недавно я повернув його до "висхідних позицій" і дещо допрацював, але видати нема де, а кланятися спонсорам не хочу.

8. Письменник і є найактивнішим читачем. Читаю і свою, і зарубіжну літературу, щоправда, в основному, в межах "Всесвіту" та "Иностранной литературы". Здебільшого читаю з осмutoю. На жаль, там таки видимий занепад, стільки творів з гидотно-нетрадиційною "любов'ю", стільки дріб'язкового, штукарського. Деякі критики пропагують таке і в нас: нарешті література стає літературою і нічим більше, від неї відпадають невластиві їй функції народу (захисту народу, вболівання за народ), нації і т. д. Дуже часто це люди з науковими званнями, за ними йдуть прямі невігласи й виродки, яким і Шевченко, і Франко чужі та не-

потрібні. Я ще якось можу зрозуміти англійського, французького письменника, у їхніх країнах панує благоустрій, вони мають міцні держави, нації, чом трохи й не побавитись. А в нас, коли знову все на грані – бути чи не бути, коли багатства розкрадені, держава корумпована, а самі високі державці їздять по ярлики до сусіда, нам у це гратися? У власну загибель? Проби!

9. Розчарування вибором професії не було. Так, не завершив усього, що міг завершити, такий був час, і сам не став на силі писати тільки в стіл, тут скаржитись ні на кого, всі ми обертались у цьому колі.

10. Йти стежкою, яку вказали нам наші світочі: обов'язок письменника – свята правда, бути корисним своєму народу, шукати добра та істини.

м.Київ

Микола КРАВЧУК

Слово "анкета" завше націлює мене на сповідальну відвертість і офіційну відповідальність. А ще чомусь дивним чином прибиває до пам'яті однойменну геніальну новелу Григорія Косинки...

Так ось – починаю свою "сповідь".

Перші три питання зручно об'єднати в одне.

За мій некороткий вік багато разів мене питали, як воно, те письменство, в мені почалося. І відповідати завжди мушу банально: мабуть, як у всякого "звихнутого" на любові до писання. Ще з дитячих, особливо юнацьких літ я відчував непомітну внутрішню потребу викласти свої думки, почуття на па-

пері. Спочатку то були вірші (між іншим, російською мовою). Звичайно, стимуляторами до початкових, як тепер модно говорити, екзерсисів, сиріч вправ, не могли бути ні славолюбство, ні заздрість, ні, тим більше, гроші. Хіба що неосмислені ще рефлексії (така конструкція душі) й елементи сповідальності (хтозна-кому) супроводжували ті "творіння". Писати серйозніше, з "прицілом на письменника", почав на третьому курсі інституту – мав 25 років, коли написав перше оповідання "Чорнобривці", а згодом – навіть повість "Квітує жито" (лежить до сьогодні не переписаною). Працюючи в школі (директором, завучем –

це я до того, що вільного часу майже не було) вправлявся-вчився досить довго (десять років!), написавши за цей час зо три десятки новел ще й півтори повісті, й радий, що моє літературне навчання ("літінститут") відбувалося поза очима читачів. Бо коли в 1967 році у журналі "Вітчизна" були вперше опубліковані новели "Криниця під вікном" і "Оляна" (цю публікацію я вважаю своїм справжнім початком у літературі), то читачі, здається, вже не помітили моїх ранніх мук над словом.

А вірців серед українських письменників мав (маю) і не раз їх називав. Це, щонайперше, – Стефаник, Васильченко, Черемшина, Косинка. У меншій мірі й, сказати б, вибірково – Довженко, Головка, Стельмах. На жаль, пізно – в 1991 році познайомився з творами нашого блискучого й близького моїй душі новеліста Івана Керницького, закритого свого часу для радянського читача. Звичайно, не обминули мене, українця, чарівні художні першовпливи Нечуя-Левицького й Панаса Мирного. Допомогала завжди триматися реалістичного берега, не захлинутися в графоманському мелодраматизмі й дидактиці російська література. Чехов, Бунін (особливо!), Шолохов, Паустовський, Астаф'єв, Шукшин, Казаков і сьогодні є для мене високим і хвилюючим художнім світом. Хоч я завше пам'ятав і пам'ятаю про українську душу, особливості її виявлення і розкриття.

Вищою міркою літературного слова є для мене його художність, об'ємність і точність у живання. Тому серцем сприймаю художню тканину своїх сучасників і товаришів: Григора Тютюнника, Є.Гуцала, В.Міняйла (з молодших, поза неприйнятну для мене форму, цим даром володіють Є.Пашковський, В.Медвідь, О.Ульяненко). Й через те душа моя не лежить до нинішньої суто розповідної, "протокольної" західної та з неї скопійованої нашими "європейцями" літератури. Все-таки Мопассан, Цвейг, О.Генрі чи найближчий нам болгарин Єлін Пелін залишаються неперевершеними. Не сприймаю серцем художньої літератури "від розуму", від заданих (нехай і майстерно) конструювань, без всепроникливої любові – від такого письма, як писав Нечуй-Левицький про Л.Толстого, "не заплачеш і навіть не зітхнеш, не засмієшся і навіть не осміхнешся".

Не боячись зверхніх звинувачень у ретроградстві, вважаю антилітературою словоігрові "тексти" майже всіх доморощених припізнлих модерністів і постмодерністів. Радий, що таку мою оцінку цього явища вдало (краще за мене!) висловив молодий талановитий прозаїк і критик О.Яровий (даруйте за довгу цитату): "Бунт вісімдесятників проти регламенту в літературі (хоча тоді ніхто й не виводив законів) обернувся бунтом проти художності, стилю й самої літератури. Відступивши від творення і взявши неписаним девізом руйнацію устоїв, 90-ті роки

впали у вир безконечної деградації, самоповторюваності й за всієї хаотичності об'єдналися однотипною беззмістовністю, безпочуттєвістю, стильовим примітивізмом".

Ну що тут додати? Хіба напишу для підтримки глибокого й сміливого дослідника два високохудожніх речення (знову вибачайте за довге цитування): "Чорнобривий паровоз закашляв десь далеко колесами, несміло засвистів у степу, і замурзані села виглянули із-за горбів здиновано"...

"До хати Антона Родіоновича підходить забрьохана осіння ніч, заглядає у вікно, сідає на причілку, коло собаки, і жде"...

Оце перше й останнє речення з тієї ж новели "Анкета" Г. Косинки. Навіщо було проти них бунтувати, во ім'я чого (кого) руйнувати, забувати? Невже представникам літавангарду дорожчий англійський чи німецький перекладач і примарна європейська слава, ніж свій, український читач? І ще, чи відомі вам усім, панове модерністи, слова одного з ваших богів, Кафки: "Я пишу інакше, ніж мовлю, мовлю інакше, ніж думаю, думаю інакше, ніж мав би думати. І так аж до найтемніших глибин..." (підкр. моє – М.К.).

Отут уже зовсім немає чого додати.

4. На питання "Як Ви творите?" мені правильніше було б відповідати в минулому часі, але оскільки ще інколи сідаю до письмового столу з одним напівзрячим оком, то будемо вважати, що творчий процес продовжується.

Щонайперше, ніколи не писав постійно, щодня. І з цього приводу мав я не одну "професійну" дискусію з моїм дорогим покійним другом Євгеном Гуцалом, який упродовж багатьох років щоденно їздив до Ірпінського будинку творчості з рукописами, як на роботу (ледь не написав "на службу"). Правих чи неправих у подібних суперечках немає – одні викрешують у собі щоденно творчий вогонь, інші чекають, поки той вогонь визріє-роздмухається в них і спалахне раптово сам по собі. Різні Божі душі. Тому за стіл я сідаю тоді, коли відчуваю потребу записати визріле, чи тоді, коли є робота з переписування, редагування тексту.

За часів учителювання найкраще писалося мені під час літньої відпустки, в окремій кімнаті просторої хати дружининих батьків на Канівщині. Дома ж писалося вночі в крихітному "кабінеті", а ще краще – на кухні однокімнатної квартири (теж уночі), коли складалися перша й друга книжки.

Лінощі мені (як і більшості українців) добре знайомі, однак мої лінощі у творчості завше були пов'язані з непевністю чи втратою ціка-

вості. Рятувався від затяжних простоїв тим, що працював над кількома рукописами одночасно.

Приводом для написання твору в мене найшвидше стає вражаючий факт, розповідь про цікавий випадок, неординарна людина, спогад, асоціація при читанні. Тут я, мабуть, не оригінальний.

Пишу (від слова "писати", а не "друкувати") "дивом" ХХ сторіччя – кульковою ручкою на стандартному аркуші з широкими полями (туди вношу правку, найчастіше олівцем), переписую новелу начисто, інколи й два рази, вносячи немало змін, поправок при відшукуванні точного слова (найбільше люблю цей процес у творчості – трапляється, "ловлю" якісь щасливі знахідки й серед безсонної ночі), даю відлежатись тексту, а вже потім передрукую на машинці. Був дуже здивованим, коли прочитав у одному інтерв'ю П.Загребельного про те, що він одразу друкує на машинці першотекст і майже не править його. Не уявляю, як нинішнє покоління літераторів "пише" за допомогою комп'ютера – знаю, що це консерватизм, але мушу бачити написане слово на папері, – "крутити" ним, удосконалювати, шукати його.

Із довідкової літератури найчастіше використовую словники, дуже рідко – енциклопедію, етнографічний, історичний матеріали.

Щодо ритміки слова, вважаю, що без ритму, мелодики фрази немає справжньої художньої тканини, особливо в короткому жанрі. Тому для мене є важливим початок, перше речення новели, етюду – воно задає ритм, розмір, який відповідає темі, психології героїв, напруженості й розвиткові дії та її завершенню.

Про вдовольняючу продуктивність своєї праці прив'язано до часу доби, тижня, місяця ніколи не думав. Колись мій товариш Григорій Тютюнник говорив мені: "Миколко, як ми надрукуємо по два справжніх оповідання за рік – то це буде норма". Завше у своїй літературній роботі орієнтувався не на кількість, а на якість. Високим орієнтиром-зразком для мене був Василь Стефаник, який за творче життя написав шістдесят ("копу"!) новел. Я виконав цю стефаниківську "норму".

Ніяких "спецзасобів" (кава, вино, куриво – останнього я зовсім не вживаю) для активізації творчої роботи ніколи не використовував. Із усіх перелічених в анкеті стимуляторів, певно, був доречним завжди дощ за вікном. Тому не можу дати якийсь особливий рецепт викликання натхнення. Тим більше, що у творчості (попри натуру "Діви") я мало-організований.

Мабуть, саме через те пишу свої новели не підряд, а "розсипаними" частинами, за настроєм. Ось і зараз лежить у мене вже кілька років новела, в якій є чималий шмат початку, вдало знайдений кінець, велика (головна) ретроспекція всередині, але не вистачає кількох не-

знайдених точних деталей для чіткого визначення однієї дійової особи – усі перепробовані варіанти фальшивлять, не працюють на головного героя. Правда, були випадки (особливо на початку творчості, при сміливішому "відкритті світу"), коли новела писалася за вечір-ніч (певно, довго визрівала).

Колись, іще при проходженні творчого "лікнепу", пробував складати якісь плани розвитку подій, характеристики героїв, але згодом переконався, що для мене (тим більше у новелі) це зайве, навіть шкодить, робить створене дещо запрограмованим, скованим (займався, наприклад, плануванням педантичний М.Коцюбинський, і окреслена заданість відчутна в багатьох його творах). Тому обмежуюся первинним начерком-заготовкою з кількох фабульних фраз.

Матеріал для своїх творів беру, звичайно, із життя (а звідки ще?). Майже завжди прототипами героїв є конкретні люди, але в усіх (навіть автобіографічних) новелах присутній домисел, колаж.

Назавжди лишився вірним облюбованому жанру, хоч і були спроби писати повісті (дві майже закінчені спочивають у моєму архіві), й навіть збирав матеріал для цікавого роману.

Стиль теж не змінюю – він у мені назавше, бо вважаю літературний стиль не перехідною модою од відомого кутюр'є, а глибокою (підсвідомою) психологічною основою кожного творця. Та й навіщо маю міняти? Кому маю годити? Колись деякі рецензенти й критики настійно вчили мене писати веселіше, а головний партійний ідеолог Капто, виступаючи на письменницьких зборах, полічив навіть (звичайно, з подачі догідливих референтів), що моя передова колгоспниця Любина в однойменній новелі сім разів (!) плаче. Й ось кілька років тому, коли партнагляд зник, один із тих наставників, які активно збивали мене на веселіший лад, забувши, мабуть, що колись у своєму відкритому листі лаяв мене за "сумні ноти" й закликав "дивитися на сонце і сміятися", написав у приватному листі: "...твої новели відлунюють у серці смутом цнотливості, душевної чистоти й самотності... Щось бунінське, чаклунське, невловимо прекрасне є в твоїй прозі" (підкр. моє – М.К.). Я дозволив собі таке цитування не для самохвальства, не для "реклами" (слави від цього не прибуде), а для підтвердження того, що письменник завжди має писати так, як диктує йому власне серце – звідси його лад і стиль.

Стосовно сім'ї та друзів письменника, то думаю, що його працю заwsze повинні розуміти-цінувати й друзі (якщо це справжні друзі), й особливо дружина, якщо вона близька духовно до чоловіка-письменника (в цьому мені пощастило). Тому порадив би молодим прозаїкам не поспішати з першою публікацією і особливо з одруженням на гар-

ненькій "ляльці" з порожньою головою, яка (за Валерієм Шевчуком) буде намагатися привести художню душу до спільного із собою знаменника. У протилежному випадку – скандал, драма. А "найбільші вороги – домашні його" – написано в Біблії.

Коли мені не пишеться (а це буває дуже часто), я багато читаю. Отут і підтримаю чийсь дуже мудру думку про те, що письменник має більше читати, ніж писати.

Маю в папках (як, певно, і кожен літератор) чимало початків новел та незавершених уривків, до яких, відчуваю, ніколи не повернусь. І вони, на жаль, не стануть закінченими творами – давно минув час їхнього "виношування" й "народження".

По завершенні роботи над твором відчуваю полегшення (наче звільнився від якогось зобов'язання, завдання), інколи й спустошення. І, звичайно, – бажання опублікувати написане. Ніколи нікому (виключення інколи дружина) не читаю закінчену новелу. Тут я пряма протилежність, наприклад, Григорові Тютюннику, котрий часто переказував програвав своє оповідання до його написання й багатьом читав (напам'ять!) по завершенні рукопису.

5. Кілька слів про "лаври й терни". Щонайперше, рецензентів і критиків я вважаю простими (хіба в чомусь грамотнішими) читачами зі своїм світоглядом і смаком. Тим не менше, приємно, коли вони хвалять, так би мовити, професійно, бо такі краще, як писав О.Довженко, "рухатись на позитивних імпульсах" (звичайно, за тієї умови, коли творець достатньо вимогливий до себе). Про мої новели існують у пресі публікації більше двадцяти авторів, але найглибше зрозуміли моє письмо (й, здається, об'єктивно оцінили) Людмила Тарнашинська, Євген Гуцало, Валерій Шевчук. Маю чимало хвалебних листів од колег-письменників, а, тим часом, найдорожчими для мене є десятки листів од незнайомих читачів – у них найбільше безпосередності й безкорисливої ширості. Хоч і "офіційне" визнання радує душу – скажу без кокетства (в моєму віці це ні до чого), що таки приємно було свого часу одержувати дипломи лауреатів премій імені Ю.Яновського та імені Г.Косинки, що, як на мене, не так прилюдно схвалює досягнення письменника, як зобов'язує триматися на досягнутому рівні.

6. Не раз у житті заводив щоденники й закидав їх, поки не поєднав цей інтимно-сповідальний жанр у записниках (веду їх спорадично років тридцять п'ять) із фіксацією деяких загальних подій, власних міркувань і думок видатних людей, сюжетів, образів, деталей, замальовок, народного словника й т. п. (дещо використав у своїх писаннях). І вийшов такий собі "вінегретний" нотатник у кількох "томах", який горю таю тепер і дивуюся своїй колишній мудрості. Отаке з тими записами!

7. Нічого не хотів би міняти у своїх новелах. Ось хіба що в "Полонезі Огіньського" хочеться повернути на місце великий і, на мою думку, вдалий шмат монологу Юхтима (розсуди про людську свободу), перелякано знятий свого часу чи то редактором, чи то цензором. Іще змінив би назви кількох новел (здебільшого на ті, які були з самого початку).

8. Про необхідність читання вже сказав вище. А тут відповім на другу частину запитання. Колись (особливо у 80-х роках) уважно стежив за українським літпроцесом. Так вийшло, що це стало навіть моїм службовим обов'язком – сім років був упорядником збірників кращого оповідання року, що видавалися в "Радянському письменнику", і, у зв'язку з цим, мусив перечитувати всі головніші часописи України, щоб знайти-вибрати щось примітне, талановите. Намагався не пропустити (це вже для себе) все варте уваги і в російських товстих журналах.

Сьогодні ж, очевидно, нікому (навіть за професійного бажання) не вдається охопити зором художню продукцію, яку пускають поміж люди наші літературні часописи (вони ж тепер виникають уже й у райцентрах), а тим більше – різнолікі комерційні видавництва, направляючи письменницьке слово на широкий і давно вторований графоманський шлях.

Одначе я намагаюся все-таки стежити за магістральним руслом літпроцесу – систематично читаю всі головніші українські часописи й, звичайно, нашу "Літературну Україну". З охотою прочитав у періодиці романи про сучасне, вільне від моральних обмежень, життя В.Яворівського, П.Загребельного й навіть успішно подолав аж 7 розділів (!) "джунглівського" тексту (при блискучій лексиці) "Щоденного жезла" Є.Пашковського. Радю зустрічаюся з поезією П.Вольвача, Тамари Севернюк, Д.Кременя. Одначе найбільшу насолоду маю від читання мемуарної літератури (це давня моя любов) і на перше місце тут ставлю романи-спогади У.Самчука, Ірини Жиленко, В.Дрозда, Валерія Шевчука, Р.Іваничука, Наталі Ткаченко та ще романного рівня "Щоденник" А.Любченка. Розширюють мої пізнавальні горизонти й романи-есе Р.Горака.

Новели тепер теж пишуться-друкуються, але це або пісні, часто позажиттєві авангардистські конструювання, або схематичні соцреалістичні перекази. Справжня психологічно-художня новела зустрічається рідко. Помітні успіхи, як на мене, тут мають Галина Тарасюк, В.Бондар, Г.Штонь, Наталя Ткаченко, Любов Пономаренко... (більше нікого не помітив на своїй периферії). Замовкли, на жаль, у новелі В.Дрозд, В.Шкляр, М.Вінграновський, В.Портяк, Надія Ковалик, В.Захарченко, В.Шкурूपій, А.Колісниченко, З.Легкий...

9. Так уже сталося, що розчарування вибором письменницької долі догнало мене під кінець творчості. Причиною цього є те, що я (і, звичайно, не один я) пекуче розчарований тим, що при завершенні мого життя так блискавично (відносно столітніх відрахувань) майже зникла остання мораль, трагічно збідніла людська духовність (особливо серед молоді), стала примітивною мова (в молоді – це суржик-сленг); практицизм, меркантильність, гроші цинічно витіснили з людських душ соромливу романтику, ліризм, сердечність. І це вже надовго – втрачено щонайменше ціле покоління, яке сьогодні переважно насичується порожньою попсою, кривавими фільмами, оголеними сексотекстами. А ще – примітивними комп'ютерними іграми й наркотиками. Майже ніхто не читає класичної літератури. А ми, українські письменники, ламаємо голови над тим, що б його таке сотворити читабельне (може, й детективно-сексуальне), як би перехопити ініціативу в оперативніших європейців і росіян... І отут я найбільше задумуюся над тим, для чого існує (і так недовго!) у світі людина, для чого сотворив її Бог. І що важить нині художнє слово (зокрема мої скромні новели), коли сьогоднішній читач переважно не читає, не знає і не дотримується (хоча б заради людського осуду) найвищого морального Слова – десяти християнських заповідей.

10. Для молодих літераторів маю лише одну пораду: не замикатися обмеженим анахоретом у письменницькій келії, а жити нормальним, повнокровним життям, і нагадую тут доречні слова російського письменника А.Платонова: "Коротке, звичайне людське життя цілком достатнє для здійснення всіх мислимих справ і для повної насолоди всіма пристрастями".

м. Тетіїв на Київщині.

Наталя ОКОЛІТЕНКО

І. Скільки пам'ятаю себе, стільки знала, що моя доля – бути письменницею, і її, як-то кажуть, конем не об'їдеш. Знала й те, що троянди на моєму шляху, коли й виростуть, то тільки за спиною, а про лавровий вінок не мріяла і в казках, які складала для однолітків, коли йшли зі школи додому. Чи уникала цієї долі? Ні. Але зробила все, аби завоювати "простір свободи", щоб прожити достойне життя: замість журналістики чи філологічного факультету вступила на біологічний, навчилася шити, в'язати і любити найчорнішу роботу. Спасибі родичам по батьковій лінії (між іншим, з Кіровоградщини) – дядькові Віктору

Околітенку й тітці Парасці Карпухан – вони дуже рано пояснили мені, в яку ситуацію потрапляє письменник: "Або бреши, або на життєвий успіх не розраховуй". Я зробила вибір, а інше все приклалося.

Під час навчальної практики виконала математичні обрахунки дослідів, переконалася, що їхні результати губляться в недосконалої методики, і повідомила керівникові, що немає сенсу проводити експеримент. Не мала сумнівів, що він зацікавиться моєю думкою: наука ж! І почула: "Та як ви смієте! Так кожен забере собі в голову, що він відкриває щось нове для людей з науковими ступеннями!"

Цікаво, але щось подібне я почула нещодавно під час засідання комісії, яка вирішувала, давати чи не давати гриф на навчальний посібник "Основи біології", який я написала у співавторстві з Дмитром Гродзінським. "Я в біології не розуміюся, – сказав директор Центру середньої і вищої освіти Ю.І. Завалевський, який тримає монополію на грифи. – Але – так кожний забере собі в голову, що він якусь революцію робить! Так кожний запропонує якийсь там принципово новий спосіб осмислення навчального матеріалу!"

Поряд зі мною сидів учений із світовим авторитетом. Та коли б академіка Дмитра Гродзінського й не було поряд зі мною, можу сказати одне: "Авжеж, кожний – у кого це виходить". Сучасна біологія почалася не від панів з високими ступенями, котрі сміялися з мікроскопа, а від торговця сукном Антоні Левенгука, який дивився туди й описував

те, що бачить. Директорові такого закладу дозволено не знати біології, але – не історії розвитку світової думки.

З мене була б хороша вчителька (у школі працювала три роки), та освітянська інспектура звинуватила мене в "некваліфікованості" за те, що на уроках не розтинала кроликів і не давала учням завдання збирати колекції метеликів. Не могла: мала загострене відчуття живого, відчуття страждання, яке для мене не обмежувалося людиною. Згрішила один раз: виготовляючи, як того вимагала шкільна програма, "мокрий препарат", хлюпнула формаліном на живого вужа... Спокутуючи свою вину перед цією істотою, й працювала шість років над "Основами біології": тепер можу згадувати той епізод, не паленіючи від сорому.

Мій творчий шлях проліг поміж трьома царинами – красним письмом, наукою і освітою. Ніде я не була дилетантом, але скрізь чужою, бо на могла прийняти правил гри, які нав'язувало життя.

2. Читала дуже багато і класиків, і сучасників, прагнучи зрозуміти, чим той або той твір вдалий, а інший, того ж самого автора, – не дуже. Магія імені наді мною ніколи не тяжіла: з величезним інтересом колись чотири дні полемізувала... з Ніцше, щоб викинути статтю в кошик. Вона й справді нікому не була потрібна, зате мені ця робота дала багато.

Чи мала зразки? Не пам'ятаю, щоб і шукала їх: скоріше, "рідні душі", точніше, аури, цими душами створені. Керол Капоте, Шервуд Андерсон, проза Лесі Українки... Війнуло рідним від Валер'яна Підмогильного, але це сталося тоді, коли як письменниця вже сформувалася. Добре пам'ятаю, як вразив мене епізод із Нового Завіту – коли Петро зрікається Ісуса, простягаючи руки до вогню... Кілька речень – і така психологічна картина: слабкість перед власним тілом, коли несила в холодну ніч відірватися від тепла, щоб убезпечитись, зате – можна зректися того, хто став суттю твого життя...

Як же навчитися писати так, щоб читач усе бачив і все розумів, навіть не будучи спроможним пояснити, чому він це бачить і чому розуміє? Можливо, через те я байдужа до гострих сюжетів: вважаю, що високої читабельності треба досягати, поставивши читача сам-на-сам з тим, що в ньому від Царства Божого. Адже "камінь", на якому тримається Христова церква, – це Петро, слабкий і суперечливий. Хіба це не підстава вірити в людину?

3. Починала я, можна сказати, з блиском: потім би так! Вірші, які писала в школі, перекладали на грузинську, азербайджанську та інші мови народів Радянського Союзу. Злива листів (це єдине, що ніколи не полишало мене), компліменти... У восьмому класі – премія за найкращий юнацький прозовий твір. У "дорослій" пресі теж почала рано друкуватися: за оповідання "Інтеграл Піфагора", пам'ятаю, одержала фантастич-

ний супроти зарплати вчителя-початківця гонорар: аж 240 карбованців! Хвалючи вірші класика китайської літератури Го Мо Жо, якийсь критик у "Літературній Україні" писав: "Поезії не поступається й проза..." Ось такі "анекдоти" траплялися на початку мого творчого шляху...

Найперша книжка – добірка науково-художніх оповідань. Половину з них було відібрано для видання у "Веселці", але замість доробити їх знищила, вирішивши, що не здолала "високої планки".

Зробила дурницю, за яку й досі караюся: не подала документи до Спілки письменників, коли прийшло запрошення за підписом Олеся Гончара. Чому? Сама не знаю. Була далека від літературного середовища й через життєві обставини дуже дика та закомплексована, хоч враження справляла зовсім інше. У себе я вірила, але не вірила в те, що буду поцінована, і, як бездомний собака, шарахалася навіть від простягнутої долоні. І досі не знаю, що змушує мене на базарі вибирати не кращий товар, а гірший – так і в житті.

До Спілки мене приймали вісім років уже з чотирма книжками, бо мене "взяло на приціл" КДБ. Не тому, що разом з іншими ходила до пам'ятника Шевченку, співала в хорі "Гомін", зналася з Леонідом Плющем ще коли він у Інституті кібернетики влаштовував виставки невідомим художникам (через те і потрапив "на зуби" якомусь велемудрому оперу...) та поширювала Дзюбин лист... Усі гріхи обривалися на порозі моєї першої сім'ї: мене віддавали під нагляд свекра – колишнього чекіста, в усьому іншому симпатичної і порядної людини. Але в журналі "Дніпро" з'явилися друком твори дванадцяти молодих письменників, а серед них – одна жінка: тим і впала в око. Мені було запропоновано співробітничати з КДБ, капітан Павленко з місяць "охмуряв" мене, а потім почалися санкції...

Та й пощастило ж деяким моїм колегам! Вони активно боролися з комуністичним режимом – і одержували комфортні квартири, премії, різні блага. А тут тільки й того, що спробувала виконати норму порядної людини – а скільки неприємностей впало на голову! І падало ціле життя. Одна втіха – ті, хто брав на себе місію виконавця, каюлися. "Я той Іуда, що продав вас за тридцять срібляників", – сказав один. Тому й не називаю прізвища.

На моїй дорозі траплялися такі високі духом люди! Хочу згадати добрим словом співавтора Сергія Плачинди вчителя Колісниченка, який у відповідь на моє обурення зрадливістю нашого шановного Сергія Петровича відповів ось так: "У нього іншого виходу не було. Доньці треба вступати до вузу..." Або Володимира Рокецького, котрий так відреагував на звістку про те, що його "здав" найближчий друг Михайло Слабошпицький: "Мабуть, у нього недобре на душі... його пожаліти треба..."

Це прекрасно, але... чи правильно? Бо, як ми знаємо, й Ісус Христос брав у руку плітку, женучи тих, хто торгує в храмі. А в нашій історії торжествують зрадники – і це одна з причин, чому Україна досі не звершилася. Ми забули про благородного страдника Данила Братковського, зате вельми шануємо пишного Івана Мазепу, котрий ціле своє життя зраджував – ні, не Петра I, а своїх співвітчизників, яких мав за ніщо. От коли імператор побив по щоках та за вуса потягав – його, вже стару людину, тоді й гідність українця прокинулася.

4. Мушу писати що-небудь – хоч заготовки для твору, якого я, можливо, ніколи не напишу, хоч газетну статтю, хоч лист: принаймні так останніми роками. Пишеться де завгодно, бо я інтуїтивно відчуваю "енергетичні місця": де б не перебувала, насамперед обживаюся "енергетично", та найкраще – за власним письмовим столом або на куточку обіднього – за кавою. Коли відчуваю потребу виступити з гострою статтею, сказати те, чого не скаже ніхто, то мене ніби якась сила будить о четвертій ранку – і будитиме, доки не випишусь.

Ні кав'ярень, ні великих гостин, ні, боронь Боже, ресторанів: люблю тишу й усамітнення. І – щоб живі душі були навколо: коти, собаки, птахи, слимаки, їжаки з усіма своїми "штучками", а часом і клопотом.

Чимало моїх творів починалося з того, що в уяві з'являлася людина, котра вперто хотіла щось мені повідомити, а я не могла зрозуміти, що саме. Наприклад, я з рік "спілкувалася" у якомусь віртуальному світі з літнім, проте ще дужим чоловіком, котрий нервово кліпав очима й поправляв окуляри – аж поки написала оповідання "Джерело з пісків", після чого ми благополучно розлучилися. Бува, уві сні я по кілька разів зустрічаюся з тими самими людьми, і між нами складаються якісь взаємини: хто вони? Бо в реальному житті я їх не знаю.

Твори наукові чи історичні потребують великої ерудиції, коли ж мова йде про звичайний художній твір, то до чого тут довідкова література?

Пишу кульковою ручкою на других примірниках машинопису, вже не потрібних: до паперу маю екологічний підхід – шкода дерев, та й взагалі вважаю, що до всього треба ставитися ощадливо. Думка випереджає руку, тож мушу зашифровувати сама себе, та й від природи почерк такий, що, коли не стараюся, то за мною ніхто не прочитає тексту. У дитинстві мене поривало писати "дзеркально" – справа наліво, на що вчителі реагували двійками. На старенькій своїй машинці друкую готовий текст, а перед "геніальним ідіотом", паном комп'ютером, який нещодавно оселився на моєму столі, ще комплексує, бо техніка мене не дуже любить.

Фраза в мене ритмізована, й слова, які той ритм порушують, викреслюю нещадно. Не марно ж років до шістнадцяти писала вірші, та й тепер могла б наримувати цілий зошит. Нічого путящого, звісно.

Продуктивність праці – від однієї-двох до дванадцяти сторінок: залежно від того, над чим працюю. Каву п'ю: вона поліпшує настрій і знімає головний біль, від якого страждаю з дитинства. Стараюся замінити її крижаним душем, але поки що марно. Ніяких інших стимуляторів не вживаю.

Приводом до написання твору для мене може бути що завгодно – окрім державного замовлення, або, як казали колись, кон'юнктури. Пропоную премію тому, хто в моїх п'ятнадцяти книжках знайде бодай слово про Комуністичну партію або щось таке, що б мені хотілося взяти назад, коли змінилася соціально-політична ситуація. "Тільки корова не змінює своїх поглядів", – сказав колись наш перший Президент. Але я кращої паші не шукала, тому й могла собі дозволити завжди бути собою. Вірила, що не на те мені дана "іскра Божа", щоб її профанувати.

Могла б звернутися до Всевишнього словами російського поета Мей:

Но ты простишь раба и человека
За песни красоте свободного певца.

Тільки ж раб земних бажань вільним співаком бути не може...

А соціальне замовлення – інша річ: знаючи, що світ реформує викладання природознавства, я й взялася, відклавши все, за "Основи біології".

Бува, твір виношую дуже довго й не пускаю на сторінки, доки не збагну про своїх героїв значно більше, ніж розповім про них. Зате потім, незалежно від обсягу, він виливається на папір від першого й до останнього слова, а що написала, я не пам'ятаю й читаю текст як зовсім чужий мені. Новелу можу створити хоч би й про попільничку, але категорично уникаю того. Воно ж видно, коли автор "витягує" із себе твір! Журнальні чи газетні статті, якщо пишу їх "на професіоналізмі", доводиться допрацьовувати, часом викреслюючи цілі сторінки. Дуже непросто даються коротенькі замальовочки на четверту сторінку журналу "Жінка"...

Звичайно, робота над "Основами біології" мені як автору художніх творів на користь не пішла: і те й інше поєднувати не вдається. Зате – виконала свій обов'язок перед Богом і суспільством, хоча що з того вийде – не знаю.

Вважаю, що всі письменницькі твори підказані життям. Домисел – це тільки варіант того, що могло б справдитися: чуття реальності, бай-дуже, здійсненої чи нездійсненої, і є одним із мірил таланту.

Колись переписувала свої твори багато разів, чимало викинула в кошик навіть з того, що було надруковане. Тепер правлю сама себе менше.

Починаю писати з того місця, з якого пишеться, віддаючись на волю стихії, плану не складаю ніколи, лиш гарячково занотовую думки та образи.

Якось, полючи город в селі Лютіж, де прожила дванадцять років, їздючи на роботу в Київ, зненацька кинула сапку й написала баладу про щура. Здивувалася: чого це раптом мене почало цікавити життя гризунів; сховала аркуші до шухляди й вирішила не переречити їх, а дочекатися, що ж воно далі буде. І точно: другого дня не встигла досапати квасолі, як до мене явився Агасфер – отой самий, що вічний, і почав зітхати, чухаючи ногу об ногу, босі, звичайно. Написала й про Агасфера. От із цього й вибудувався сюжет науково-фантастичної повісті "Лет на вогненних крилах": там є цікаві місця, є непогані, є й одверті "провали". Але за баладу про щура я спокійна, бо ж стала провідником того, що "послане". Зрозуміють чи ні, а сказати належало.

Прототипами моїх героїв конкретні люди бувають дуже рідко, а коли й бувають, то хай краще не шукають портретної схожості – її немає. Часом, саме життя підкидає такий сюжет, що вже й домислювати не хочеться: отак у мене сталося з маленькими повістями циклу "Запах острова". На Київському морі справді браконьєрив чоловік на прізвисько Жаба, плавав юнгою Тиміш, – дитина з неблагополучної сім'ї, – палко прив'язавшись до Капітана, котрий виявився не гідним такої любові; жили на одному з островів діди-корчуватці, що, спіймавши пещених міських хлопчиків на різанні власних сіток задля розваги, заходилися рятувати їх від біди, в яку самі ж і втрапили. І все-таки без домислу не обійшлося: Жаба, наприклад, загинув так, як описано в повісті, а що тому передувало – то вже підказка його "віртуального двійника".

Власний стиль мені не набридає, бо я й сама собі не набридаю (можете це витлумачити як ознаку самозакоханості): досягла самодостатності. Можливо, це не зовсім і добре, але – життя змусило. Ось тут і підійшла до вельми болючого питання, з яким критися не збираюся, хоч багатьом це не сподобається. Але треба глянути у вічі правді.

Я – жінка, а це означає, що, коли я працюю, мені ніхто не принесе на таці чай з лимоном або ж чашку кави для натхнення, як приносять чоловікам. Тут аби не з'явилася свекруха перевірити, чи так як треба лежить білизна у шафі...

Ну, зі свекрухами мені пощастило: перша хоч і закликала мене сидіти за столом не більше півгодини, щоб не відволікатися від сім'ї, та

ми з нею лишилися друзями й тоді, коли я розлучилася з її сином, а подібне трапляється рідко. Друга свекруха була напрочуд доброю та мудрою жінкою, шкода лиш, що довго не прожила.

Зате як же мені дошкулили дорогі колеги! Ви можете уявити жінку, котра каже чоловікові: "Чого ти пхаєшся в літературу? Що – одружитися не можеш?" Не буває такого – чи не так? А з жінками – інакше... Коли просилася на роботу, то чула від головних редакторів: "На жаль, у вас дві суттєві вади: по-перше, ви не член партії, по-друге – жінка". Позбуватися першої вади мені не хотілося, а про трансвеститів тоді ще не чули. Або: "Я б вас узяв, але тут люди кажуть, що у вас поганий характер..." А "люди" – це добродій з високою посадою, котрий, діставши "гарбуза", мав за святий обов'язок подбати, щоб я ніде не могла влаштуватися. Бо ж – "на місце ставити таких треба..."

Прагнення "усуспільнити" колежанок – не від фізіологічного інтересу до них, що можна було б ще зрозуміти. За тим – принцип: якщо я перед райкомом, обкомом чи вище хилюся, то чого ця баба переді мною комизиться? Схильний до політичного повійництва чоловік і жінку прагне "опустити", щоб вивищитись над нею бодай належністю до привілейованої статі.

Не хочеться називати прізвища тих, що тяжко розплатилися, прийнявши правила гри, які їм нав'язало літературне чоловіцтво. Дехто й віку собі вкоротив, і в останню путь їх проводжали аж ніяк не колишні коханці – вони вже інших "опускали"...

Під час скандалу навколо Клінтона й Моніки Левінські наш Кравчук сказав по телебаченню, що українська жінка була б щаслива зробити Президенту таку послугу. За тим – повне нерозуміння українського духу, традицій нашої землі. Українська жінка – це та, що любила козаченька, хоч він міг дати їй небо замість стелі та кулак під голову, що брала на себе увесь тягар життя, відпускаючи на Січ чоловіка; українська жінка – це паніматка полковничиха, яку запрошували на військові ради. Українська жінка – це Наталка Розум, що, відмовившись бути кавалерстvenною дамою при дворі Єлизавети II, сіла царицею у власному шинку на рідній землі. І коли б українські чоловіки проявили б більше такого характеру, то не поплазували б до московського трону по чини-нагороди та руки боярських дочок, а в наш час не стали під меч якогось міжнародного авантюриста, удостоюючись звання шевальє.

"Ти – сіверська козачка, – навчала мене моя сувора бабуса (дід був з роду Глухеньких, за сімейним переказом, нащадків ніжинського полковника Глуха). – Твої пращури йшли на поле пшеницю жати й шаблі у руки брали".

Людство знає два типи суспільного розвитку: іберійський, або латиноамериканський, і скандинавський. За першого жінка підпорядко-

вується чоловікові, за другого – різницю між статями не акцентовано, бо важить те, що формує державу.

Як біологу мені зрозуміло, чому рід ведеться по чоловічій лінії. Природа подбала про те, щоб хижак хапав яскраво забарвленого півня, сховавши курку за сіреним оперенням, бо зацікавлена в тому, щоб увесь час пристосовувати живий організм до умов довкілля. А для цього в кожне покоління треба вносити інформацію про його зміни, і матеріалом для відбору на корисні для виживання ознаки тут є не самички, а самці: будучи біологічно слабшими, вони мають коротший вік і гірше виживають за несприятливих умов. Зате ті, що зуміли справитися з ситуацією, передають нащадкам гени опору згубним факторам. От такі витоки чоловічої пихи – чи варто за неї триматися?

Буде несправедливо, коли не згадаю один приємний момент на своїй не такій уже й багатій на них життєвій дорозі. Прочитавши мій приречений "на заріз" рукопис (у тому зіграв певну роль добрий відгук про мене двох чоловіків – Бориса Олійника й Володимира Яворівського), головний редактор "Советского писателя" залишив на течці резолюцію: "Никогда бы не подумал, что баба способна писать так энергично. Увеличьте объем!" Отак у мене вийшла найбільша з моїх книжок. І хоч тепер престижно виявляти свій патріотизм через антипатію до москалів, я вдячна їм за те, що не дали знищити нас з Кулиняком, коли боролися за річку Уж, у яку немудрі господарники планували всадити 660 тонн вибухівки. Вже після першого акту цього дійства в криницях навколишніх сіл щезла вода. У Данила Кулиняка, тоді рибінспектора, відібрали пістолет за те, що почав боротися з таким варварством. Він зліг з передінфарктним станом, й далі позиційні бої довелося вести вже мені. Я звернулася до міліції в особі полковника Володіна, спробувавши пояснити, що за 20 кілометрів по прямій – Чорнобильська АЕС: якщо в хатах полетіли шибки, то й реактор може вибухнути. А той через своїх людей порадив браконьерам, яких ловив Кулиняк, "вгамувати цю навіжену бабу". До честі цих людей – вони прийшли до нас: "Усе бачили, але такої підлоти з боку міліції не чекали. Будемо боротися разом!" І – написали колективного листа до газети "Известия". Я кинулася до міського відділення КДБ: ви ж боретеся за державну безпеку – робіть що-небудь, бо ж без катастрофи не обійдеться! Полковник Федотов незворушно мене вислухав і сказав: "Охороною природи я не займаюся, що там з тією річкою – не знаю, але я не бачу такої службової особи, котра взяла б на себе відповідальність за дії Данила Кулиняка. Це ж відомий націоналіст!" Я звернулася до своїх колег із спілчанської трибуни під час загальних зборів: "Допоможіть! Нам уже хату пробували палити!"

Нас захистили Василь Захарченко, народний академік Мальцев, Борис Рябінін; з "Комсомольської правди" приїхав кореспондент Загальський. Тим часом зі сторінок преси почали знімати мої вже набрані твори, а погрози з "високих кіл" сипалися такі, що Олександр Борейко, тодішній голова студентських природоохоронних дружин, самоініціативно привіз у Лютіж своїх хлопців – нас охороняти.

А потім вибухнув Чорнобильський реактор і почалося відоме всім.

Не беру на себе сміливість твердити, що причиною були вправляння над річкою Уж, але й заперечувати того не варто. Виявила ж одна з комісій сліди мініземлетрусу, який начебто стався незадовго до тих трагічних подій. Та вже сам по собі факт, що нічиє серце не відгукнулося на трагедію жінки, котра, прикриваючи хворого чоловіка, марно б'ється об стінку байдужості, промовля багато...

І пощастило ж тим моїм колегам, яких радянська влада винагороджувала, хоч вони з нею боролися. Ми з Кулиняком не вибиралися з неприємностей, хоч боролися всього-на-всього за добре ім'я лісника Василя Дьомочки, звинуваченого у браконьєрському вбивстві кабана, тому що не дозволяв начальству полювати в заповіднику, за виховательку дитячого садка Галину Шуст, котру спробували запроторити до божевільні, бо викрила деякі темні справи всемогутнього директора радгоспу Пущі-Водиці.

– Ви навіть не уявляєте, кого проти себе налаштували і чим це загрожує! – патетично вигукнув Юрій Михайлович Мушкетик, викликавши мене телеграмою буцімто на Президію (я – і Президія Спілки письменників. Яка честь!), а насправді – щоб укоськати на вимогу обкому КПРС.

Чому ж не уявляла? Уже мала досвід. Була "обстріляна" з усіх боків – у прямому розумінні цього слова теж: на власному городі пластиковою кулею мені перебили ногу. І не видавали, і тиражі різали, і прізвисьце моє викреслювали, де могли. Готова була й до таборів піти, бо ж за супутника життя обрала того, кого мені не радили, й не перестала знатися з тими, з ким не належало б задля благополучнішої кар'єри. Руки того директора, що взимку постачав кавуни до "спецстолу", сягали далеко. Та сталося так, що невдовзі він повісився – або ж повісили, не знаю вже, що там було. Головне – мені дали спокій.

Ох, шановне чоловіцтво! Коли б ви замість рихтувати "баб з поганим характером" брали на свої плечі те, що належить брати, то не було б того, що маємо.

Після свого останнього "скандального" виступу на спілчанських зборах подарувала Юрію Михайловичу червону гвоздику за те, що на трибуну пустив, і... навіки "зав'язала" з усіма ілюзіями. Не вступила до Руху, та й просто не спіймалася на ейфорію так званого романтичного

періоду нашої Незалежності, бо ж знала, що далі "овацій у резервації" (вислів Ліни Костенко) діло з такими борцями не піде. "Пізнавайте лжепророків по ділах їхніх" – чи не так?

Ну, а сім'я? Письменникові ніщо людське не чуже, лиш треба пам'ятати слова Ісуса про те, що вороги людині – домашні її, й добре дивитися, з ким пов'язуєш життя. Але ця порада стосується всіх, я ж писати про особисте не люблю, тому і ставлю крапку.

У вільний час читаю, в'язу, шию, печу бісквіти, вигадую нові страви, гуляю з собаками над Ірпенем...

Гадаю, на той світ заберу більше, ніж залишу тут. Хоча й залишу чимало, можливо, й не надрукованого. Потенціал маю великий, лише не вмію, мабуть, шанувати себе. Щоправда, хтось на Небі мене любить, чи спрацьовує "парадокс інформації": що більше її беруть, то більше прибуває. Снага жити й писати є.

Досі мені важко розкрити книжку, на якій стоїть моє прізвище, колись просто не могла себе пересилити. Друкуватися люблю та й треба – для чого ж тоді писати? Це – нормальний виробничий процес. Та писала б і тоді, коли б напевне знала, що мої твори не побачать світу за мого життя. По завершенні роботи буває і спустошення, і піднесення, і жаль – усього буває, й навіть не знаю, від чого це залежить. Коли власний твір не подобається, то ніякий успіх не схилить мене до протилежної думки. Одна із скупеньких "усмішок долі" – перша премія на міжнародному конкурсі, який оголосив журнал "Советская женщина". Новелу "Падав сніг", яка цього удостоїлася, навіть не включала до наступних збірок. Оповідання "Любов земна й небесна" із збірки "А ми не праведники. Не праведники ми" мала за дещо старомодне й щиро зраділа, коли про нього тепло відгукнулися двадцятирічні дівчата.

5. Для мене це не просте питання...

Відчуваю визнання "знизу", від так званого рядового читача: мені радіють, мене розшукують, у мене питають поради, мені виливають душу зовсім незнайомі люди. І це прекрасно! Друзі? Боюся бути нав'язливою, завдати клопоту, наразитися на нещирість, відтак ніколи не питаю в них думки про свої твори. Гадаю, що мої друзі – це й мої шанувальники. Рецензенти? Ну, це питання скоріш практичної вигоди, ніж пошуку істини, бо ж рецензії бувають і замовні, зокрема й ті, які вирішують долю рукопису. Наприклад, за збірку науково-фантастичних творів "Крок вікінга" мала аж два погроми: мене звинувачено в хибному світогляді, містиці й навіть аморальності – за невеличку повість про генну інженерію "Тутті", в якій я начебто пропагую штучне осім'яніння людини. "Ну, як у нас справи з мораллю та правильним матеріалістичним світоглядом?" – спитала я автора, Костя Пісоцького,

випадково здибавши його вже тоді, коли Кашпіровський лікував від усіх хвороб по телевізору й на повну потужність виробляло малят товариство "Ізіда". У відповідь почула: "Я вийшов з літератури, я вийшов з літератури!" "І мудро вчинили", – сказала я. Або: один і нині благополучний добродій на керівній посаді ось так відгукнувся про мою повість-казку "А що за межею": "Наталя Околітенко зробила героїнею личинку бабки, не врахувавши, що це хижак, який знищує рибні запаси Радянського Союзу". А ось останні враження: у рецензії за підписом уже знайомого вам Завалевського на книжечку про закони природи для 1-4 класу "Ми – на одному кораблі" мене звинувачено в "ненормативній лексичі". Гадаєте, я гнула матюки? Ні. Виявляється, рукопис занадто легко читається, а такого не повинно бути, окрім того – що це за слова такі? Родзинки, чарунка, дучка... Коментарі потрібні?

Часом, такі рецензії навіть позитивно впливають на творчість. Так, пишучи відповідь на філософствування оборонця "єдиного правильного матеріалістичного світогляду" Пісоцького, я вийшла на пласт тих думок, які розвиваю і досі.

Критика... А що я до неї можу мати, коли сама ж і порушила неписані правила гри, за якими письменникові належить смиренню "колувати літературну пічку", щоб тебе за твої опущені долі очі "засватали в обійму". От коли ти в "обіймі" і маєш доброго пастиря в особі критика, тоді і Юрій Михайлович у своїй "тронній доповіді" міг проголосити: "від книжки до книжки зростає..." А зал – га-га-га, бо всі знають, що цей симпатичний добродій далі першої книжки не ступив.

Як людина, що любить логічно мислити, я уважно прочитала твори тодішнього флагмана критики в царині новелістики (прізвища не називаю, бо помер, – і без цього всі здогадаються, про кого йдеться) й здивувалася: ну як це йому вдається тими ж самими словами за одне й те ж саме одних хвалити, а інших гудити? Захотілося спонукати нашу критику до якоїсь різноманітності бодай у висловах: отак під рубрикою "Критика критики" у "Вітчизні" з'явилася моя стаття "Сніжинка біля вогню". Звісно ж, мене належало "поставити на місце", але ж у яке скрутне становище потрапили бідолахи! З одного боку, треба "ставити", а з другого – таку особу "не можна популяризувати": таку вказівку було спущено з відповідних органів, щоб із моїм прізвищем обережно... Отож у своїх дрібненьких "підкусах" типу "завищена самооцінка" критики років із десять писали "опоненти Фащенко", аж поки я, остаточно розвеселившись, не написала статтю "Я – не Микола Другий", і її надрукувала "Літературна Україна". Та й справді, чи не забагато честі писати про мене в множині?

Дуже люблю полеміку і справді певна, що в ній народжується істина. Одного разу дійшла до такого "хуліганства", що, написавши критичну статтю, в іншій сама себе заперечила. І обидві статті були надруковані!

Критичний доробок у мене не менший, аніж у будь-кого з відомих критиків, тільки – навіть не пробувала зібрати його під одну обкладинку. Не маю цей жанр за цікавий.

Коли Данило Кулиняк сердиться на мене, то каже: "Хоч би хто-небудь із критиків розмолотив тебе!" Га, критики, може, спробуєте? Тільки ж я по-жіночому не страждатиму, а розвернуся і... Буде цікаво!

Щоденник колись вела активно, зараз лінуюся чи втомлююся вечорами. А шкода! Надаю великого значення щоденнику сновидінь, який теж нерегулярно, але веду. Якби не діяв у природі закон випереджального відбиття, то жоден птах не повернувся б з вирію вчасно й рослина не продовжила б себе в зерні, відтак і в людині повинен працювати механізм передбачення майбутнього. Сновидіння – це неймовірно цікаве явище, яке виводить людину на інші рівні її існування. Мій інтерес до них почався з того, що уві сні я "прочитала" лист від Рубена Ібаррурі, де йшлося про обставини його загибелі – і то була зовсім не офіційна версія. Років через десять те, про що я дізналася, підтвердилося... От тепер і спостерігаю за нічними сюжетами. Найцікавіше, що й серед фантастичних подій я не забуваю, хто я і куди маю повернутися. Спати мені так само цікаво, як і читати книжки!

7. До старих творів не повертаюся. Пишу нові, сподіваючись, що вони будуть кращими.

8. Треба, ще й дуже багато. На жаль, більше читаю наукової та соціально-політичної літератури (серйозної, звичайно), прагнучи зрозуміти, що навколо мене відбувається, й спрогнозувати перспективу. Спрогнозувати – це і є вплинути на хід подій, і зовсім не обов'язково, щоб прогноз підтверджувався: навпаки. Негативні прогнози треба давати для того, щоб помилитися. За тим – проблема варіантності майбутнього: підступаючись до неї, я й веду щоденник сновидінь. "На таємницю світу бодай натяк..."

Сучасників теж намагаюся читати й дуже радію, коли натрапляю на щось путяще. Шкода, але явна бездарщина, котра, проте, вміє знаходити спонсорів, різко знизила оціночні критерії й авторитет української літератури, яка фактично відсічена від широкого читача. Багато шкоди завдають і "міжсобойчики", які називаються преміями.

9. Ніколи не шкодую, що стала письменницею, бо вибирала не я – вибрано мене. На творчому шляху багато негативу, але я не каюся, що порушувала "правила гри": погані то були ігри, й погані правила. На жаль, цей фактор діє і досі. Мабуть, і справді "шкідливо не їздити на бал, коли ти на те заслуговуєш", але Попелюшки тішаться росинкою на

траві як діамантом, вони в цей світ приходять з тим, що інші не можуть купити за великі гроші, – талантом жити в радості. Та й на сучасних балах доброго принца не зустрінеш...

А може, так було задумано тією силою, яка вела мене, підтримувала в тяжкі хвилини, а часом і рятувала? Бо коли в розпал боротьби за Уж Данило Кулиняк поїхав до Москви, а я лишилася в блаженській хатинці сам-на-сам з "доблесною міліцією" в особі героїчного полковника Володіна, що в часи Незалежності став ще й генералом (щоправда, потім кудись подівся), з КДБ, працівник районного відділення якого назвав мене "дикою кішкою, котра стрибає в очі", і з усім невідомим, що вороже на мене дихало. Поклала під поріг сокиру, вирішивши, в разі чого дорого продати життя, й почала писати...

За день – оповідання, розділ повісті, сценарій фільму про рибінспекцію... сторінок 30 машинопису, не менше! Коли б відчула когось за спиною, то слідом за Архімедом мовила б: "Не чіпайте моїх креслень". Заснула спокійна та щаслива, а вранці побачила свій вбранний інеем вишневий сад. Який то був дарунок долі!

Джерелом мого натхнення часто ставала крайня душевна напруга, спричинена труднощами або жорстоким ударом по "больових точках". Коли б не писала, то не знаю, чи й вижила б у цьому світі... Між моїми "тихими" психологічними оповіданнями і моїм "гостросюжетним" життям – розбіжність, але це, мабуть, тому, що я не пускала свою особу на сторінки, воліючи для своїх читачів лишитися безплотним янголом, що показує "світло в кінці тунелю". Адже вони не менш від мене, а може, й більше зазнали бруду та жорстокості, й самої констатації факту їм не досить.

10. Насамперед визначитися в моральних проблемах. Бійцівські якості дані не кожному, та кожний може назвати зрадника зрадником й не подати руки негіднику. Це вже багато! Не треба потрапляти під магію сумнівних авторитетів, вважаючи, що людині "з таким іменем" можна багато простити. Навпаки! Талант, збережений ціною облуди, починає працювати супроти нації, діє як руйнівний фактор. Людина, яка криводушничала, не має права претендувати на роль духовного вождя, бо ворог продемонструє її гріхи й знищить ідею, відданість якій вона декларує її ж власними руками. Згадаймо, що Бог не дозволив Давидові побудувати для себе храм, бо у того руки були в крові.

Письменництво – не хрест і не лавровий вінець: це просто спосіб жити у світі цьому, не відриваючи очей від Царства Божого.

**Березень 2003 року,
м.Ірпінь
Київської області.**

ПІЛЬНУЙ!

Микола СТОЯН
"НЕНАСТАННО ПОЛІТЬ БУР'ЯН..."

1

Є загальновідоме визнання, що мова – найважливіший засіб спілкування між людьми. У житті так: живе мова – живе й народ, вмирає мова – вмирає народ. Історія людства багата на такі сумні приклади.

Скільки є на світі мов? Одні вчені доводять, що живих і мертвих – сто тисяч. Інші називають далеко меншу цифру – десять тисяч. Теж немало. Це так звані звукових, мовних мов. Хоч є ще й мови жестів, малюнків, вузликів (Америка), своєрідна сигнальна мова вогню. За допомогою вогню, вогнищ на високих могилах у далекому минулому козаки на варті повідомляли всій Україні про напад ординських хижаків. У багатьох народів Африки існує звукова мова барабанів-тамтамів. Один із мандрівників розповідав, що знайшов двох малих левенят. Їхня мати загинула у пожежі, кинувшись ще за одним. І чим би не годували цих двох, вони нічого не їли. Малюкам потрібне було молоко, дійна коза. А в тому поселенні – жодної кози. Та ось вдарили в тамтами – і вже на ранок з далекої далечини привели дійну козу...

Однак живої розмовної мови не може замінити ніщо.

Ще одна невеличка розповідь. Так це було, чи не так, а існує цікавий переказ про знаменитого байкаря Езопа. Ніби він був ще й знаменитим кухарем у самого царя. Якось цар сказав йому: "Езопе! У мене будуть дуже дорогі гості. Приготуй для них найкращі страви". Езоп зготував на перше язик, на друге язик і на третє язик. Цар здивувався: "Езопе! Чому лише язик?" Кухар відповів: "Царю, що є дорожчого в світі за язик? Язик – це ж мова! З нею ж ми – про дружбу, про мир, про щастя, про радість. Це ж наша пісня, любов!" "Гаразд, Езопе, приготуй найгірші страви!" Езоп приготував на перше язик, на друге язик, на третє язик. Цар здивувався ще дужче. А Езоп спокійно йому: "Великий царю! Що може бути гіршим за язик? Це ж брехні, наклепи, наговори, сварки, війни, гнів, лайки..."

Як тут не згадати славнозвісної картини Рєпіна, як наші запорожці писали листа турецькому султанові. Коли той лист переклали йому, він страшенно розгнівався і пішов війною на запорожців...

Полишімо і мудрого Езопа, і хоробрих запорожців. Істина є істиною. Мова нам усім дорога – як сонце, як повітря, як вода. Мова завжди з нами – від колиски, від раннього дитинства й до глибокої старості: вдома, на вулиці, в школі, в інституті, на зібраннях, нара-

дах, у роботі, в години відпочинку, побачень, усна, передана на папері...

Але кожен із нас, напевне, того й не помічає, яка вона прекрасна, як за її допомогою можна передати і найтонші почуття, і всі відтінки наших відносин.

Максим Рильський у вірші "Мова" писав:

"Прислухайтесь, як океан співає –
Народ говорить. І любов, і гнів
У тому гомоні морським. Немає
Мудріших, ніж народ, учителів,
У нього кожне слово – це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина".

Серед тих тисяч і тисяч мов – і наша, українська. Вишнева, калинова, солов'їна. І яка ж вона багата – має тисячі й тисячі слів!

От, скажімо, у мові є синоніми. Це різні за своїм звучанням слова, що мають близьке спільне значення, але відрізняються одне від одного смисловими відтінками або стилістичним звучанням, уживанням.

Є у нас опорне слово "говорити". До нього є стільки синонімів, що й перелічити їх не зможеш – *казати, промовляти, мовити, ректи, глаголити, торочити, цвенькати, цідити, булькати, бевкати, твердити, відстоювати, цокотати, шипіти, шамкати, шепелявити, сокотіти, ревти, кукурікати, дирчати, мимрити, вичавлювати з себе, молоти, ляпати, щебетати, воркувати, скиглити, тягнути, точити яси, теревенити, брехати, гавкати* – і т. д.

Є у нас опорне слово "йти". І до нього синонімів не перелічиш – *простувати, крокувати, марширувати, прямувати, брести, летіти, шкандибати, швендяти, волочитись, вихляти, прошкувати, давати тягу (дьору, драла), міряти, пливти, чвалати, чалапати, поспішати, сунутися, тупцювати, накульгувати, дибати* – і т. д.

Наголошую: за допомогою слова можна передати найтонші почуття і відтінки наших взаємовідносин.

Ось дві звичайні побутові сцени. Біля колодязя зібрався гурт жінок. Одна щось говорить, друга починає теревенити якусь нісенітницю про щось чи про когось, а третя повідомляє цікаву новину.

У село з великим концертом прибули артисти з районного Будинку культури. І ввечері хлопці й дівчата не дигають, не чалапають і навіть не йдуть, а поспішають, а ще краще – летять до клубу...

Вона, рідна мова, дуже образна, усі кольори веселки в ній. І зорі, і місяць, і сонце, і срібні хвилі річки, і золоте пшениць. Буває так, що одне слово неначе за помахом чарівної палички змінює картину яскраво, неповторно, незабутньо.

Згадую одну із народних пісень:

"Ой у лузі, та ще й при березі, – червона калина..."

Червона калина... В уяві постає осінь. Золотіє, багряніє, опадає з дерев листя. Угорі високе небо, а в ньому на південь у далекий вирій летять і летять гуси-лебеді, сумно видзвонюючи крильми, там – ключами і журавлі зі своїм засмученим "кру-кру". У пожовтілому лузі опустил пухнасте руде куння очерет, завмерли верби, ніби чекають пронизливих вітрів і холодних дощів. На полях – зелень озимини, у садах останню данину – червонобокi яблука – віддають людям щедрі яблуні...

А на леваді, біля незмовкаючого струмка, неначе осиротіла, – калина зі своїми червоними кетягами...

Якось гостював я на березі довженківської красуні Десни. Дівчатата громадили сіно і співали ту ж пісню. Тільки було в ній інше слово:

"Ой у лузі, та ще й при березі, зацвіла калина..."

Одне слово – "зацвіла". І постає зовсім інша картина. Весна. Довгоочікувана, барвиста, поспішна у своєму бігові. Відшуміли, відгомоніли веселі струмки. Голубіє небо. У ньому летять і летять з чужини після довгої розлуки до рідного краю, здолавши високі гори, бурхливі моря, ключами гуси-лебеді, радісно видзвонюючи крильми, журавлі вітають усіх торжествуючим "кру". Усе навколо зеленіє, пнеться стрілками вгору очерет, по травах, по золотих кульбабах ходить у чорно-білій свитці лелека, а он коло веселого струмочка і калина, мов дівчина, мов наречена радо вбралася у квіти, у білосніжне весільне вбрання...

Багата, надзвичайно образна наша українська мова. Про це говорили і Шевченко, і Панас Мирний, і вже ближчі нам у часі письменники й науковці.

Та як ми шануємо наше багатство, нашу красу, наш найдорожчий скарб, як користуємося своєю мовою у цей дуже нелегкий для України час? Адже й сама вона теж у біді!

Мова – живий організм: одні слова – архаїзми – вмирають, відслуживши своє, інші – неологізми – або народжуються, або відроджуються, набуваючи свого життєвого права.

Свого часу, працюючи у школі, я запитав десятикласників, чи знають вони, що таке *мотовило, чикирик, соха, ступа, копаниця, каганець, істик, орчик, чересло, занози, полудрабок...*

Здається, жоден не дав відповіді. Немає того всього у господарствах, ті речі вже для дітей і непотрібні, і незнайомі.

Запитайте тепер семикласника, хто такі *соцький, десяцький, осавула, бурлака, чумак* – теж рідко хто відповість. Віджили ті слова, залишившись на сторінках художньої літератури, у старих народних піснях, у словниках.

Як не додати до цього й змін в іменах дітей? Хто тепер з наших маленьких красунь носить імена *Хима, Платонида, Секлета, Нимидора, Гапка, Параска, Палажка*? Нині – *Руслана, Валентина, Настя, Майя, Ліза, Лариса*, хоч є ще *Віра, Надія, Люба, Софія...*

У Котляревського Еней "убрався" в пекло: там зустрів своїх козаків – *Педька, Шелифона, Панька, Охріма, Харка, Сізьона, Овсія...*

Чи знаєте ви бодай у найвіддаленішому, найглухішому, найнеперспективнішому селі хлопців з такими іменами? Тепер – *Руслан, Валентин, Віктор...* Хоч доходило із хлопцями та дівчатами й до такого – *Владлен, Марлен, Кім, Кіма, Сталіна...* А іноді й до анекдотичного. Пам'ятаю, коли в усі труби загули про МТС, одні батьки забажали назвати свого сина *Трактором*. Нічого собі, як кажуть тепер по радіо. Уявляєте – на побаченні дівчина до свого коханого: "Як я люблю тебе, мій Тракторчику!"

Дурні не переводились. Та світ, крім дурнів, має й розумних людей. Знайшлися люди, що відмовили батьків.

Віками жили наші добрі друзі-слова, віками будуть жити: *батько, мати, брат, сестра, дочка, син, онук, онучка, сонце, вода, хліб, жито, пшениця, земля, зима, вечір, ранок, ніч, день...*

Ми у світі не самотні. Ширшають наші зв'язки з іншими країнами. Звідти у нашу мову приходили нові слова. Це нині – і *трактор, і комбайн, і реле, і трансформатор, телефон, телевізор, карбюратор, блокнот* і т. д.

Не лише тепер. І в минулому. Наприклад – *тарілка*. Наше? Але ж це з німецької, трохи переінакшене тепер. А *батіг, казан*? Наші? Наші, та прийшли зі сходу. Слово *газета* – наше... А насправді перекочувало до нас з Італії, Франції.

За моїм селом – широка долина. Та чомусь іноді її називають *Лакком*. Чому? Звідки те слово? Якось пощастило відшукати його батьківщину. Прибилося воно до нас аж із Сербії. Там долини звуть-

ся лаками. У давні часи наш край заселявся і сербами. От і принесли вони з собою це слово.

Тільки як не повторити, що всім нам необхідно дуже розумно, обережно брати у вжиток кожне прибуле нове слово.

Від незабутнього Павла Михайловича Губенка, знаного в літературі як Остап Вишня, пощастило почути цікаву гумореску.

У 30-ті роки минулого століття як повинь вливались у мову нові слова – *колективізація, машинізація, індустріалізація*, *ація, ація...* Герой гуморески повертається додому і до дружини: "Ану, жінізаціє, насип мені борщізації та не забудь і ложкизацію!" А вона як візьме рогатизацію та як трахне його по лобізації, то в нього окуляризація посипалась...

Не так уже й давно у мовному вжитку завелися два слова (благоденствують і тепер!) – *плюралізм* і *конфронтація*. Часто чуємо, читаємо їх. Живуть вони на рівних правах з іншими. Хай живуть. Місця всім вистачить. Коли ж почув, як на одній нараді бригадир заявив, що у них плюралізм думок, а керуючий відділком поскаржився, що на фермі між двома доярками виникла конфронтація, то й чуб угору поліз. Який плюралізм і яка, в біса, конфронтація? Там було старе як світ – суперечка, сварка, перепалка. Одна совісна доярка побачила, як безсовісна доливає в бідон молока відро води і закричала: "Що ж ти робиш? У місто молоко повезуть, дітям! Ти своїх поїла б отаким?!" І пішло-поїхало аж до комбінації із трьох пальців. Аж до того, що одна з них підняла спідницю трохи вище делікатної частини тіла... "Конфронтація"!

Так. З неологізмами подібне діється і тепер. 12 березня 2003 року, коли Верховна Рада розглядала питання про стан української мови, гостро і мудро виступили Борис Олійник, Лесь Танюк, Павло Мовчан, Анатолій Погрібний, Микола Жулинський, Володимир Яворівський, Геннадій Удовенко і сам голова Володимир Литвин. Зокрема, Борис Олійник зачепив і неологізми, а точніше – диких пришельців з чужих мов.

Поїдьте в Кіровоград чи в районне містечко і не зрозумієте, чи в українському місті ви опинилися, чи десь на Бродвеї. На будинках, щитах – слова чужою мовою – англійською, німецькою (вже б і японською чи китайською); у забігайлівках тебе нагодують хот-догами, напоять віскі; хоч вуха затуляй від джекпотів, памперсів, фуршетів і ще якихось шетів... Аж хочеться взяти рогатизацію, щоб трахнути по всьому цьому сміттю! Адже ж у нас є свої слова.

Навіщо – *спікер*? Хіба гірше – *голова*?

Ще й ще раз будьмо обережнішими! Не забуваймо слова Т. Шевченка: *"і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь!"*

2

Тоді ж, 12 березня, з багатьох виступів мені особливо сподобався виступ народного депутата Геннадія Удовенка. Він пов'язав стан уживання мови зі станом села. Бо саме село тепер ще залишається україномовним. Село. Школа. Діти. Молодь. Що ж ми маємо тепер тут і чого не маємо?

В одному з номерів журналу "Перець" було надруковано віршик, у якому дівчина відверто і щиро признавалася:

"Я гонила пасти гуси
І побачила Петра,
Він моргнув мені так щиро,
Що й гусей мені не тра".

Мушу зачепити той віршик, оте "тра". Зрозуміло, що воно для рими: *Петра – тра*. "*Треба, потрібно*" тут не підходить. Однак до всього цього літературного віршування воно – покруч. Воно з так званого суржику. Із того суржику, що, на превеликий жаль, культивується навіть по телебаченню. Згадайте Тимошенка-Тарапуньку, послушайте Верку Сердючку... Може б, краще добірні зерна, а не суржик? Може б, менше вживати й інші "словеса"? І так звані "модні" словечка? Ті, що в хаті й на вулиці? Назву лиш кілька. "*Задовбати*". Він: "Вона мене вже задовбала!" Вона: "Він уже задовбав мене!" Ніби відійшло, поступилося іншому: "Ну ти, блін!" "Ох ти ж, блін".

Є старе гарне прислів'я: скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти. Якщо його трохи переінакшити, то з повним правом можна твердити: скажи, як ти говориш, і я скажу, хто ти. І говорити, і писати треба гарною мовою, без усяких "блінів", без слів-паразитів, без суржику.

Я навчався у Києві. Мені пощастило не раз бувати на літературних вечорах, слухати видатних письменників: Рильського, Тичину, Панча, Яновського, Сосюру, Бажана й інших, здалека і зблизька. І вони не говорили дистильованою, рафінованою, процідженою на найгустіше сито мовою. Один з учителів у суперечці вигукнув: "Та й у їхніх творах вона не рафінована!"

Не заперечую. Але де? Лиш там, де для індивідуалізації подається мова якогось героя...

Той же вчитель сказав: "Навіть у Шевченка не все так. Ми всі знаємо, вживаємо слово "*люди*". А в Шевченка всюди "*люде*". Та й

наш земляк Карпенко-Карий замість *ходить, носить, говорить* уживає *ходе, носе, говоре*. Що ж – не оминати й діалектизмів. Діалектизми – це слова говірок, певних менших і більших територій, місцевостей. Наша Україна дуже велика. Побуваймо на Західній Україні, перегорнімо сторінки книг письменників того краю: Івана Франка, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської. *Плай, цівка, губи* – що воно таке? А он що – *стежка, рушниця, гриби*! На півночі Чернігівщини вранці господар скаржився мені: "У мене заболів бик!" Раджу йому: ведіть свого бика до ветлікаря. Він засміявся. Виявляється, що в нього заболів бік... Там і *пієч, куонь, вуол* замість *під, кінь, віл*...

Та що говорити про захід, північ! Звернімось до нашого краю, ми теж не бідні на діалектизми, слова нашої говірки. Хоч би й ненаголошені і наголошені [е]-[и], середній [л]. Прислухайтесь, ми не скажемо *голубка*, а *гулубка*, на скажемо чітко *більше*, а *білше*. А наголося? Панчеве й Каніж одне від одного за шість кілометрів, рукою подати, а ось вам новина! У Панчевому – *пишу, кажу, роблю*, а в Канежі – *пишу, кажу, роблю*. Хіба так далеко від цих сіл Шпакове? У Панчевому й Канежі – *огірок, онуча, орати*, а у Шпаковому – *гурок, гонуча, горати*. Аж до жартівливого: "*Наївся гурків, обмотав ноги гонучами та й поїхав горати поле*"... Не за горами й село Ставидла. У Панчевому – *майський жук*, а там – *хрущ*. Он у Шевченка:

"Садок вишневий коло хати,

Хрущі над вишнями гудуть..."

Від нас до Арсенівки, батьківщини Тобілевича, всього шість кілометрів. І в нас, і в них – задувані *носе, ходе, робе*...

А скільки ми маємо своїх диво-словечок, починаючи від *мей* і до таких слів, що ніде, ні в якому краї не почуєш – *вардзар, пацив, пацिला*? Це не весела – *паця, свинка, кабанчик*. Зовсім інше – щось трапилось: "Ох скільки я тоді пацिला!"

Вам доводилось їсти смачне печиво – *вардзар*, начинене гарбузовими кружальцями або сиром, або сливами? Ласувати особливо смачним – *борщ-гросом*? Пити молоко – *лапті ді бугай*? Як нам бути з діалектизмами? Не вживати, цуратися? Вимітати, як сміття? Будьмо й тут обережними. До них – особливе ставлення. Тут усе набагато глибше. І вони у нашій історії, у нашій скарбниці. Вони якоюсь мірою причетні й до нашого патріотизму. Вони нагадують нам, звідки ми, з якого краю, хто наші батьки і чиї ми діти. Вони наші рідні. У живій мові не цураймося, але в письмовій таки уникаймо...

3

На деякий час залишимо хату і кімнату й підемо до школи. Школа і мова! Які тут невичерпні резерви, які великі можливості у вивченні, опануванні мови! І спершу – до письма. До уроків української мови. Може, для декого й нудні правила морфології, синтаксису, але вчителів треба вчити дітей чітко і ясно висловлювати свої думки на папері.

Великий російський письменник А.Чехов радив писати, говорити коротко, але так, щоб усе було ясным, зрозумілим, щоб думкам був простір.

Два французькі письменники засперечались – хто кому напише найкоротшого листа. Щоб коротко, але з ясным змістом. Жереб у шапку: першим мав написати В. У листі три слова: "Я їду до Парижу!" Є зміст? Усе зрозуміло? Змагання вигране? Що може бути коротшим? Але В. програв. Бо отримав ще коротшого у відповідь: змістового і зрозумілого: "Їдь!"

Ще цікавішим було листування відомого французького письменника Віктора Гюго зі своїм видавцем. Видавець надрукував його твір і розіслав по книжкових магазинах, щоб реалізувати. Гюго хвилювався, як ідуть справи: чи купують читачі його роман, чи книги припадають пилом? Він надіслав видавцеві аркуш паперу, на якому було:

"?"

Нічого більше. Один знак запитання. Й отримав відповідь. На аркуші було:

"!"

Нічого більше. Один знак оклику.

Письмо, письмо... твори. Перекази. Яким добрим радником для вчителів був В.О. Сухомлинський. Той, що віддав своє серце дітям. Той, що вчив їх добру, вчив любити людей, Батьківщину, рідну природу. Писав сам, писали його діти казки. У них – і цікаві сюжети, і річка, і ліс, і поле. Але й мова! Прищеплення любові до мови, до рідного слова. Ми не Чехови, не Сухомлинські. Та хіба не варто й собі йти їхніми шляхами?

У старших класах ми з учнями писали твори. На різні теми. У нас існувало правило: деякі зачитувати вголос. Не для того, щоб – отут "2" за те і за те, а отут "5" за те і те. Зовсім ні. Для навчання. Для вміння висловлювати на папері свої думки.

Твір на вільну, обрану до душі тему. М. описала свою поїздку в поле. Ось одне з речень звідти: "Ми – там, де лежать на сонці рябі ка-

вуни, де жовтіють дині..." Усе правильно, гарно, але я запитав учнів: а як можна скоротити це багатослівне речення? Чи є такий "резерв" у нашій мові? Підвівся усміхнений Микола Барбой і сказав: "Ми – на баштані!" *Баштан*. Одне слово. І вже картина. З рябими, сизими кавунами, жовтими динями, куренем, де дзявкун-цуцик, сивобороді діди. Щедро: "Їжте, дітки, скільки хочете, скільки можете, тільки насіння – он на рушничок..." Може, й занадто я за "баштан" Миколі поставив п'ятірку.

Мене завжди дивувало й таке: учитель математики за правильно розв'язану задачу ставить п'ятірку, не зважаючи нітрохи, що пояснення зроблене як-небудь, з багатьма граматичними помилками. На всіх уроках – фізики, хімії, біології, історії і усно, й письмово повинна бути сувора вимога – писати, з'ясовувати точно, ясно, літературною мовою.

Дуже дивує й таке. В одній із газетних оповідок наводився приклад, що характерний для міської школи. Учитель української мови й літератури в класі спілкується українською, а за класом, на вулиці, в автобусі – російською... Коментарі, як кажуть, зайві...

Та вернімось до школи. Крім уроків мови є ще ж класні збори, є гуртки – співочий, драматичний, математичний, юних натуралістів... У них свої завдання. Та одне їх єдне – рідна мова...

4

Найближчими до уроків рідної рідної мови є уроки української літератури. Твори видатних письменників, у яких – історія, герої, колізії, життя. Але й мова, мова. Котляревський, Шевченко, Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Леся Українка, Грабовський, Коцюбинський, Тичина, Головка, Гончар, Стельмах... Кожен з них ніби не писав, а вишивав на білому полотні барвистими нитками... І як прикро, що заростають шляхи до бібліотек. Бо бібліотеки в селах майже не поповнюються літературою, а то й закриваються. Нові ж твори сучасних письменників виходять сміхотворними тиражами – тисяча, в кращому випадку – 2-3 тисячі примірників. Впали і тиражі газет, особливо дитячих. Як же це дитяча газета "Зірка" не має тиражу і 4-х тисяч?

Про все не скажеш. Скажу лиш про вірші. За шкільною програмою певну кількість творів належало "вивчити напам'ять". Норма. Ми її не дотримувались. Іван Франко читав напам'ять увесь "Кобзар"! Нам до Каменяра, як до неба, але ж... Знову напрошується аналогія: скажи мені, скільки ти знаєш віршів напам'ять, і я скажу, який ти, хто ти.

Може, я й забував про перенавантаження дітей, тільки я не дотримувався норми, не змушував, але заохочував учнів, щоб вони вчили більше віршів напам'ять.

У школі не можна так – оце мій улюблений письменник, а оцей – так собі. Та хто з нас не любить Шевченка? І сам, і з учнями відвідував щороку весною Київ, Канів, на Тарасову гору несли і ми вінок степових квітів.

А бува... З обльво приїхав перевіряючий і ні з того, ні з сього – болотом в обличчя: "А ти взагалі хоч бачив "Кобзар"?". Я йому – не про себе. Я його – до дітей. Чому навчав їх. Один напам'ять увесь "Кавказ" читає, другий – "Причинну", третій – розділи з "Гайдамаків". Четверта, дівчина, – майже всю "Катерину". Перевіряючий зупинив її, вирячив очі й – покинув клас.

Скільки раз не повторюй "*цукор*" чи "*халва*", солодше у роті не стане. Скільки разів не повторюй "Наталка Полтавка"... Але я вже вимагав: ну хоч уривок із пісень Наталки, Петра, Терпелихи, Миколи, Виборного, Возного... Не задовольняли мене й хрестоматії: чи не краще весь твір прочитати – від першої й до останньої сторінки? А що вже вилучати з програми твори Яновського, Гончара, Стельмаха... Скорочувати години на вивчення української літератури – цього я ніколи не зрозумію.

5

"Скажи мені, які ти пісні любиш, а може, й співаєш, – і я скажу, який ти і хто ти".

І пісня, як мова, супроводжує нас усе життя – від народження й до глибокої старості.

Колискові, різдвяні, купальські, про кохання, про розлуку, сімейне життя, одруження, козацькі, жниварські, вечорові. Тисячі й тисячі прекрасних пісень.

І як тут не зачепити і телевизор, і радіоточку, наших великих друзів і водночас недругів. Замість того, щоб більше до книги, на стежку до бібліотеки, ми (а найбільше – діти) – до телевизора. А скільки там бруду, реклами про білий унітаз до ще більшого натурального тазу, всякої бурди, опудал Верки Сердючки, Філімонова з його чернівецькими ковбасами і до вбивств, вбивств, сексу і сексу!

Та ми про пісню. І з нею доходить до обурення... Хто з нас не любить Раїсу Кириченко, Миколу Гнатюка?

Починається день. "Говорить Новомиргород. На замовлення передаємо пісню "Я козачка твоя" у виконанні Раїси Кириченко". Через де-

який час: "Говорить Кіровоград. На замовлення передаємо пісню "Я козачка твоя" у виконанні Раїси Кириченко". Ще через годину у той же день: "Говорить Київ. На замовлення передаємо пісню "Я козачка твоя" у виконанні Раїси Кириченко".

Прослухавши, сам собі кажеш: "Слава Богу, що поїхали у степ широкий козачка із своїм синьоокиим полковником".

Та виявляється, що кінь у них трапився дуже добрий, бо наступного ранку ті ж самі гості в ту ж саму хату: говорять і показують Новомиргород, Кіровоград, Київ на замовлення "Я козачка твоя" у виконанні Раїси Кириченко!

Таке саме і з Миколою Гнатюком, з його смерекою, що росте далеко. Вже виросла до самих хмар! І росте, й росте!

Маленький хлопчик, набігавшись, відчиняє двері і до матері:

– Що є на обід?

– Борщ, мій маленький.

– Позавчора був борщ, вчора борщ, сьогодні борщ. Коли ж буде хоч каша?

Якось не зовсім зручно говорити про "Я козачка твоя" чи про "Смереку", що вони набридли. Але ж хіба у нас немає інших пісень, де їде козак за Дунай і за Десну, де копає криниченьку у зеленому садку, є й на городі верба рясна, і ясени, у полі висока тополя, і стоїть гора високая, а під горою гай, і зоря моя вечірняя, і дівчина – з горіха зерня... Вчені підтвердять, що ми маємо 200 тисяч народних пісень, та додайте до них ще й пісні-літературні твори! Вибір же який!

Зрозуміло, що за музику платять. Зрозуміло, що замовник за свої гроші вимагає виконати ту чи іншу пісню. Та можна йому делікатно підказати, що в нас є багато хороших пісень. І зробити ще одне зауваження, що, крім Раїси Кириченко, Миколи Гнатюка, є ще ж і Дмитро Гнатюк, Софія Ротару, Ніна Матвієнко, Алла Кудлай, та хіба всіх перелічиш?

І як не нагадати шановним телевізійникам, що, може, треба менше крутити іноземних, кіркових, а натомість віддавати перевагу нашій пісні, хай би шарманка лишалася десь за Парижем, бо вона "чужестранка"

І може б, ще менше фільмів і вдень, і ввечері, і вночі про любовні історії з отруєннями, вбивствами, менше телесеріалів, нудних до нудоти, а частіше – "Наталку Полтавку", "Сватання на Гончарівці", "Весілля в Малинівці" та десятки інших наших фільмів!

6

Річка. Човники. Рибалка. Сонце. Голубіє небо. Ключ. Рай та й годі... І раптом все ніби потьмарилося. Зліва – від дванадцятирічного малюка – матюк за матюком...

Зелене футбольне поле. Грають дві команди. Має бути гол. Передача. Удар. М'яч летить повз ворота. І від молодого гравця – соковитий матюк.

Знав, на жаль, не одного начальника, які без матюка не могли обійтися ніде, з ними і до чоловіків, і до жінок, молодих і старих.

Є ще одна категорія слів і в нашій мові – брутальна, брудна, гидка лайка, горезвісний матюк.

"Та це я вживаю для зв'язки слів", "розумієте, вилаюсь, і легше стане", "а як же позбутися набридливих прохачів, що лізуть у душу?" Одне слово – необхідність, потреба...

Максим Горький розповідав, що, коли працював над своєю п'єсою "На дні", щоб вивчити босяків, ходив до них у гості. А жила одна команда у склепі на кладовищі. В гості до неї завітала інша команда. Влаштували бал, зустріч. Раптом спалахнула така суперечка, що от от мали піти в хід і ножі. Так Горький до них – з п'ятиповерховим нечуваним ними матом. Враз – сміх як грім, бал спокійно пішов далі...

Так то особливий випадок.

Є ще у нас всюди – і в хатині, і на вулиці, і в полі, і на фермах "особливі випадки", бо ще не все, далеко не все гарно у нашому домі. Кайдаші Нечуя-Левицького давно померли, та живе їхнє потомство. Є в сім'ях і розлучення, і злидні, не перевелися ледарі.

Де запозичили, де навчилися "міцним словечкам" оті хлопчакі на річці, на футбольному майдані? У якій академії? Та найперш у сім'ї, на вулиці! Від кого? Від своїх батьків, сусідів!

Спалахнула сварка у сім'ї – і як хочеться тоді й самому кинути лайливе – та щоб вам заціпило, та не лайтеся ж хоч при дітях! Бо все те ними переймається. Дуже неприємно чути матюки від дітей, від хлопчиків, а ще більше – від дівчаток. Хіба є що святішого від матері, що дарує життя?

До війни у Києві міліціонерам надавалось право: почуєш від когось матюк – негайно штрафуй!

Лайка, матюк. Вони не лише в неблагополучних сім'ях, кубла їхні і в благополучних. Діти ж не глухі. Як не взяти їм собі "на озброєння" для "зв'язки слів"?

До мого знайомого приїхала з міста онука. Дід лагодить велосипед, щось десь закотилося, шукає. Онука йому:

– Діду, ти загубив якусь хірню?

Онучці ще немає й чотирьох років... Доїхали. Маємо те, що маємо.

Чула те слово вихователька дитячого садка, до якого водять онуку? Чому біля "гарячих" голів проходить чоловік, батько одного з цих хлопчаків, чує лайку та й вухом не веде?

Нам би дуже хотілося, щоб діти виростили добрими, чуйними, культурними. Батькам би у хвилини чи години гніву стримувати емоції, не вживати "квітухих виразів". Це зло, це бруд, що швидко прилипає і не швидко відмивається...

7

Ще одна важлива, надзвичайно важлива тема... Школа... Середня освіта. Не всі випускники залишаються у селі. У багатьох хлопців і дівчат ніби виростають крила, і вони відлітають переважно у місто – з рідного дому, вулиці, села. Де всюди звучало українське слово рідної материнської мови.

Вертаються з Кіровограда. Автобус під'їжджає до села Каніжа. Зупинка. На узбіччі стоїть старенька мати. З салону сходить її дочка. І сразу ж:

– Зрасте, дорогая мамаша!

Отакої! Чому не: "Добрий день, дорогенька ненью?" Дуже скоро забула своє рідне. І якби вона одна!

Повернувся син з міста, побачив на подвір'ї граблі та й питає батька: "Что это такое?" Батько йому: "Наступи, синку, на зубки, то й побачиш, що це таке!" Той і наступив, а держак його по лобі – аж зірки в очах засвітилися, хлопець і крикнув: "Так це ж граблі, тату!" – "Граблі, граблі, синку!"

Чи перевелися ті, що не знають, що таке граблі? І цьому роду нема переводу. На одній з вулиць мого села жила дівчина, потрапила (підхопив хлопець з інших земель, а служив у армії тут, в Кіровограді) в далекий край та й приїжджає до матері в гості. Й до матері – іноземною. А що ще більш вражає – до дочки підлаштовується мати й також починає "штокать" і "какать". Сміх та й годі!

Хотілося б нагадати сторінки з повісті Расула Гамзатова "Мій Дагестан". Там теж до матері приїжджає рідний син і звертається до неї чужою мовою. Вона сумно відповідає: "Ти не мій син, я не маю сина".

Як назвати таких людей? Можна по-різному. Так, як поет Павло Глазовий у своїй гуморесці про фіфу у місті родом із села: кака біла, кака і зосталася. Можна – манкуртами. Можна (хоч і грубо) – пере-

вертнями! Як це так – забути материнську мову? Як це так – отам у Верховній Раді, де має звучати державна мова, новітній вождь всесвітнього пролетаріату – сьогодні – українською, вчора – російською? І чи не такою була та, що її в народі звали конотопською відьмою. І не одна вона. У нашому селі живе сім'я вірмен. Їхні діти ходять до школи і краще знають українську мову, ніж наші корінні українці. Народні депутати, обрані народом України, – та вивчіть, спілкуйтесь і виступайте українською!

Не відкинеш, не перекреслиш – через історичні обставини наше обласне місто, районні містечка, навіть і села заселялись не лише українцями. Є у нас, так би мовити, "суцільні" російські поселення. Наприклад, село Губівка, батьківщина Дем'яна Бедного, Придворова? Є у нас ще знаменитіша Злинка: хто не пам'ятає вислову про їхнє повстання: "Кабы нам Гладосы подмогли, то не было бы советской власти!" Є болгарські села на півдні, є молдавські. Усім, мабуть, відомі і Грузьке, і Мартоноша.

Отож і Кіровоград до певної міри край російськомовний. Але все ж більше україномовний. Здавалося б – українській – ширшу дорогу. Чи це так? На автовокзалах, у книжкових магазинах, в кіосках майже жодної газети українською мовою не побачиш. Зате книжки, журнали однією російською – та й величезними тиражами.

Дуже багато доброго роблять кіровоградське телебачення й обласне радіо. Від "Киньте все, гармошка грає" і до новин. Та й у їхній бочці меду – не одна ложка дьогтю. Гірчить дьоготь, гірчить.

8

Прочитавши оці, не такі й веселі, роздуми, хтось, може, й подумає, а то й зробить висновок: ось виринув ще один запеклий націоналіст, недобитий ворог сестри Росії.

Ні й ще раз ні! Помиляєтесь!

Так, триста років ми перебували в її ярмі. Про Петра І Шевченко писав як про ката України, про Катерину II – що замордувала, доконала неньку Україну. Нам не забути і крові, і руїн Батурина, розстріляних Муравйовим студентів під Крутами. Нам не забути слів пришепелуватого дурня Валуєва про те, що української мови не було, немає і бути не може, не забути різних височайших указів про заборону українською мовою навчання у школах, вистав, друкування книг... Для прикладу – роман Панаса Мирного й Івана Білика "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" вперше побачив світ не в Україні, не в Росії, а у швейцарській Женеві... Нам не забути переслідувань

письменників, поетів, що ховалися за псевдонімами – Мирний, Нечуй, Українка, та й сам Шевченко мав псевдонім Дармограй...

Та чи то були дії трудящого, знедоленого російського народу? Чи він бажав зла, чи знущався над нами? Чи того бажали нам кращі сини російського народу?

Лише кілька промовистих фактів. На смерть Шевченка одним із перших відгукнувся російський поет Некрасов. Добролюбов, Чернишевський дружили з Кобзарем. У свою чергу Шевченко дружив з ними, любив поезію Лермонтова, нариси Герцена, і сам писав повісті, поеми, щоденник російською мовою. Оце забувати? Протиставляти один народ іншому? Цуратись, плювати на російську мову?

До речі, є вислів Маркса, що знання хоч однієї чужої мови – це вже засіб для прожиття.

Вчити й знати інші мови треба. У мене був друг, відомий письменник-перекладач Микола Лукаш. Він вільно володів більш як десятком іноземних мов – німецькою, єврейською, іспанською, італійською, французькою та іншими. Навіть твори японською, китайською читав без перекладацьких словників. Між іншим, Лукаш казав, що немає поганих мов, є лише погані правителі. Казав, що важко вивчити лише дві чужі мови, а там піде, як по писаному: "Ось дивись – при всій своїй різниці у мовах є багато спільного: *єден, два, тши* – польською; *один, два, три* – українською; *один, два, трі* – російською; *айн, цвай, драй* – німецькою; *ван, ту, фрі* – англійською". Вловлюєш спільне у звучанні числівників?"

Знання інших мов і збагачує, і прикрашає людину. Мій друг мав рацію і в тому, що всі мови гарні.

Та є ще одна вагома причина, чому ми маємо знати, крім своєї мови, й інші. Ми ж не на безлюдному острові живемо. Маємо сусідів, з якими нам жити, спілкуватися. Народ мудро сказав: не купуй хату, купуй сусіда. З яким будеш ділити і радість, і горе. Бо поділене горе – це тільки половина горя, а поділена радість – це подвійна радість.

На Заході у нас Польща. Вона має великого поета Адама Міцкевича. Прочитайте лиш уривок із одного його вірша:

“Старий будресь тших синув,
Тенкіх, як сам літвінув,
На дзедінець пшизива і жече:
– Випровадже румаки і нажондце кульбакі,
Бо мувійоно мне в Вільне
Же отрембе немильне
Тши виправи на свята тши строни...”

Старий господар покликав трьох синів і наказав їм лаштуватися в дорогу, потім повернутися назад. Старшому – привезти з собою наречену, середньому – золота і срібла, а найменшому – хутра з Росії.

Повернулися сини і всі – з нареченими-красунями. Зраділий батько готує весілля, три весілля.

Цікавий сюжет, але яка хороша польська мова! Люблю, як шелестить, квітучи, жито. Люблю, як шумить пожовтілий очерет. Чи не як шелест, ніжний шелест квітучого жита, очерету і польська мова?

На північному заході наша дорога сестра березова – Білорусь. Ота, що з бульбами. Ота, що "лягу-прилягу на зелену траву". Чудова, пісенна Білорусь...

"Ехал Янка ля рекі –
Там Альонка прала рушнікі.
– Милая Альонка, я вади баюсь,
Пацелуй спачатку – бо я утаплюсь".

І перекладу не треба! Як теплі хвилі, як синя вода, як блакитне небо, як білокорі берези – білоруська мова...

На півночі, на сході – Росія. Той народ, з яким ми здолали найлютішого ворога. Той народ (народ!), який нам бажає добра. Як же не знати його мови?

"Не ветер бушует над бором,
Не с гор побежали ручьи –
Мороз-Воевода дозором
Обходит владенья свои..."

Як життєдайне сонце, як іскристий сніг, чарівна, багата російська мова, мова Пушкіна і Некрасова, Лермонтова і Толстого, Короленка і Горького!

І між ними, і з ними й наша вишнева, калинова, солов'їна українська мова.

"Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма..."

Ви чуєте бурю?

"Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,

Як у Дніпра веселочка
Воду позичає”.

Ви бачите зоряний вечір, захід сонця, веселку?
”Слово! Чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?”

Ви чуєте, як дзвенить сталь?
”Я єсть народ,
Якого правди сила
Ніким звойована ще не була,
Яка біда, яка косила,
А сила знову розцвіла!”

Хто здатен скорити ту силу?

Калинова. Сталева. Буремна. Ніжна. Вишнева. Веселкова. Волошкова. Солов’їна. Дорога. Найдорожча. І як не навести прохання Максима Рильського:

”Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур’ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Вона нехай щоразу служить вам,
Але живе своїм живим життям”.

Плекати. Берегти. Як нашу рідну матір. Носити в серці заповіт великого Кобзаря:

”Думайте, читайте і чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь. Бо хто матір
Забуває, того Бог карає.
Того діти цураються,
В хату не пускають”.

Плекати. Берегти. Любити. Шанувати нашу рідну українську мову. Гордитися тим, що ми її маємо, другу нашу рідну матір...

с. Панчеве на Новомиргородщині.

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Геннадій ШКЛЯР

Народився 1 грудня 1946 року в м. Таураге (Литва) в сім'ї військового. Згодом батьки переїхали в Ружин на Житомирщину. Закінчив факультет журналістики Національного університету імені Т. Г. Шевченка. Працював будівельником, учителем, рибалкою, науковим працівником, художником-оформлювачем у різних куточках України і Росії.

Автор книг прози "Чистий вогонь" (1984), "Позолочений пісок" (1992), "Загадка джерела" (1997), "Під трьома стовпами" (2000).

Лауреат літературного конкурсу НСПУ та Фонду Євгена Бачинського (США) "В свідаді слова".

У ЛІГВИ*оповідання*

Вона прийшла до нього на горище розпашіла од липневого сонця, пахтіла – щойно з городу – дурманним соком бур'янів; певно, сонячні промені довго палили її, проникли крізь шкіру, живше погнали кров, що зашумувала як молоде вино, хмільно вдарила в голову; задихаючись од жаги, похапцем зривала з себе одяг і, шаленіючи од пристрасті, заборсалася під ним.

Вона звивалася, терлася об його порослі цупким волосом груди затвердими, як сухі терносливочки, сосками. Вона качалася на кучерявому смушку старого кожуха, інколи опинялася зверху, і тоді з її горла проривався переможний гортанний окрик; часом здавалося, що вона огортає своїм тілом його усього, що він, маціпусінський, оповитий її теплом, її живою приємно-вологою плоттю, геть зникає всередині неї, а часом проймав страх, що він, великий та дужий, розтрощить її блаґенькі кісточки.

Палахка червонувата темрява заповнила ество, погойдалася в ньому й вибухнула сліпучим спалахом; він завмер, м'язи розм'якли, як у спеку вишневий глей, а вона тихенько схлипнула.

Він прокинувся, зітхнув, стер затиллям долоні з чола липкий піт і, намагаючись не скрипіти щаблями драбини (але старе дерево все одно за кожним ступінем озивалося – йому здавалося, що то риплять суглоби засиджених біля комина, задублених од холоду ніг), зліз із горища в сіни, де чулося цвіллю й мишаками.

Скрадливими кроками підступив до хатніх дверей, з острахом прочинив їх наполовину і втисся через ту щілину в кухню.

Бокаса, щоб ненароком не глянути на тапчан, де горілиць лежала Калина, навшпиньках, наче вона могла прокинутися від човгання чобіт по земляній долівці, підійшов до печі. Уззявся за нахолоту за ніч затулу й подумав, що завше о цій порі вже гуготів, лижучи палахкими язиками склепіння печі, вогонь.

Намацав у печі чавунчик з рештками звареного Калиною борщу, висунув його, обіруч підняв й нахильці глитав прокислу рідину. Щербу – кришеники капусти, буряків й ослизлих картоплин – вибрав просто рукою.

І все-таки несамохіть зиркнув на тапчан. Чорніючи проваллям беззубого рота, міцно склепивши (немов були зшиті сивою сировою ниткою) повіки, випростана останньою судомою, лежала Калина. Наче вирізьблене зі старої жовклої костюмахи, навіки закам'яніле обличчя видавалося не жіночим – якби не біленька хустинка, ніхто не признав би у покійній жінку.

Уже другу добу, одколи, наваривши й насипавши йому гарячого, сказала: "Щось мені ниньки зле, Федоре...", прилягла і вже не підвдилася.

Певно, вмираючи, Калина кликала його (так і лишився роззявленим рот) але він не чув: після обіду, вкритий вишмугльганим кожушком, спав біля теплого лежача на горищі.

Федір чомусь був певен, що, хоч Калина й набагато старша, він помре раніше неї й вона поховає його. Могила вже була готова: власноруч викопав яму в коморі й настелив над нею обапол. Певно, й Калина вважала так, бо коли заводив мову про свій кінець, не перечила, лиш сумовито схитувала головою із сивою мичкою на потилиці. Воно й показувало на те: на старість Калина видубла, висока й висохла, нагадувала жилаву, із шорсткою темною шкірою залишену на городі соняшничину, якій вже байдужі, не доймають ні вітри, ні холодні дощі, ні заморозки, – стоїть собі звично, де мусить стояти; Федір же – нездорово тлустий, з оплилими, як колодки, ногами й набряклыми, мов налитими водою, руками, здавався собі схожим на роздутий сечею свинячий міхур, що ось-ось трісне, потече сморідною рідиною, і залишиться з нього слизава, зіжмакана, як мокра ганчірка, пліва.

І от учора він зліз із горища, увійшов у кухню й тихцем погукав дружину. Вона не озвалася, й подумавши, що Калина міцно спить, торгнув їй, щоб розбудити, але здерев'яніле тіло не згойднулося. Глянувши в її затвердле лице, вже розуміючи, що сталося, але не доконечно вірячи в це, пошепки покликав: "Калинко..."

Довго стояв біля тапчана, мов очманілий, ворухив збілілими губами і, трохи оговтавшись, позадкував од покійниці, наче міг заразитися від неї мікробом смерті й нагло померти.

Із зусиллям, мов хтось змушував дивитися на мертву, відвів погляд, але за мить очі знову припаялися до кістяного обличчя, в сутінках зимового ранку, що ледь сочився крізь маленькі віконця, воно було чужим.

Нараз вчулося – грюкають у двері. Оберігаючись, щоб хтось не зайшов несподівано, вони доумілися відірвати клямку. І прийшлий мусив неодмінно достукуватися знадвору, бо двері були завше засунені.

Він метнувся в сіни, видряпався драбиною на горище й нечутно – зависі було добре змащено – прихилив за собою ляду. Тамуючи подих, прислухався: ніхто не добивався в оселю – видалося.

Од рвійного руху серце у грудях теліпалося – здавалося, його єднає з еством тонюсінька ниточка, що ось-ось увірветься.

Федір сидів, закутавшись у кожух, невидючими очима дивився просто себе у ледь підсвічувану горішнім віконцем напівтемінь. Приголомшений сирітством, яке впало на його плішиву голову, він болісно усвідомлював: Калина була для нього всім – годувальницею й охороною, очима й вухами, завдяки яким він щось знав про світ, дружиною, любаскою й матір'ю водночас. Авжеж, матір'ю, бо дала нове життя, дала, щоправда, не од'єднавши пуповини: це було незручно, болісно, але все-таки це було життя.

Перед очима попливло незрушне лице з чорним проваллям рота. Федір помотав головою, щоб прогнати видиво – воно й справді відплинуло вбік, але небагом знову з'явилося – відворотне, зовсім не жіноче лице.

А замолоду Калина пишалася вродою, якоюсь особливою, викличною усміхненою вродою, він силкувався видобути з-під в'язкої товщі минулих років, як скойку з мулистого дна ставу, сяйну колишню величну красу, але раз у раз вигулькувала в уяві сухощава, схожа на осінню соняшничину з вилизаним кошиком постать. Хотів уже облишити мучити себе, як вона з'явилася перед ним у розквіті свого дівочтва.

Височенька, гінка як тополинка, дарма, що стан тонкий (обіруч узяти – пальці зійдуться) – груди дозрілі, пишні, стримлять, наче ось-ось випорснуть із вишитої заплоччю пазушки; не худорлява – тіло пружне, як бистра вода; шия висока, мов царівна, несе на ній голову в короні русих із коштовною рижинкою кіс. І пахтить од неї, наче від ранкової ріки.

...Як від ранкової ріки, запахом ніяким, просто чистим, але бен-тежним віяло від неї, коли вона приходила до нього на горище, як вони були молоді, такі молоді. Вона розсипала коси, волосся лоскитною хвилею обтікало Федорові голову й він глибше занурював лице в ту хвилю, задихався в нім, наче тонув. Він цілував її всю: починав із руських пасем, потім облизував шию, пропікав губами ямочки під ключицями, пестив особливо ніжну, чомусь завжди прохолодну, певно, тому що туди ніколи не проникав сонячний промінь, едвабну поверхню соковитих грудей; йому завжди баглося скуштувати того соку, мабуть, солодкого та духмяного, як з дині. Й коли він довго смоктав їх, здавалося, таки виточував запахущу краплину. Правда, одного разу, коли Калинка завагітніла, він спробував молочка – воно було солодке-ве й гірчило. Дитину вона скинула – вилазила драбиною на шопу, сідала на слизькі сніпки, з'їжджала по них і падала на тверду землю току. Це було боляче й небезпечно, але що мала діяти – народити дитину вони не могли.

Він цілував її всю: починав із запахущих пасем волосся, качався чубатою головою на пласкому, пружному її животі.

Федір побачив себе молодим поряд з молодію Калинкою й подумав: "Гарна була пара. Гарна та нещасна".

Налапав на лежаку уламок дзеркала і довго з відразливою цікавістю розглядав себе. Тлусте, блякле, як погрібна пліснява, обличчя вкривала неохайна попеляста щетина, брови зробилися стрішкуватими, постріляли довгими сивими волосинами, під очима, в яких геть потьмянів блиск молодих каштанів, звисали набряки, на розпухломому сизуватому носі – яскраво-рожеві старечі прищики.

Йому здалося, що він ніколи не був таким, яким щойно бачив себе поряд з Калинкою, а завше був старим, хворим, безмірно втомленим, як нині.

Вигострений слух вловив дрібний рух мишки, що точила в кутку горища торішню соломку. Цей ледь чутний звук ще більше поглиблював тишу, що, здавалося, була драглистою, і аж закладало од неї у вухах, чавило на скроні. Раптом він почув унизу, в хаті, човгання старих калощ, які слугували Калині за пантофлі.

Це було неймовірно, але він виразно чув кроки в хаті, знайомі кроки, і дика думка, народжена відчаєм раптової самотності, знову тіпнула серцем: Калина зовсім не вмирала – просто міцно, дуже міцно спала, і він, настрашений, сприйняв той кріпкий сон за смерть.

Федір розумів, що бути цього не могло, та десь на дні свідомості жевріло сподівання на диво: Калина – жива, вже човпється біля печі, ладнаючи не наваристу, але дуже пахучу вику.

Притьмом зліз драбиною, завмираючи грудьми, прочинив двері й крізь щілину глянув у куток, де зазвичай спала дружина. Вона лежала, як і часину тому.

Сидів біля лежача, шкріб заштитинені щоки. Хотілося закропити душу чимось гаряченьким, хоча б чаєм з вишневих гілочок, добре було б розпалити в плиті, але тріски складено в повітці, не вийдеш по них серед дня; втім, можна було б розламати якогось ящика, старого ослінчика, але ж дим із комина дасть знати, що в хаті пораються, – гляди, якійсь із плетух-сусідок заманеться заскочити на баяндраси, а їй ніхто не відчинить. І це здасться дивним, підозрілим. А електрична плитка перегоріла вже давно, і грошей, щоб купити нову спіраль, бракувало. Мусить дочекатися ночі, яка, дасть Бог, виявиться досить темною, тоді розпалить й скапарить якусь розпроюшку – вода у відрі ще є.

А зараз найліпше – заснути: так швидше мине час. Крім того, як більшість людей, Федір волів утекти від лиха, що обступило його, в сон, заснути, наївно сподіваючись, що за час, поки спатиме, злаякісна пухлина лиха якось розсмокчеться.

Він вмотивувався біля лежача на простелених старих куфайках та іншому під чистим рядном дранті, вкрився вже ветхим з лисинами витертого чи вирваного смушку кожушком і міцно склепив повіки. Сон не йшов, якісь дрібні думки, як черв'ячки, копошилися в голові, заважали навіть дрімоту, до того ж од лежача не текло, як завжди, тепло, навпаки – здавалося, випромінюється холод. Зрозумівши, що порятункуватися сном не вдасться, підвівся й, не скидаючи з плечей кожуку, сів на лежак, поруч на ньому стояла барвиста, з округлими боками й округлою накривкою, скринька з тютюном. Колись за один день Федір виготовляв таку скриньку, використовуючи для цього кольорові палітурки журналів та поштові святкові листівки, які приносила зі школи – вона там була прибиральницею – Калинка. Крім того, в діло йшли клаптики різнобарвного паперу, підібране Калинкою "золото" та "срібло" з обгортки чаю, цукерок тощо. Калинка возила його виробити на базар у Круглик, і їх охоче купували, щоб зберігати гудзики, нитки, інші дрібнички; відтак був приробіток до Калинчиної зарп-

латні. Але з часом люди почали жити заможніше, саморобки вже не цікавили їх, зникли з ужитку разом з репродукторами-тарілками та годинниками-ходиками.

Курив Федір рідко – в хаті зась, щоб не чулося тютюновим димом, а як засмалював на горищі, Калинка грумічала, боялася, що спалить хату. Ниньки він вирішив зробити самокрутку, щоб нею погамувати голодне скімлення шлунку.

Негнучкими пальцями довго майстрував цигарку: рвався газетний клаптик, розтрушувався тютюн, але якось таки зліпив. Од диму зашумувало в скронях, попливло перед очима й занудило. Почекав, поки розвидниться в голові, й знову обережно смокнув. Але знову попливло перед очима, заслало їх туманом.

Із туману, мов із сивої давнини, як жива, виступила молода Калинка.

Не він її, швидше вона взяла його, цнотливого до пори, коли й незчувся, як опинився з нею в кубелечку торішньої лепехової копички, як сплелися тілами так, що грудьми відчував її груди, животом її живіт – неспокійний, ворухкий, стегнами – стегна.

Більш як на десяток років була вона старша од нього, крилівські парубки кпинили з Федора, він і сам розумів, що чинить нерозважно, зранку зарікався знову йти в леваду, в духмяне лепехове кубелечко, але, як п'яничка, що вирішив кинути пити, мучиться невідступними думками про оковиту і врешті-решт ламає своє слово, запевняючи себе, що це вже востаннє, увечері таки йшов у леваду, готуючи слова прощання, які неодмінно скаже, та, хмеліючи в її обіймах, шепотів Калинці щось ніжне, беззмістовне – де воно в нього тільки й бралось, мов прилюб-зіллям обпоїла його крилівська красуня.

Підвівся з лежача і в кожусі наопашки подибавав до горішнього віконця. З нього – хата стояла на пагорбі – було видно замерзлу шаньку, оторочену з обох берегів ясно-жовтими на тлі снігу очеретами, місток через неї, накочену колесами вантажівок і полозками саней дорогу від села до вінницького шляху. Оселі в Крилівці стояли на островах – по три-чотири на кожному. Ті острівці-пагорби оточувалися глибокими ровами, на дні яких звивалися дороги та стежки, і, дивлячись на все це, Федір завжди думав, що Крилівка дуже древнє село: адже для того, щоб доквіл острівців-пагорбів утворилися такі широкі й глибокі рови, певно, сотні літ витоптувалася земля, вивозилася на колесах возів, а пізніше – автомобілів, вигризалася траками тракторних гусениць.

Більшу частину дня роками стовбичив він біля цього віконця, дивлячись на місточок, яким мусив пройти кожен, хто добивався в село.

Відтак Федір знав усіх у Крилівці – тих, з ким спілкувався замолоду, і тих, хто народився, виростав, коли він уже не виходив з хати, і навіть чужаків, які прибилися в Крилівку. Одні на його очах старішали, інші мужніли: ті, хто ще зовсім недавно гасав по місточку голяка, боблявся біля нього в зеленій воді шаньки, вже статечно крокували по цьому ж місточку, ведучи за ручки своїх дітей. Звичайно, він не був би обізнаний, якби не Калинині уточнення, її розповіді про сільські новини.

Роки, багато років, день у день, простовбичив він тут, уже збився з ліку, скільки часу минуло з тих пір, як востаннє брязнула за ним клямка сінешніх дверей.

...Ті події злітувалися в пам'яті у якийсь гарячий драглистий клубок: шалена прощальна ніч з Калинкою, нервовий дрож прохолодної ранкової дороги до сільради, штовханина й тиснява у дворі кругликівського військкомату, сльози, зойки, п'яні вигуки, безугавне рипання гармошок, приголомшлива млявість і самотність в овечій отарі мобілізованих, безкінечні шиккування й переклички, важка сонливість й разом з тим до краю напнуті нерви, ночівля на брудній підлозі в якійсь школі, в чийсь stodolі, змішаний з порохом спекотного шляху піт, сновигання голих тіл у лазні з холодною водою і смородом хлорки, запах нової, незручної з незвички солдатської вдягачки, тупіт, грюкіт, гупання сотень важких черевиків і безсилий, розпачливий гнів на обмотки, що увесь час осуваються з литок, жирний, аж синій чорнозем на зеленій траві (копали шанці, заступів було багато, гвинтівок обмаль – одна на двох-трьох), гавкітливі команди взводних, якесь механічне, сновидне існування в химерному, розшарпаному, уламкуватому світі; рикаючі, несправжні здаля плямисті потвори танків, що наближалися до березового гайка, рвучи на чорні бинди смарагдовий килим буякового поля, подив од першого чорного куща вибуху поруч – артобстріл, напівбожевільний жах од другого, ближчого – чорний кущ викинув з окопчика криваве шмаття й цілу по лікоть, в рукаві гімнастерки, руку, чиєсь пронизливе невгаваюче квиління, безладний тріск трюхлінійок; моторошно-холодна мотузка страху, що, здавалося, вдавила борлак до шийних хребців і ось-ось задушить, намагання змаліти, перетворитися на хробака і втиснутись у вологий ґрунт траншеї; безтямна гонитва серед мигтючих молочно-білих стовбурів берізок й пекучий вогонь у грудях – наче там не легені, а гаряча грудомаша запеченої крові, калатання серця у горлі, од чого бракне духу; єдине бажання, яким волає кожна клітиночка ества, – швидше, далі од цього пекла.

Зовсім недалеко від Крилівки – якихось півста кілометрів – швиргонули Федора в його перший і останній бій, а за добу, хоч берігся і скрадався, він уже тихенько пошкрябав у сонне Калинчине вікно, за ним майнула неясна біла пляма обличчя, незабаром зашипів засув у дверях, і тепла, м'яка зо сну Калинка у довгій, підсиненій місячним сяйвом сорочці пригорнулася до нього, брудного й смердючого, всім тілом.

Не роз'єднуючись, в обіймах, вони ступили в сніи, за хвилику знову зашипів брусок засуву на дверях.

– У селі німці, – сказала Калинка. – Шукають партійців, комсомольців, забирають у Круглик, а там, кажуть, вбивають. Тебе ніхто не бачив, то будеш ховатися в хаті, наче ти й досі в армії. А там, дасть Бог, наші прийдуть...

– Наші мене також по голівці не поглядять. Я – дезертир, розумієш – дезертир. Утік із поля бою. За це – розстріл.

– Ну, там побачимо...

Упродовж тижня він просинався лише для того, щоб попоїсти чи покликати, якщо це було вдень, у ліжко Калинку. А одного разу вони ледь не попалися: Калинка почула, як рипнули сінеші двері, вмент сполотнівши, штурхнула Федора, він ледь устиг вскочити у світличку, порачкувати під ліжко, в якому ніколи не спали, і стояло воно, гарно прибране, для краси. Прийшла сусідка за якоюсь позичкою...

Тоді, оговтавшись від переляку, – виявилось, забули звечора замкнутися – вони відірвали клямку вхідних дверей, і вже хочеш-не хочеш, а мусиш засуватися одразу, як рипнув дверима, бо інакше вони самі відчиняються навстіж. Прийшлий же не міг увійти в хату, якщо йому не відімкнуть, мав погрюкати; тоді ж Калинка влаштувала постіль на горищі біля лежача.

Цілими днями стовбичив Федір біля горішнього віконця, попервах сахаючись від нього, як хтось, ідучи по місточку, зиркав на Калинчину хату. Згодом зрозумів, що у віконці його все одно ніхто не бачить. Зразу Калинка їжу носила йому на горище, але потім вони пересунули стіл на кухні так, що із жодної шпарини його не було видно знадвору, вікна завісили щільними фіранками, котрі геть закривали шибки.

Перші роки цього добровільного ув'язнення йому чи не щодня здавалося, що втрачає глузд. Мов у клітці ще вчора вільний звір, він кидався з кутка в кут на горищі. Голова, здавалося, ось-ось розвалиться на шматки, а груди наче були тісно сповиті биндою цупкого, але невидимого конопляного полотна; він дер його, невидиме й цупке, нігтями, бо бракло повітря, на шкірі лишалися глибокі подряпини, але незрима гамівна сорочка не зникала.

Інколи він ладен був виповзти на світ Божий, віддатися людям, а там будь що буде; вже зовсім зважувався, але в останню мить наче опинявся у великому коконі чіпких зелених реп'яхів, і вони не давали поворухнутися.

А згодом минулося – звук до свого трав'янистого існування, звук до обмеженого простору й самотності. По кілька разів на день вибиралася на горище Калинка, й вони знемагали в солодких липких випотах. То були не тільки тривалі до самозабуття любові, то ще й був спосіб якось збавити час.

Крилівкою прокотився фронт, німці й поліцаї повтікали, й встановився довоєнний, лише майже без чоловіків, лад. Закінчилася війна. Тепер і мови не стало про те, щоб злізти з горища: здавалося, перед переможцями він завинив більше, ніж перед німцями, до того ж, розповідала Калинка, радянська влада жорстоко розправляється з тими, кого вважає ненадійними або підозрює у зраді – забирали з села не тільки запроданців, колишніх німецьких посіпак, а й вояків, що поверталися з фронтів, обвішані орденами та медалями: виявляється, свого часу вони побували в полоні. Що б то зробили йому, нікчемному боягузові, який дременував із шанців, залишивши в них дві пляшки з "коктейлем Молотова"?

Калинка приносила сільські новини: Марта Криворучкова прийняла п'ятнадцятирічного Хомика, а вона ж чи не втричі од нього старша! Їхнім бригадиром став Серапійон Цтонь – скажений, жене на роботу і слабу, і малу, до молодиць ласий: як застане яку саму в хаті чи як дітей з хати витурить, так і потоптав, багато сердяться й плачуть, та, певно, про людське око – скільки вже без чоловіків пісникають.

Минуло ще кілька років, і він так звук до свого доброхітного ув'язнення, як приловчується, звекає жити людина без ноги.

Зліз із горища, понишпорив у пошуках чогось їстівного, знайшов майже половину зачерствілої лавошної хлібини, шматок зжовклого сала. Узяв до нього кілька зубців часнику. Як він раніше не здогадався? Певно, коли баглося їсти, думалося про гарячу страву.

Жувати поруч з покійницею не став. Знову поліз на горище, швидко ум'яв сало й майже увесь хліб. Невдовзі відчув приємну ваготу в шлунку й тепло в нахоллому тілі.

Непомітно для себе задрімав. Здавалося, спав довго й міцно, навіть снилося щось, але коли прокинувся, сонячна пляма, що лежала оддалік, ледь посунулася.

Він уважно, наче вперше опинився тут, оглянув куток горища, яке ось уже сорок літ слугувало йому за помешкання. Намощена біля лежача постіль, вкрита рядном, зі старою ватяною ковдрою та двома по-

душками – йому вистачило б однієї, але Калина з самого початку кляла дві – для обох. І хоч вже давно не приходила до нього на горище, коли час од часу перестеляла, все одно, за звичкою, кляла дві подушки. Старі зчорнілі крокви та бантини вшиті солом'яними сніпками покрівлі. На отій бантині, що над лядою, він у перший рік свого перебування тут мало не повісився: вже налаштував петлю, як Калинка, наче відчувши щось, почала підніматися шаблями драбини, потім вони задихалися, кусали одне одного на постелі біля лежача, і смак життя повернувся до нього.

Калинці, хоч вони могли досхочу кохатися ночами в ліжку, чомусь більш до вподоби було горіти в любовцях на горищі, певно, тому, що тут віяло тайною, ніщо не нагадувало про людське помешкання, звичний людський побут і стосунки. Він і сам інколи помічав, що тут, на горищі, він сильніший, пристрасніший, що тут прокидається, простає з темних пращурних глибин пам'яті щось первісне, звіриве, те, чого ніколи не відчуєш на чистих простирадлах ліжка, прибраного пірамідкою вишиваних подушок та мережаним підзором.

Його погляд спинився на протилежному причілкові кутку, завше заснованому павутинням, захаращеному різним непотребом. Саме з цього кутка приходив інколи до нього бій у березовому гаю, часини вовчої гонитви із божевільні шанців до затишку нори Калинчиної оселі.

Знову глянув на постіль: з глибокою довгою вм'ятиною від його тіла вона видалася йому вовчим лігвом. Над нею на комині висів невеличкий образок із потьмянілими на дощечці фарбами. Бог дивися строго й, здавалося, з огидою. А чому б не гидувати ним, черв'яком, який проліз у глуху шпарину, затаївся в ній на довгі роки, позбувся світла й мови, навіть отчеша забув.

Федір спробував пригадати, але далі "Отче наш, що еси на небесах" пам'ять підказала лише якісь слова із молитви чи то з середини, чи з кінця її.

"Дожився", – гірко всміхнувся й пішов до віконця.

До місточка рухливою вервечкою наближався люд – Федір здогадався, що саме о цій порі приходить автобус із Круглика і там сьогодні базарний день. Крилівчани йшли з покупками, певно, хтось і з обновами, з їхніх рухів, облич, вигуків легко читалося, що у всіх гарний настрій.

"Вони ще не знають, що Калина вмерла, – подумав Федір, – і що я тут сам... живий... давно мертвий для них..."

Йому пригадалося, як також взимку, дуже давно, стояв він біля віконця й побачив... Телешуна! Пам'ятав його ще з окупаційної пори,

коли той повагом крокував у довгій шуцманській шинелі. Потім, як тікали німці, а з ними й їхні підніжки, казала Калина, подівся Телешун невідомо куди, але, подекували в селі, десть є, певно, переходується, бо малий Телешунів хлопець хвалився, що тато дав про себе знати, та й інколи Телешунці надходили неабиякі гроші поштою з різних міст невідомо від кого.

А оце місточком ішов Телешун – мордатий, червонястий, мабуть, напідпитку, щирив зуби до славної молодички й пробував на ходу її пообіймати.

Отже, Телешун, поліцай, який служив окупантам, лихий був, як Рябко на цепу, давав волю кулакам – хіба що не вбивав до смерті, переховався десть, живучи під чужою машкарою, – повернувся в село. І, очевидно, живеться йому не кепсько – іч, як жирує.

Не міг Федір тоді загірті місця на горіщі, з нетерпінням чекав, поки прийде із школи Калина.

Він чув, як вона тупцяє, збиваючи сніг із шитих валянок, підкладає у грубку дрова, щоб теплішим був лежак, як поскрипує драбина, підняв ляду, допоміг Калині піднятися – вона засвітилася очима, заусміхалася, поблискуючи разком білих міцних зубів, і взялася відігрівати долоні, тулячи їх до лежака.

Коли із знайомою млостю в очах вона почала підступати й розстібати на тугих грудях гудзики кофтини, він спинив її і руками, і холодком в голосі:

– Стривай, маю щось спитати, дуже важливе.

Тінь тривоги майнула по її білому й пухкому обличчі.

– Я Телешуна бачив...

– Телешуна?.. – вона погасла, знітилася й осіла на лежак.

– Еге, Телешуна. Йде собі паном діло, сміється, аж гланди видно. А він же, казали, ховався?..

– Ховався... – стомленим голосом сказала Калина. – Ховався по світах, на великих будовах – з одної на другу. Десть таки попався. Сидів, відсидів.

– Щось малувато йому дали. Он за п'ять колосків п'ятнадцятку ліпили.

– Не знаю, – знизала плечем, і за перебільшованою байдужістю Федір відчув, що жінка щось недоговорює, приховує, щось не так із тим Телешуном.

Ще тоді заповзли у Федора хисткими тінями непевні сумніви, але вони були неясні, а тому за якийсь час розтанули, зникли.

Лише не дуже давно, десь відтоді, як перестала, гаряча й тремка од пристрасті, вибиратися до нього на горище, Калина зізналася, що Телешун так і не скуштував табірної баланди, переховувався, поки не оголосили таким, як він, таким, як Федір, тим, хто втік чи служив німцеві, а потім ховався, але не мав на руках крові чи якогось великого злочину, амністію: не бійся, виходь, вилазь із нори, із темного за-капелка. Скидай чужу машкару, живи, як люди, – прощення, прощення тобі, сучий сину.

Виявляється, вже років з п'ятнадцять чи двадцять минуло з тих пір, як він міг вийти зі своєї криївки на білий світ, вільно ходити крилівським місточком над шанькою, щирити, як Телешун, зуби до чужих молодичь. Саме цього й боялася Калина: різниця в літах уже давала про себе знати.

Довідавшись про те, що десятки зайвих років просидів у своїй при-ватній в'язниці, він не заходився рвати залишки волосся на плішивій голові, не взявся проклинати Калину, навіть не побив її: він уже оста-точно звик до свого існування, відвик від людей, та й що б він робив се-ред них, уже старий, немічний... Щоправда, якимось, після тривалих роздумів – свобода здалася такою солодкою та жаданою – наважився вийти і здатися властям, Калина пішла десь на сусіди, він, як міг, причепурився, поголився і, дерев'яніючи, холонучи від страху й невідомості, тамуючи подих, щоб притишити калатання серця, довго стояв, наважуючись, перед засуненими дверима й нарешті, як в опо-лонку пірнув, ступив у двір. Світло яскравого дня вдарило в зиниці, осліпило його, мов крота, який необачно вихопився зі свого чорного й вогкого підземелля, буйна зелень трави, кущів та дерев, що була по-ряд – спереду й з боків, приголомшила; дрібний, розгублений, він якусь мить постояв під високим, без кроков і солом'яних сніпків над головою небом і хутко вскочив назад у темний прихисток сіней, там довго віддихувався, мов переляканий заєць. Із очей, вражених різзю од незвичного сонячного потоку, сочилися сльози. Більше спроб піти у світ людей він не робив.

"Вони ще не знають, що Калина вмерла, – знову подумав, дивля-чись на місточок, де вже нікого не було. – Та й що їм до того? Жила, як одиноке дерево, чорне, обуглене блискавицями дерево, і ніхто не відав, яке жагуче тіло дихає під сірою вдягачкою шкільної приби-ральниці, яку бездонну таємницю носить щодня ця, на перший по-гляд, звичайна сільська жінка. Вони ніколи й не дізнаються, вони нічого не дізнаються, і що вони взагалі відають про життя, хоч і не чучверіють у криївках, не виють од самоти у лігвах, а щодень товчуть-ся серед таких, як самі?"

Кваплячись, мов хвилини зволікання геть з'їдять рішучість, сповз із горища, в сутіні сіней похапцем намацав засув, шарпнув його і штовхнув двері – вони, показавши шмат білого двору, розчинилися навстіж; сам же притьмом, наче крилівчани одразу ж помітять хату з розчохнутими серед зими дверима, зацікавляється – з якого б то дива? – і негайно зазирнуть, вибрався драбиною на горище, прихилив за собою ляду й заходився стягати на неї, щоб ніхто не міг її зрушити, все, що було тут важкого.

За кілька годин справді почув унизу людей, а опівдні наступного дня Калину ховали. Коли згасли блаженські голоси півчих, Федір розсунув сніпки покрівлі з боку подвір'я. Крізь щілину було видно чорний за саннями з труною гурточок, що, постоявши перед обійстям, рушив до цвинтаря. Тоскне вовче виття висоталося з Федорових грудей, дехто почув його, але подумав – видалося...

**селище Ружин
на Житомирщині.**

Тамара ЖУРБА

Тамара Журба народилася 16 січня 1941 року у м. Зеленому на Дніпропетровщині. Освіта середня. Авторка поетичних книг "Дотиком серця", "Легідна земля", "Жіноча розмова". Лауреат обласної літературної премії імені Юрія Яновського. Мешкає у селі Іванівка Долинського району на Кіровоградщині.

ІЩЕ НЕ ВЕЧІР, ТІЛЬКИ НАДВЕЧІР'Я...

Такого дня уже не буде
Ні завтра, ані поготів.
Щось перейде і перебуде,
Не полишаючи слідів...

Кав'ярня. Обриси нового.
Ніяк не зводяться кінці.
Чарчина у руці старого –
Сухій, невпевненій руці.

Й чиясь хода – також непевна.
Життя на рівні боротьби.
Хтось пророкує даремно
Цю неозначеність судьби,

Яка, неначе пес-приблуда,
Ув очі дивиться тобі.
Такого дня уже не буде.
А буде кращий. Далекі.

2002

СЕЛЮЧКА

Жагуче і хрипко
У місті, у еннім,
Невидима скрипка
Озвалась до мене.

Мені б наслухати...
Намарна спокуса.
Мені б розпізнати
В мелодіях Стуса.

І голос Теліги,
Що хвилить луною
У звуках, пробіглих
Кудись за стіною...

Розтала луна.
Ані кроків, ні тіней.
Зірвалась струна
Під смичком Паганіні.

По темних бруківках
У місті, у еннім,
Життєві платівки
Крутились. Без мене.

І вимиті личка
Ховали левкої.
Чи я їм, селючка,
Здавалась чужою?..

2002

Це тільки сон... Змикається кільце
Підступництва, насилля та елею,
І України змучене лице
Зникає межі небом і землею.

Невже це все? Невже без вороття?
Ні слова, ані пісні – душ руїни?..
Куди ж тоді подіть оце життя,
Якщо не буде в світі України?

ЗИМОВА ФЛЕЙТА

М.Б.

Іще не вечір, тільки надвечір'я –
Туманом білим очі запиная...
У нас з тобою не було весілля,
А був лиш вечір з келихом вина.

У небі свічі запалив нам ангел –
Вселенський Храм даровано на двох,
В якому не стихали звуки танго,
Мелодія впливла між слів і строф.

Іще не вечір. Це іще не вечір,
Хоч листопад одвіявся давно,
І сирітно зорить гніздо лелече
У наше заморожене вікно.

Але вітрисько не задмухав свічі,
Коли злодійськи в храм наш залітав.
І у саду, де ходить білий січень,
Ще грає танго флейта золота.

2002

ВІЩИЙ ЗНАК

Вікторові Ющенку

1

Присутенів вкраїнський наш Едем –
Маленький українець під конем.
Господареві отчої землі
Тавро плебея ставлять на чолі.

Вже ненаситці п'ють хмільне вино.
Із келиха чужого? Все одно.
Гарує тать: ханжі, злодюжки-дуки
Золотоусті та золоторукі.

Бряжчать корони, злото, "ордени"...
О, витримай, вкраїнцю, не стогни –
Де погляд твій зачасно укляк,
Надії-Віри народився Знак.

2

Засяяло. Зійшло над світом
На зламі правдоньки і лжі.
На вістрі темряви і світла
Ми балансуєм – на межі.

Мабуть, всевишні засвітили
Нам із обітниці небес,
Аби прозріли і дозріли.
Аби побачили себе:

Дорога бита-перебита,
Якою йдем – не перейдем.
Орда сичів, що діловито
Пообсідали наш Едем.

Аби, нарештоськи, збагнули,
Бо ще не втямим до пуття,
В чііх кишнях потонули
Ключі від воленьки-життя.

Засяяло. Зоря зоріє.
Молюсь: повище вознесись.
І ми прозрієм. І дозрієм,
Бо ти нам світиш.
Ти – еси.

2002

НІЧ КАЖАНОВА

Над головою снують і снують кажани.
Сутінки м'яко моє облягли передпліччя.
Йду в самоту. І не знаю, з чієї вини
Промінь останню погорду спалив перед ніччю.

Йду в самоту. Наді мною лампадка сія,
Божа лампадка, чи зламана квітка омани...
Спалену осінню, зносить мене течія
Поза світи у обійми німої нірвани.

Там розпросториться думка, мов дух чебрецю.
Зламана квітка воскресне на грудях у неба.
Ніч кажанова пришле мені тишу оцю...
Тільки шкода, що та благість вже буде без тебе.

Боженьку, зглянься, приглянься до моєї душі.
Час відпливати, спливати рікою чи словом...
Божа лампадка змигнула на тьмяній межі,
Неба безодня війнула крилом кажановим.

2002

ПІСНЯ ЯНИЧАРА

Наше слово останнє
Догоріло дотла.
Мені холодно, мамо,
Без твого тепла.

Переплутав дороги.
Темні ночі і дні.
До свого порога
Не прибитись мені.

Вже й птахи від'ячали.
Б'є у груди зима.
Кажуть, що яничарів
Поміж птаством нема.

Що їм править за слово
І яка в них зізда,
Що вертаються знову
До старого гнізда?

Я ж нічого не знаю –
Де стежини мої?
По занедбанім краю
Кураї... кураї...

Чом синівські за тебе
Не святив я мечі?!
Спить чорнобильське небо
На моєму плечі.

Та сміється і плаче
Чужомовне кіно,
Де нічого не значить
Моє рідне вікно.

Я ж блукаю ночами
По бентежних полях...
Чи простить мене, мамо,
Українська земля?..

І СИМОНА ПОГЛЯД

Мовчить Монпарнас*.
Неквапливо порипують брами
На вулиці Расін**.
Вогні і вогні, і реклами.
На чорному бруку
Червоні невидимі плями.
Чиї ж бо то муки
Під ноги лягли парижанам?..
...А тут, при Дніпрі –
Одинокі блукаючі тіні:
При свічці-зорі
Заліковують рани Вкраїні.
Запахла свобода,
Як Слово, як батькова пісня
На землях і водах
Навіки. Вовіки і прісне.
Заквітла свобода.
Вітри шелестять прапорами...
І Симона погляд
Між нас, поза нас
І над нами:
Не скажусь на долю,
В чужій чужениці забуту;

Побачити б волю
Жадану, синами здобуту.
Сміються синаші
На тронах, розводять руками:
Ну що ти, папашо,
Це в нас тимчасова реклама.
Сучасний парад.
А оці прапори – для престижу.
Вертайся назад,
До притулку в чужому Парижі.

...Кульбабове поле,
Полин та колюча нетреба.
І Симона погляд
Застиглий в тривожному небі.

** Расін – вулиця в Парижі, на якій було вбито провідника
українського народу Симона Петлюру.*

*** Монпарнас – кладовище, де він похований.*

2003

АНТРАКТ

Життя уже пішло зі сцени...
Чи це – антракт, чи назавжди?
Ще вабить гілочка вербени
Мене в нев'янучі сади.
Там вечоровий погляд Вія,
Там шепіт неба: не зречись.
І полуднева ностальгія
За чимось втраченим. За чимсь...
Закружеля щемка омана:
Травнева музика хрущів.
І вийде з білого туману
Людина в світлому плащі.
Тремтливим порухом долоні
Відгорне час, мов тінь лози,
Неначе вивільнить з полону
Дві наші долі – дві сльози.
І понесе крізь літа сниво,
Крізь листопадовий бедлам

Це незнищенне дивне диво
Навстріч минуцим нашим дням.
А осінь квола і дратлива –
Суцільна магія дощів.
Не заховай від мене, зливи,
Цю постать в світлому плащі.
Космічні струни. Звук октави.
Кує годинничок: тік-так...
Це – не закінчення вистави.
Це – у житті моїм антракт.

2003

Ночі легенька вуаль,
Протягом вікна розкрито.
Солодко і сумовито
Десь обізвався рояль.
І напливає... відкіль?
Шепіт і плескоти хвилі.
Чайки над хвилями білі,
Білий пісок, наче сіль.
Що нас штовхало тоді,
Що нас вело до розлуки?
Падали, падали звуки –
Колами по воді...
Змилися часом вогні,
Вечір туманом розтанув,
Тільки живою zostавив
Музику при мені.

1995

НА КРАЄЧКУ ЗЕМЛІ

Ніч ворожить в пільмі
На пелюстках левконій.
Зацвітають зірки
На небеснім крилі.
І, загублені світом,
Закоханих двоє
Обережно ідуть
По краєчку Землі...

2003

Усе гаразд. Планета Марс відходить.
А ми з тобою залишилися тут,
Де ще незнана спека верховодить,
І пиліюгу чужі вітри метуть...

2003

Листопад –
Час листів і побачень,
Тих, що довго блукали в літах...
Не сумуймо. Чого ти плачеш?..
Листопадовий лист
Проліта.

2003

ЧИ СУДНИЙ ДЕНЬ?

Десь там,
За обрієм ясным,
Скрипалик грає.
А тут ні музики, ні слів
Уже немає.
А ми у Юди під плащем
В жертвонім танці.
О, мабуть, справді ми іще
Неандертальці.
Порожнє плетиво думок
Та дика злоба.
Хто нас веде?
Чому замовк
Провісник Глоба?
Усе – не так.
Усе – не те.
Слизька дорога...
Шаманство, нині золоте,
Не кличе Бога.
Чи судний день,

Чи ложна путь,
Чи вождь – невдаха...
Невже ізнову поведуть
Народ на плаху?
А десть,
За обріями десть,
Скрипалик грає.
Сюди ж мелодія небес
Не долітає.

Травневе висмагле чоло...
Який це вік земній юдолі?
Життя цвіло, чи не цвіло –
Хтось пелюстки струсив додолу.
2003

ОЛЕНО...

О.Бондаренко

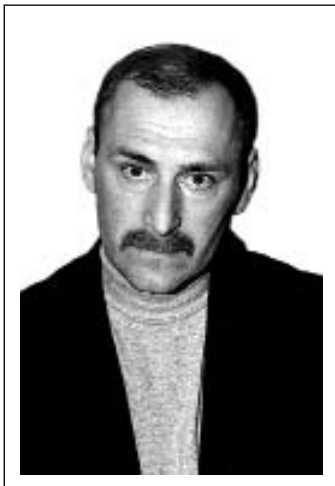
Олено, згасають айстри.
Осінні дощі ідуть.
Олено, не побивайся –
Забудеться все.
Забудь.
То нічка по листю плаче
По місяцю-молодику,
Й сльозинка її тремтяча
Торкає твою щоку.
Та згублене не вертають
Ні усміхом, ні плачем,
Вже й літечка тінь минає
За карим твоїм плечем.
Над річкою, над Сулою,
Осінні дощі ідуть...
Олено, не будь сумною.
Забудеться все.
Забудь.

ЗНАЙДИ СЕБЕ

Ще сонце не хилилося до заходу.
Ще чути свист огненної коси.
А я ще не отямилась від захвату,
Од юної зеленої краси...
Тоненька постать доньки при ворітоньках,
Висока пісня птаха до небес...
Здається, все знайшла я в цьому світоньку.
От тільки не знайшла саму себе.
А хтось мені всміхається всезнаюче,
Та посмішка лукава і гірка...
Біжить-бурлить, літа переганяючи,
В густім тумані хаосу ріка.
І ти біжиш, доріженьки не знаючи,
Так плутано, так близько від біди.
Я шепочу, слідів твоїх торкаючись:
"Знайди себе.
Знайди себе.
Знайди".

1989

*с.Іванівка Долинського району
на Кіровоградщині.*

Барис ПЯТРОВІЧ

Народився 17 липня 1959 року в с. Великий Бір Гомельської області. Закінчив факультет журналістики Білоруського державного університету. Працював заступником головного редактора газети "Літаратура і мастацтва", часопису "Полимя". Останнє місце роботи покинув на знак протесту, коли літературні видання захопила влада і ввела цензуру. Нині працює в правозахисному центрі "Весна-96". Є також першим заступником голови Спілки письменників Білорусі, головним редактором новоствореного журналу "Дзеяслов".

Дебютував у літературі 1987 року (справжнє прізвище – Сачанка Барис Пятровіч). Автор книг прози "Лови" (1992), "Сон між почвар" (1994), "Фрески" (1998).

ФРЕСКИ РІЙ

Тролейбус літав над містом. Білий з червоною смугою реклами фірми "Дайнова". Знизу він здавався великим автомобілем "швидкої допомоги" з ріжками. Тролейбус кружляв і кружляв над центральним майданом, ніби літак, який просить посадки, а "земля" не дає. Із тролейбуса по одному випадали пасажирів й летіли вниз, до будинків і дерев, до асфальту, де їх чекала смерть. Коротка, миттєва, як вічність.

Тролейбус літав і літав. І пасажирів не закінчувалися в ньому, і місто під ним не дрібніло, і вічність не хотіла стискатися в мент, а хотіла бути довгою, як життя, як передсмертний крик людини, що падає з тролейбуса на землю.

Віктар дивився на розкриті пачку сірників, яка лежала перед ним на підвіконні, на коричневі сірчані голівки, однакові, як кучеряві голови забитих і складених у штабелі муринів, і думав про літаючий над містом білий тролейбус із червоною смугою й ріжками на спині, з якого вивалювалися й вивалювалися люди. Однакові звідси, знизу, як мурини у штабелі, як сірники в пачці, однакові, поки далекі й чужі.

Люди летіли до землі й зникали десь за багатоповерхівками та верховіттями високих тополь, і Віктар міг лише уявити, як долітають вони до землі і глухо утрамбовують її собою – він бачив колись, як падали отак яблука на ріллю, – як м'яко гупають на асфальт, прилипаючи до нього й розбризкуючи кров, як нанизуються на телеантени... А класний малюночок: людина падає з неба, нанизується черевом на телеантену, сповзає по її щоглі зверху вниз і зупиняється посередині, смішно дригаючи руками й ногами – дриг-дриг, як на ниточках... Віктар засміявся, бризкаючи слиною на шибку й туманячи її своїм диханням.

– Вітю, ходи їсти...

Це мама. З кухні. Звідти йде солодкий дух підсмаженої свіжої свинини, буцім і справді свинина, яку вдосвіта мама купила на ринку, була свіжою й свинячою. Наче сала на ринку не продають, а лиш вирізку та вирізку, стегенце та підчеревину... І ніхто ніколи не цікавився, куди зникають ті люди, що випадають із літаючого над містом білого тролейбуса з червоною смугою.

А на колгоспних фермах свині помирають своєю смертю, здихають від старості. Їх ніхто не хоче там купувати. Вони лежать здохлі на фермах і роздуваються. Здохлі свині можуть літати. Як повітряні кулі. Їх збивають кулеметними чергами з вертольотів. Розривними кулями. І на землю падають відсортовані кавалки свинини: бочок, грудинка, філе... Мама купила м'якоть стега без сала й обіцяла зробити котлети по-білоруськи з хрящиком – згадав Віктар, ковтнувши слину, й обізвася:

– Іду...

Він узяв сірники, але пачку не закрив, а дістав одного сірника й черкнув ним по шершавому, коричневому боці пачки. На ньому лишився свіжий слід, а сірник зайнявся спритно-радісним вогником, який розгорівся й тут же почав гаснути. Сірник погас, так і не передавши життя нікому. І за ним, за вікном, Віктар знову уздрів тролейбус, з якого випадали люди. Уже навіть не випадали, а вискакували. Самі. Як же набридло їм жити в літаючому над містом тролейбусі кольору “швидкої допомоги”, коли вони відважуються викидатися з нього... А-а, вони сподівалися навчитись літати...

– Вітю, ходи їсти! Вихолоне...

– Іду...

Так. Люди махали руками, мов крильми, і бажання літати у них було таким сильним, що деякі навіть падати стали повільніше. Віктар знову черкнув сірником і став припалювати людям руки, як мухам

крила. Люди корчилися, ніби мухи над полум'ям, і падали вниз миттєво, як і раніше.

Віктар так захопився своєю роботою, що не помітив, як запалив фіранку, і вона зайнялася тим спритно-радісним полум'ям, яке вмент зжерло її і перекинулось на штору. Сірники, що гинули задарма, припікали Віктару пальці, але він не звертав уваги на біль: чекав наступного пасажира, ловив його на вогник і підсмажував. У світлиці смерділо паленим, а люди в тролейбусі все не закінчувались. Ніби бджоли з вулика вилітали вони по одному, але не верталися назад з нектаром чи медом, а згорали, спалахнувши іскрою над сірником, і зникали десь внизу за деревами й будинками...

– Вітю, що ж ти робиш! – мама забігла у світлицю, схопила ковдру й почала збивати нею полум'я. А Віктар піймав рукою тролейбус, затиснув у кулаці й розстроцив його, зім'яв у долоні, роздушив, як пачку сірників, вкупі з рештою пасажирів, щоб не літав він більше над містом і не народжував із себе літаючих людей.

СЯМЬОН

Сямьон жив у сусідньому будинку: вікна у вікна. Сяргей знав його тільки ім'я та впізнавав голос. Про те, який з себе Сямьон, він міг хіба здогадуватись. Сямьон уявлявся Сяргею міцним, неакуратним мужчиною років за сорок. Піджак нарозхрист, гудзики на сорочці застібнуті через раз, неголений і втомлений. Втомлений, бо п'яний. П'яний, бо тільки таким Сяргей і чув його.

Приблизно раз на тиждень Сямьон з'являвся додому далеко за північ. Дружина в квартиру його не пускала. І тоді від хрипкого, гарматно-гулкового голосу Сямьона прокидалися всі чотири будинки Сяргєєвого двору й десятки сусідніх. "Сучко! – кричав Сямьон. – Курво, відчиняй двері!" – і стукав кулаком у вікно: "Бу-бу-бу-бу-бух!" Але у вікно, бо жив він на першому поверсі. Дружина не обзивалася, світла не запалювала, буцім і не було її вдома. "Останній раз попереджую: пусти до хати!" – котився, як грім з перекатами, голос Сямьона нічними дворами, а він сипав і сипав навздогін відбірними матюками і грюкав у вікно: "Бу-бу-бу-бу-бух! Бу-бу-бу-бу-бух!" Шибка тремтіла, однак витримувала. Зате в будинку, спочатку десь на третьому поверсі, потім зліва і справа на другому й на п'ятому, починали плакати сполохані діти. Врешті-решт обзивалася й дружина: "Йди звідки прийшов, котяро смердючий!" – викрикувала вона, і голос її, приглу-

шений шибами, здавався Сяргею слабким, хворим. Так кричать жінки, заплющуючи очі і ментилляючи головою в нестерпній розпущі.

Зачувши дружину, Сямьон, відчувалося одразу, оживав – голос його розцвітав радістю: "А, мовчиш, сучко! (Хоч дружина вже не мовчала. Озвавшись, вона починала говорити-підвивати безперестанку). Пускай, а то вікна зараз повибиваю!" – і "та-та-та-та!" – кулеметні черги матюків. Потім знов: "Відчиняй!" І "та-та-та-та!.."

Тут не витримував хто-небудь із сусідів: "Слухай, чоловіче, вгамуйся, а то вийду зараз і такі двері тобі вставлю, що й не втрапиш у них!" "А нехай відчиняє сучка, – обзивався до нього Сямьон, – мені теж жити треба. Я ж додому прийшов. Я ж її як людину прошу. Як жінчину... Що мені – під вікнами спати, чи що?.." "А щоб ти здох там, щоб трясця тебе вхопила, щоб..." – молотила й молотила у відповідь дружина. І тоді чувся останній стук у вікно. Одиночний, короткий, гострий: дзень!.. – шибка розбивалася, друзки скла падали на асфальт, билися з хрустом і тріском...

"А, курва, знов порізався! – щоразу казав Сямьон. – Треба засцяти", – і хвилину нічну тишу заповнював плюскіт пружкого струменю.

Дружина плачучи підходила до вікна, розчиняла його й допомагала Сямьонові залізти в квартиру.

Повторювалось таке мало не щотижня аж до звичної буденності. Проснеться, бувало, Сяргей і чекає: ага, ось діти заплакали, а ось і шибка вилетіла... Сяргею навіть думалося, що деякі сусіди звикли до цього – як звикаєш до ввімкненого на ніч радіо – настільки, що спали й не прикидалися від криків і матюків...

Через день-другий Сямьон склив вікно. Сам, чи хто з майстрів робив це – Сяргей не відав, бо ніколи не бачив процесу скління. Однак до пори, коли він вертався з роботи, нова шибка уже блищала у вікні будинку супроти, як золотий зуб у роті кримінальника.

Вчора Сямьон знову прийшов пізно – о другій ночі, п'яний. І дружина знову не пустила його в квартиру через двері. Чому вона його не пустила – питання з багатьох. Навіщо вона щоразу розпочинала цю гризню із заздалегідь відомим результатом? Невже настільки набрид їй Сямьон, що вона таким чином відтягувала "задоволення" від зустрічі з ним, сподіваючись, що сьогодні він нарешті постукає-помацюється та й піде туди, звідкіль приплутався. Жіноча психологія, жіноча логіка – така ж темна, як учорашня ніч... Але – вчора знов стояв Сямьон під вікном і просив-наказував відчинити двері. У цей час подвір'ям проходила компанія п'яних підлітків. Почувши голос зверху: "Та вгамуйте ви його, йолки-моталки!.." (просто голос, просто просьба, просто розпач якийсь не до підлітків, звісно, спрямований,

бо їх у темряві ніхто й не бачив), один із хлопців сприйняв ті слова як наказ, підбіг до Сямьона і ширнув йому ножем у спину, між ребер, під серце.

Сямьон захрипів, і всі, хто не спав, почули його останні слова: "За що?.."

"За що?.." – підхопила дружина. "Навіщо!.." – вона вибила шибку і вискочила у двір. Але хлопці вже зникли у темряві, змішалися з нею: чорне з чорним, буцім і не було їх.

До ранку ніхто з Сяргейового двору так і не заснув. Одні, хто з сірниками, хто з ліхтариком вийшли подивитись на скоєне, на розпластаного під вікном закривавленого Сямьона, стояли біля нього півколом, гомоніли тихо, чекали міліцію, потім "швидку"; інші, як і Сяргей, підсіли до вікон і наглядали за людською метушнею вниз; решта переверталися у своїх ліжках, наслуховаючи шум у дворі. І кожен, певно, не раз і не два дав свою відповідь на останнє Сямьонове запитання, яке рефреном звучало під вікном до самого ранку.

С-С-С-О-О-Н-Н-Н

Вчора мені приснився сон: ми разом з Ду Фу йдемо в гості до Лі Бо. Можливо, на день народження, а може, й просто так, по-товариськи.

В Ду Фу у руці згорток з останніми віршами, серед яких і присвята Лі Бо. Однак ми говоримо про мої вірші. Ду Фу не подобається, що багато в них техніки – літаки, автомобілі, ракети, потяги... і мало живої природи. Багато переживань, та мало думок.

Я з ним погоджуюсь. Літаки, потяги – це все, безумовно, другорядне. Воно не повинно привертати надмірної уваги, не повинно вистромлюватись, а тим більше надокучати. "Та я людина свого часу, – виправдовуюсь я, – і пишу про те, чим живу, що бачу, що мене оточує. У моєму місті бігають не рикші, а маршрутки. І я пишу про них..."

Ду Фу посміхається у свою ріденьку борідку, дивлячись чи то на мене, чи то кудись далі – туди, де по рейках легко мчить потяг з півсотнею вагонів.

"А знаєш, – каже він раптом, – не слухай ти мене. Поетичним може бути все: і росяна ружа, і слизька жаба, і холодний паровоз, і гарячий кінь. Треба тільки, щоб душа слова знайшла, щоб гарно причесала думки. А це або дано людині від народження, або ні. Так було і є в усі часи... Ось ми й прийшли..."

Лі Бо зустрів нас біля входу. Привітався з Ду Фу і зробив вигляд, що мене не завважив. Мені лишилось одне – прокинутись.

ДІДИ

На старості звело життя знов колишніх односельчан – діда Сахвея і діда Гурка. Цього разу в районній лікарні. А були вони, треба сказати, іще моцарами й хвороби свої, видно, вивідали у сусідок на призьбах під час довгих вечірніх розмов.

Сумувати діди не сумували й іншим не давали. Зранку слово за словом переходили вони до споминів про знайомих, про почуте, пережите. Сахвей життя своє відпрацював на фермі і ніколи вище доглядача по "службовій драбині" не піднімався. Гурок же з бригадирів вибився у завідувача фермою і таких Сахвей у підпорядкуванні мав з десяток. Тому позирав він на Сахвея з висока і не давав собі перечити ні грама. Дід Сахвей хутко зрозумів, чого від нього хочуть, у найнапруженіші моменти вмовкав та хитро примружував очі, аби бачили всі, що навмисно поступається він дурню. А тому гомоніли діди, ніби в шахи грали: твій хід – мій хід, шах! – пат...

– Що, брехунці, знов свою шарманку завели, – казав пузатий Сцяпан із сусідньої палати і прилаштовувався біля вікна дідів слухати, бо телевізор лікарняний згорів.

І ось заговорили якось діди про молодість свою, про дівчат та молодичь, яких мацали колись та лапали.

– Хочете – вірте, хочете – ні, – почав дід Сахвей з улюблених своїх слів і пригадав, як працював він пастухом на далекій від вьоски кошарі. Вранці і ввечері приїжджали сюди доярки – молоді дівчата – корів доїти. Було їх дванадцять. І щовечора дід... ні, тоді молоденький чубатий хлопець, брав ту, що проворно видоїла свою групу, і вів у кінець кошари. І так природно все виходило, що й невтямки йому було спочатку, що його іще по дорозі дівчата поділили жеребком. Але – далі. Найбільше сподобалась йому Кацярина.

– Постій, яка Кацярина? – перепитав Гурок.

– Та жінка твоя, – ніби між іншим відказав Сахвей і, поки у Гурка одвисала щелепа, продовжував: – Ай, гарна ж дівонька була... А шмонька в неї: візьмешся – пухкенька, кругленька, ладненька, ну як той горщечок. Ні в кого більше такої не було. Бовтається, бувало, як товкач у ступі, і ні смаку тобі, ні наїдку... А в твоєї Кацярини, та ще в моєї Васіліни, тримало – ну як у зубках...

– Неправда! – заревів дід Гурок. – Неправда! Я свою нечепаною брав. Брепеш, гівнюк! – і кинувся на Сахвея.

– Стій! Стій, хлопці, – розборонив дідів, що схопилися за барки, пузатий Сцяпан. – Пізно вже, завтра доб'єтєся. А зараз попросторікували – і на бокову. Укладайтесь, укладайтесь...

– Та я з ним сра-ати поряд не сяду, – кинув дід Гурок, – а не те що спати в одній палаті...

Ледве вклали Гурка. І довго ще палата чула від його ліжка:

– Барахло... Гівнюк...

А вранці усіх розбудив крик медсестри, яка прийшла давати уколи:

– Діду, ви що це надумали, вставайте... – і ляп-ляп по щоках.

Але дід Гурок уже не чув нічого. Помер. Серце, сказали, не витримало. А міг би жити ще та жити.

УДАРЧИК

Біля колишнього архієрейського будинку, а тепер Будинку мистецтв зі знаменитим "Каламутним оком" всередині, на тому ж згірку справа від сходів ростуть кущі бузку, під якими, не кожен знає про те, є дві лавчини, поставлені задля зручності одна до одної лицем, а не спинами. Колиш, за студентських літ, ми з друзями-однокурсниками любили приходити сюди вечорами, аби випити пару пляшок доброго вина чи, грішним ділом, – після стипендії, або іспиту – навіть пляшчину некепського коньяку. Нас було четверо, і ми любили сидати поряд на одну лавку, очима до розквітлого вечоровими ліхтарями, автомобільними фарами та світлофорами Ленінського тоді проспекту, а на іншу лавку виставляли пляшки, "позичені" у кафетерії склянки та якусь закуску. Двоє з нас писали вірші, двоє прозу, і ми любили поговорити про літературу взагалі і про творчість зокрема. Правда, можливо, я тепер і прикрашаю ті розмови, бо, щиро зізнатись, не дуже пам'ятаю їх. Пригадується основне: нам не подобалося те життя, що оточувало нас, нам не подобалася та література, яку творили іще не ми, а місцеві поети та прозаїки, нам хотілося сказати щось своє, особливе, ми відчували в собі сили для цього, і кожен, певно, заглядаючи в майбуття, бачив себе лауреатом Нобелівської премії, не менше. Про землю, на якій стояли (сиділи), ми поки що не думали, ми думали про себе, і не було це, як мені видається сьогодні, недоліком, а було звичайним юнацьким максималізмом, без якого солдат не стає генералом. Так ось сиділи ми над проспектом, поцмлювали винце (чи коньячок) з позичених склянок, спостерігали життя, яке вирувало біля ніг, і гомоніли про літературу. Місцинка, зайнята нами, приваблювала не одних нас, але часи тоді були такі, що коли ми першими зайняли її (тим більше – вчотирьох), то ті, хто приходив пізніше, зазвичай

постоявши трохи неподалік і послухавши, що розмова нашим поки що кінця не видно, тихенько відходили шукати іншого пристанища. Але то ті, хто хотів випити. Ближче ж до півночі довкола нас починали кружляти нетерплячі парочки закоханих, яким потрібна була, як мінімум, лавчина, та й не для того, щоб пляшку поставити. Не має значення, була то осінь, зима, весна чи літо, ми, завваживши таке трепетне очікування нашого відходу, не затримувались, спорожнявали пляшки, клали їх під лавчину на вранішній обхід бабусям і не до сходів простували, а спустились у місто просто звідси. Було весело й легко ступати в покату темряву, і ноги самі несли нас вниз – лишень встигай їх переставляти. Та де там – випите сковувало рухи, і не було такого випадку, щоб хтось не впав і не скотився вниз до ялинок, що росли на схилі, але обходилося все без синяків і подрипин, зате дружнім сміхом... Тільки одного разу довелося нам покинути улюблене місце раніше ніж звичайно і не з власної охоти. Було це пізньої весни, під літо, бузок уже добре зеленів, але ще не цвів. Ми склали якийсь важливий іспит і прийшли відзначити подію. Пили цього разу горілку – на ліпше грошей не стачило, і пила вона не вельми щоб, а так, маленькими ковтками, без примусу, але і без бажання. Випили ми півпляшки, розмова не сильно в'язалась, слова були прошені, думки короткі. Вовка казав щось про Кафку і Платонова, і сплав цих імен дав на основі відомої радянської пісні афоризм, приписаний згодом собі якимсь росіянином: "Мы рождены, чтоб Кафку сделать былью". Випили за це, бо в соцреалізмі ніхто з нас себе не бачив і близько, а про те, щоб пересадити Кафчин реалізм на білоруський ґрунт, тоді можна було хіба мріяти.

– Жиди якісь зібралися, – почули ми зовсім близько, і з-за бузкового куща вийшли до нас двоє хлопців напідпитку. Здавалося, що осібно вони навіть стояти не можуть і тримаються лиш тому, що мають на двох аж чотири ноги.

– Можна, я сяду? – спитав один з них, і вони удвох сіли на лавку супроти нас, де стояла недопита пляшка горілки, а на газеті лежали покраяні хліб, ковбаса і сир. Та ще ніж. Вовка перехопив погляд хлопців, узяв ножа, склав його і заховав у кишеню.

– Я розумію, – сказав другий хлопець, – ми вам заважаємо. Нічого. Налийте нам по сто – і ми змиємось.

Їхня безцеремонність нам не подобалась. Усім. І дуже. Вона злила й налаштувала, як би сказали тепер, на конфронтацію. А ще й тому, що нахабнішим був п'яніший з них, який безперестанку варнякав то-варишеві щось про жидів. Євреї серед нас був – Славик, найінтелігентніший і найспокійніший – якраз його й вибрав п'яничка

за жертву, коли ми на їхні прохання чи накази кілька разів відмовили твердим "ні" – не наллємо!

– Давай відійдемо! – казав хлопець Славіку і неслухняною рукою хапав його за барки. – Відійдемо і поговоримо сам на сам...

Тим часом другий хлопець, який назвався Сашкою, розговорився з нами, і Вовка налив йому в склянку грамів п'ятдесят і дав випити. Сашка спритно вилив у рот горілку і став нашим в дошку.

– Хлопці, – тихенько мовив він, аби не почув його друг, – дайте йому добре, щоб не ліз до вас, а то чіпляється, паскуда... Ей, Колька, чого ти причепився до нього, кинь!..

А Колька тим часом уже тягнув Славіка за барки з лавчини у темряву, примовляючи: "Сам на сам – поговоримо..."

Вовка колись займався боксом. Був навіть чемпіоном Гомельської області серед юнаків і першорозрядником. Вовчин кулак колись покуштував і я, коли уздрів у його інтернатській тумбочці боксерські рукавиці й запропонував, сам не розумію чому: покажи пару ударчиків, може, знадобиться коли для оборони.

Ми натягнули по одній рукавиці, я – на праву, він – на ліву, не зашнуровували, а так собі, і тоді Вовка, хоч і жартома, але першим же ударом у ніс послав мене в нокаут. Крові майже не було – кілька крапель на сорочці, – але ніс болів довго, бо спочатку розпух, а потім перенісся почорніло...

Вовка сказав Кольці:

– Що ти слабака вибрав. Пішли зі мною.

– Пішли. Сам на сам.

Вони відійшли кілька кроків від лавчин. Вовка зробив стійку і, майже не розмахуючись, якимось знизу вгору коротко тицьнув кулаком у щелепу Кольку. Той як стояв, так і впав. Ніби з нього скелет витягнули. І ні руху, ні стогону – як неживий. Вовка підняв його руку – ватна, відпустив, вона впала обіч тіла, глухо зім'явши торішнє листя.

Такого фіналу не чекав ніхто. Навіть Вовка, а тим більше Сашка – Кольчин друг.

– Хлопці, – затремтів він, – я нічого, хлопці. Ми підемо, хлопці, зараз підемо, – він потягнувся до скорченого, зібганого на землі Кольки й почав гатити його по щоках.

Коли почувся тихий стогін – ми переглянулись. Вовка взяв пляшку з рештками горілки й подав Сашці, а ми повернулися й мовчки подалися від кущів бузку до сходів, і то подалі від "Каламутного ока" на проспект. Вовка наздогнав нас, обійняв Славіка, ніби виправдовувався, знімав ніяковість, так ми й вийшли, але не на проспект, а повз Бу-

динок офіцерів, у скверик Паніковського, до театру Янки Купали. Не пам'ятаю детально, але, здається, під кущі бузку біля архієрейського будинку більше випивати ми не ходили.

ЗУСТРІЧ

Дерева гублять своє листя, людина губить своїх друзів, життя губить свій сенс, я старію...

Нема нічого вічного в цьому житті, все змінюється, і нове не обов'язково краще від старого, як свого часу старе, коли воно було новим.

Поки ми живемо, не губиться, не старіє, залишається вічною тільки наша пам'ять, і вона час від часу підкидає нам такі неждані паралелі й меридіани, що не можеш не дивуватися: невже, поки ти їв, пив, ходив, спав, читав, писав і т. п., деś там в тобі жили ці знаття, жили, аби в якийсь певний мент раптом прорости й розквітнути, заслонити собою краєвид за вікном і втолити душу бажанням переселити їх з голови на папір – матеріалізувати, народити і, на відміну від самого себе, недосконалого й тимчасового, дати світу щось відносно вічне.

Про що я? І чому раптом з'явилося в мене непоборне бажання писати, саме зараз писати, невідкладно вихлюпнути на папір усе, чим переповнена, якщо сказати красиво, душа?..

Трапилося ось що: сьогодні вранці через одну не дуже нагальну потребу пішов я на ринок, на стадіон "Динамо", куди в зимові вихідні перебирається все життя Мінська, де вирує людська ріка, де зло змагається зі злом і перемагає. Мені треба було знайти подарунок до дня народження, який буде в товариша через місяць, але я не хотів відкласти надалі справу досить делікатну й важливу для мене, бо придумати сам покупку не міг і сподівався, що, може, ринок своїм розмаїттям щось підкаже.

Я йшов ринком поміж людей, як між деревами, і це було б правдою, якби не штурхали вони мене час від часу, нагадуючи, що живі і що так само мають у цьому житті сьогодні якусь мету, яка відрізняється від моєї; я йшов, і тільки очі мої працювали, інформували мене про те, що є, а я додумував: потрібне воно мені, чи не потрібне, однак того, що мало б спинити мене в зачудуванні і в непереборному бажанні купити – не було.

Я накинув уже перше коло свого походу, коли з-за однієї ятки раптом вийшов назустріч мені якийсь чоловік. Наші погляди зустрілися,

і ми пізнали один одного. Кажу про це певно, бо я роздивився його детально, навіть встиг завважити, як забігали туди-сюди його очі, ніби він схватився хотів від мого погляду. Врешті, може, я й помилився: впізнав тільки я його, а він з мого погляду здогадався про це, й щось ворухнулось в ньому давно забуте, але так і не зринуло з глибин пам'яті. Я ж відразу впізнав у цьому дорослому вже чоловікові, взутому, як і більшість продавців на ринку зимою в теплі, мало не вище колін, жовто-коричневі валянки, потертий, але ще добротний кожух, у собачу шапку, вуха якої були опущені і зав'язані під бородою, ніби в полярника, – того рудого хлопчика, який колись підійшов до мене, юного студентика-першокурсника, у ЦУМі і сказав: "Кілька слів для преси... відійдімо трохи вбік..." Може, слова ці подіяли на мене магічно, а може, я не оговтався ще від своєї покупки, але я послухався хлопчика і відступив кілька кроків убік, став спиною до каси, за якою, здається, ніхто не стояв. Треба сказати, що прийшов я в ЦУМ купити пальто. Була вже осінь, пізня дощова осінь, а я все ще ходив у плащик, бо старе шкільне пальто вдягати соромився перед своїми новими друзями-студентами. І ось батьки нарешті дослали мені гроші, я додав трохи своїх з недавньої стипендії, вкупі вийшло 120 рублів, з якими я й прийшов до крамниці.

На мої гроші вибір був не особливий. Я довго ходив довкіл стояків з начепленими на них пальтами, декілька разів брав то одне, то друге, заносив у кабінку, міряв, але вибрати нічого не міг: усе мені не подобалося. Врешті-решт я зупинився на коричневому ширококлітчастому пальті за 114 рублів, підніс його до каси, розплатився. І тільки відійшов із затисненими в долоні шістьма рублями, які дала касирка на здачу, як передивав мене цей рудий юнак.

Я став спиною до каси, аби не перешкоджати ходити людям, яких у ЦУМі того дня було чомусь так багато. Рудий хлопець (чи чоловічина – не підберу слова навіть, як назвати його, аби було достеменно) загорив собою прохід, і ми zostалися ніби сам на сам. Яким чином йому, такому ж невисокому та щуплому, як і я, вдалося це зробити – не знаю, але бачив я тоді тільки його. А він сказав:

– Ти знаєш, що з гродненської в'язниці на цьому тижні втекло восьмеро зеків?

Я про це чув, але то був час, коли про таке говорили нишком, передавали як чутки, а не так, як нині... Місто, та що місто – республіка завмерла від жаху, а радіо й телебачення мовчали. Чув, однак, що коли перед тобою журналіст, то варто добре подумати, перш ніж зізнатися, що ти знайомий з інформацією офіційно неоголошеною, а отже – забороненою. Я мовчав.

– Так ось, – продовжував мужчина (тепер я вже остаточно визначився: в порівнянні зі мною, жевжиком, був він, звісно, мужчиною), правильно зрозумівши моє мовчання, – вони зараз у Мінську... Ти їх не бачив?

– Ні, – хутенько відповів я.

І це було чистою правдою.

– Вони тут, у ЦУМі, – іще деталізував-конкретизував мужчина і відразу ж перейшов до головного: – Ти хочеш жити?

Я мовчки ковтнув слину, хоч в роті було сухо.

– Якщо хочеш жити – давай усі, які маєш, гроші сюди...

До такого повороту розмови я, ще трохи зворушений, а може, й щасливий покупкою, не був готовий. Лице моє витягнулось у подиві, очі широко розплющилися й застигли.

Мужчина тим часом, аби я не сумнівався у серйозності його намірів, дістав з кишені руку, і в ній зблиснув ніж з відполірованим, дзеркальним лезом. Мужчина вміло сховав ніж у рукаві, а лезо легенько притулив до мого боку, туди, де буває апендицит.

– Ну чого затих? – мовив він рішуче. – Давай швидше гроші. Мені нема коли з тобою цяцкаться! Гони гроші – інакше... – і я відчув, як щось тупе і водночас гостре вперлося мені в бік.

– Я студент... – нерішуче заговорив я. – У мене нема грошей. Тільки ось лишилося... – і я показав дві зім'яті, змокрілі у долоні троячки.

У цей момент до нас підійшов височезний, голови на дві вищий за мене та й за мого грабіжника, мужчина. Рудий і він переглянулись, і рудий кивнув головою, мовляв, усе в порядку. Височезний відійшов.

– Ти не придурюйся. А по-доброму віддавай усе, що маєш, – сказав рудий і поворушив ножем.

– Я студент. У мене було сто двадцять рублів. Я купив пальто за сто чотирнадцять. Лишилось тільки шість рублів... Здача... А до стипендії ще два тижні...

– Давай гроші, – сказав мужчина, і я відчув у його голосі не те, щоб якесь розчарування, і не те, щоб співчуття, а просто якийсь надлом. Інтуїтивно відчув. Але гроші йому віддав. Усі шість рублів.

Мужчина сховав їх і ніж у кишеню, але не відійшов одразу від мене, а стояв обіч, ніби ще чогось чекав. І тут я осмілів раптом і почав казати про те, що жити мені тепер нема як, що батьки живуть у в'язниці, що до стипендії іще два тижні... Він не відходив, слухав. Потім мовив:

– Не ний. На тобі твою троячку. Одну.

Віддав і пішов. Потім вернувся.

– Давай троячку назад. А то навіть на пляшку горілки не стане. На тобі два рублі...

Я віддав йому троячку, а він дав мені два рублі, і ми розійшлися...

Таке ось дивне пограбування трапилось. Пізніше, скільки я не розповідав про це хлопцям, вони мені не вірили: як так, спочатку ніж під бік, а потім – два рублі здачі... Що це за злочинець такий чутливий?

З часом я й сам став сприймати зовсім по-іншому те, що сталося. Особливо коли впізнав свого грабіжника в одному... кіноакторі. Був він дуже схожий зовні, аж до рудого ряботиння на щоках і вже добре окресленої, хоч і молодой, лисини. Більше того, у фільмі він грав злочинця, а фільм знімався якраз у Мінську. Подібність була настільки близькою, що з часом я сам себе переконав: "пограбував" мене в той день актор, який у ЦУМі входив у роль – репетирував, вживався в образ, перевіряв себе. Бо дуже інтелігентно, як для злочинця, він себе поводив. А гроші взяв як гонорар за згаяний час, аби десь у готельному номері випити з друзями пляшку "Столичної" і посміятися з недоугого студентика, котрий все ж насмілювався, трохи заїкаючись, перечити, чим "заслужив" два рублі до стипендії. Мені навіть стало здаватися, що й ніж, і височезного вурка я вигадав, що було все від початку несерйозно і зовсім не страшно, а так...

Можливо, це ще прикрише, але я заспокоївся: мало чого в житті буває, мало коли проявляємо ми слабкість, мало коли опиняємось ми в незручному становищі й виглядаємо кимось бідними та нещасними.

І ось – зустріч на ринку.

Ні, це був не актор. Тут я вже ні крихти не сумнівався. Це був живий, трохи стомлений життям чоловік, який, відчувалося по цій утомі, відсидів своє і тепер, судячи з тяжких валянків, з усієї постави, заробляє на хліб чесно. Чесно? Так, видно, написав я тому, що над цим чоловіком для мене ще "лунає" аура актора. Він і справді виглядав звичайним для ринку гендлером, але чи не такі створюють "товчучки" і "пробки" у вузьких місцях і нишпорять по кишенях і тайстрах неуважних покупців? Якраз такі, непримітні...

Але – погляди наші зустрілися і розбіглися. Він пішов своєю дорогою, а я своєю. Єдине, що лишилось у мене від тієї зустрічі – почуття тривоги й неспокою. Буцім зачепив хтось за струну, вона озвалася і ось звучить, не може затихнути. Нічого не відбулося, можна сказати, ні тоді, ні, тим паче, тепер, однак чомусь неспокійно, і рука тягнеться до олівця, олівець до паперу... Дехто мовить про натхнення як першопоштовх творчості. Це так, але не завжди. Бо чи можна назвати натхненням ту нашу першу зустріч – через роки, яка змусила мене наки-

дати ці рядки?.. Хай сперечаються теоретики. А мені після написання стало трохи легше. Не знаю чому, але полегшало, як ото вранці, коли розкажеш дружині страшний нічний сон...

А подарунок товаришеві я все ж того дня надібав. І, дякувати Богу, цього разу обійшлося без пригод. Хоча й чекав я – щиро зізнаюся – чекав, що за хвилину-другу, за хвилину п'яту-десяту мене наздожене рудий мужчина, або хтось із його спільників, і в деталях повториться той двадцятирічної давності день – ніж, жах і шепіт:

– Кілька слів для преси: чув, з мінської в'язниці троє кримінальників утекли, тож гони гроші...

ЩОБ ЖИТИ

Просторий рожевий пластмасовий корок від пляшки з-під вина був найкращим житлом для мене, моєю бочкою, в якій можна було думати й марити, мріяти і планувати. Круглі боки його створювали багато незручностей і не давали можливості спокійно сидіти. Але мене це не дратувало, навпаки, заспокоювало. Бо ніщо більше, окрім цього, не відвертало мою увагу, а до круглих стін і підлоги – це умовно, бо невідомо було, де стіни переходили у підлогу, а підлога у стіни – я при звичаївся давно. Особливо добре тут було за негоди, дощів – сухо. Однак саме тоді найчастіше й нападали на мене, хотіли зайняти моє житло, вороги – мокрі і знесилені краплями дощу, які або осідали на них, якщо були дрібними, або збивали їх з ніг і перекидали, коли були буйними. І все ж кожного разу хтось доповзав до моєї хижі, і тоді я змушений був обороняти її. Оборонявся я, треба зізнатись, невміло, примітивно: кусав противника за першу протягнуту до мене ногу, бив його по голові, дряпав панцир... Однак, як не дивно, завжди перемігав, бо оборонятись, зрозуміло, набагато легше, ніж нападати. Мені просто пощастило, що я першим знайшов цього корка, інакше я його ніколи не зайняв би, не відвоював би.

Час поміж обороною житла і сном я посвячував думанню або філософії. Про харчі мені особливо клопотатись не доводилось, бо завжди знаходилась та чи інша цікава істота, яка підповзала до мого житла й ставала моєю легкою здобиччю.

Шляхом довгих розваг я прийшов до одного короткого висновку, який спробував заперечити з різних боків, однак знову й знову вертався до нього. Я не претендую на істину в останній інстанції, може, вона, ця істина, у кожного своя, а може, її взагалі нема, і я просто тимчасово помиляюсь: мине час, і на овиді виникне нова і на деякий

термін неспростовна й остаточна істина. Можливо. Але вже самі ці сумніви перекреслюють усі попередні мої розваги і взагалі можливість знайти висновок, загальну формулу, одне просте і зрозуміле всім тлумачення сенсу нашого існування у світі, у всесвіті, існування взагалі. Мені так і кортить зараз сказати: ось він, цей висновок. Й назвати його. Але чи варто це робити, бо тисячі тисяч філософів, кожен, зрозуміло, по-своєму, шукали й знаходили цю відповідь, цей висновок, і пропагували їх. І врешті виходив пшик. Бо, ставши загальноприйнятним, може, й правильний висновок робився привабливою ідеєю, дороговказом для мільйонів своїх прихильників, які в зародку дискредитовували цю ідею, зводили її нінащо. А тому скажу найстисліше і найзрозуміліше для всіх: сенс життя в тому, щоб жити. І нехай хтось називає це абсурдом, хтось парадоксом, а хтось безглуздям...

Перепрошую, в мій дім хтось просунув свою нахабну ногу. Буду боронитись. Щоб жити...

*м.Мінськ,
Беларусь*

*З білоруської переклав
Василь Бондар.*

Юрій ЗАВГОРОДНІЙ

Народився 1940 року в с.Семівка Криничанського району Дніпропетровської області. Закінчив Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут (1962). Член Національної спілки письменників України.

Автор поетичних книг "Тече між пальцями пісок" (1993), "Поміж вчора і завтра" (1994), "На часі проща" (1995), "Прочинене в часі вічко" (1996), "На зламі часів" (1998), "Не в'яне полум'я свічі" (2000). Переклади з латиської: збірка Кнутса Скуєнікса "Насіння в снігу" (1994, "Український письменник"), 50 поетів Латвії в антології "З латвійського берега" (1999,

Поліграфічний центр КДУ ім. Тараса Шевченка). Прозова книжка одна – "Злам" (1999, "Живиця"), її друге видання (доповнене) здійснено видавництвом "Кальварія" 2001 року.

Лауреат премій імені Володимира Сосюри (1993) та Павла Тичини (2002), Латвійською республікою відзначений за вклад у народну дипломатію (2000).

ЗА ІМЛОЮ

* * *

за імлою –
саме на тім рубежі
тільки на світлій межі
де мала б кінчатися мла
існує інше життя
що цілком вірогідно
але ж сонце постало і видно
що не мороку ні туману
і нічого незнаного
навіть немає сліду

від отої межі зблідлої
що ніч сотворила своєю уявою
і життя там не інше –
не в гонитві за славою
а в праці заради хліба шматка
бо нічого ніде не дістати дарма...

* * *

вже немає бойовищ і бійок кривавих
і брязкоту зброї з ворожих сторін
ніхто не вола про ганьбу чи про славу
і не бамкає болем храмовий дзвін
в чистому небі ні хмарок ні диму пожеж
тільки прозора нейтральна блакить
за сім видноколів заллята без меж
мов щастям незнаним спинилася мить
бо ратник останній з останнього бою
вмитий росюю
навznak лежить.

* * *

ми сьогодні усі – немовлята
і водночас – пожухла трава
і нема вже куди поспішати
і шукати для втіхи слова
про кого тепер перемови
про кого тепер продзвенить
коли ми останнєє слово
змінляли на зраджену мить
що мала б в собі розчинити
ту вічність що тільки для Бога
та падають зорі невмиті
за останнім пощезлим порогом
ми ж і на ньому спіткнулись
і враз опинились ні з чим –
будучини нема і забули минуле
наслідки є та не знаєм причин...
аби ж мамине слово згадати
аби ж думку якусь проректи –

перед нами й за нами загати
бо самі позбулись мети...

* * *

в палаці давнім браму збито
охляв паркет в бальовій залі
здавен забув і танці і музики
рипить від протягів безжальних
від кроків привидів сумних –
для них спинився час довічно
немов в сорочках гамівних
без рук і ніг і без обличчя...
що той палац всіма забутий –
летить до забуття сама Земля
летять і ластівки і круки
і дід старий і немовля
летять мовчання шепіт гомін
пахощі троянд й вино прокисле
увесь тягар земної втоми
з усіх її часів новітніх і первісних...
на все на всіх чекає незворотне –
як був початок прийде і кінець
якщо ізнову не почуємо укотре
із чим щодня звертається до нас
Творець...

* * *

і геть усе вертає на круги своя –
нема за що вчепитися в чужому колі
бо кожне з них мов замкнена сім'я
де в кожній своїх проблем доволі
а вище всіх дістатися по сходах
спіралі з тих відчуждених кружал
нема вже сил-бо на таку пригоду
потрібно мати ще й причинний шал
лишень самотники з віддалених печер
в судомі болісних офір почистять душу
відкриють шлях собі до вищих сфер
а я з подібними собі туди не зрушу

не з того що закутий у кайдани
чи самохіть прив'язаний до столу –
комусь приречено товктися на майданах
і кидати до натовпу палку промову...
та ж нині всі майдани спорожніли
бруківку трощать дикі будяки
але ж мантачити косу немає сили
а що вже мріяти про сходи на круги
високі світлі звабні бо неznані –
то просто свій пасок до болю закрути
в єдине коло власного вагання...
і щезне все за тим твоїм парканом
загасне навіть потяг до знання
закриється душі відкрита рана –
нічого не зробив не треба й каяття...
постів не треба і ходінь до прощі –
ніяких ліків для пропащої душі
коли вже сил нема іти на площі
і там толочити ворожі будяки...

* * *

поростають татарським зіллям
різні терени –
і лядська земля
і литовська
і наша безвинна
гаї та діброви і луки зелені
мов прапори Пророка причинного
з піщаних південних пустель –
від гарячих барханів
на край океанів
в жадобі зеленого світу
коні збивали копита
о довгі криваві шляхи
якими їх віра вела
і довго не гасла луна від Алла!..
проминули століття круті...
кому і для чого сьогодні –
прости! –
все що було загуло

і нічого із того в розмаї
де травичка росте і листя бує
і сонце сумирне світить для всіх
не згасає
і віють вітри серед поля поволі
і келих підносить
супротивник мій давній
воднораз
і давній союзник у пошуках долі
серед минулих століть
що минули за мить...
що було не змінить
то сьогодні –
і вербова гілка
і пальмова віть
у спільному домі
що зветься Земля
в якому нас доля звела...

* * *

стара погорда і не зовсім зла
а навіть трішечки шляхетна
ховас біль душі неначе мла
маскує неосяжність степу
я тішусь вічністю роздолля
я чую скрізь прадавні голоси
у шепті тирси долину тополі –
а ким сьогодні ти еси?
я той ким був і ким я буду
посеред перегонів часових
зневажу зайд і не сприйму огуду
ні вірних друзів
ні ворожих вартових...
не прикидатимусь довірливим наївним
не хизуватимусь прадавнім родом
не загублюся в часових зав'ях –
я просто вічно серед тих
кого зовуть народом...

* * *

я рвати будь-якій пута годен
я здужаю поплавить кайдани
на жаль або на щастя жоден
мій ворог не в'язав мене до них
я годен розрівняти гори
і на ланах сполоти бур'яни
на жаль або на щастя шори
очі заліпили мов з дитинства сни...
на все готовий у м'якім фотелі
про те і киця на колінах муркотить
але до зір дістатись заважає стеля
і чарка не допита ще стоїть...

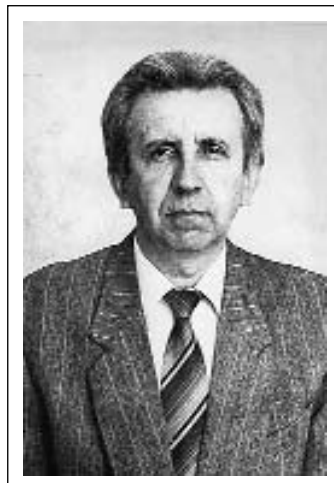
м.Київ

Олександр ВЕРТІЛЬ

Народився 27 листопада 1958 року в селищі Жовтневому Білопільського району на Сумщині. Закінчив факультет журналістики Київського держуніверситету імені Т.Г. Шевченка. Працює заступником головного редактора обласної газети "Сумщина". З вересня 2003 року – голова Сумської обласної організації НСПУ.

Автор поетичних книг "Троянди на пероні", "Ювілей літа", "Слобожанська сіль". Окремі твори перекладались болгарською, російською і білоруською мовами.

Лауреат літературної премії імені Пилипа Рудя.

ІЗ НЕБОСХИЛУ ЗОРЯ ЗАСВІТИЛА

БАЛАДА ПРО МАЙСТРІВ

*Пам'яті кожушників, чоботарів,
стельмахів, лимарів
із села Сміле на Сумщині.*

Столітній вітер дико стугонить,
прокинулась у ньому ненасить –
давнішній пил жагуче підіймає.
А чи здалось, чи й справді вже немає
ні дерева, ні хмари, ні землі.
Лише встигай дивитись вслід мітлі!
Вона мете надійно і старанно,
не обмина майдани і кургани,
ні імена, що славились колись.
Невже й ремісники перевелись?
Навік пішли Дмитро, Оникій, Сава,
по той бік трав спочила їхня слава,
лише луна ізрідка доліта.
До жаху діалектика проста.

Жорстокий пил поволі осідає.
Святі місця порожні не бувають.
Видніється дорога стовпова,
по ній кортеж буденний проплива.
Гримлять бандури, скрипки і гітари,
ідуть в краватках і при шароварах.
У джинсових костюмах дітлахи.
Побиті міллю "плюшки" й кожухи.
Хвилюється строката кавалькада,
бере в обійми кожного ламбада.
У розмаїтті блузок і стрічок
калини засоромлений пучок.
Стоять Майстри
далекі, наче спогад.
Напевне, побували вже у Бога,
земний ісклавши перед небом звіт.
Що по собі залишить сухоцвіт?
Яку розраду, раду чи пораду?
Мовчать рядки останнії балади.
Мовчать і потривожені Майстри.
З новими силами збираються вітри.

СІВЕРЯНКА

Хтось несміливо постукає із ганку,
чи сусід прийде, чи, може, звіддаля:
розкладає карти баба Сіверянка,
на винового поклавши короля.
Шурхотить в руках обшмуляна колода,
миготять "шестірки", дами і тузи,
бо ворожка Сіверянка зараз в моді,
переважила скрипучі терези.
Королі приходять, дами і валети,
несучи старій незвідану тяжу.
"Я не вчила арифметик і генетик,
але дещо Вам, добродію, скажу".
Говори усе, що карта показала,
не дивися на відзнаки і чини.
Ми – заручники земного ритуалу,
вічні бранці таїни-будучини.
А радіти чи печалитись не варто:

Сіверянка проріка –
не приріка.
Краще гляньте, як лягають ваші карти,
як тримають вашу долю у руках.

КАЗКА ПРО СТРУМОК

Йшов іздалеку-здалека
крізь тумани і літа.
Вишумовував у спеку,
у дощів'я – клекодав.
Русло мав пряме і чисте.
Тож і птах, і звірина
задивлялись на іскристу,
що світилася до дна.
Але далі важче стало:
підростала шелюга,
то каміння потрапляло,
то якась навмисна гать.
Спершу дибився потоком.
Тільки ж нащо ці бунти?
Якщо камінь крутобокий –
камінь можна обійти.
І згинав блискучу спину,
і джюрчав на всі лади!
Так і линув без упину,
залишаючи сліди
в мулі, травах і камінні.
Та не вічна течія,
тож і став блідою тінню
клекітного ручая.
Зупинивсь аж на роздоллі:
скільки неба наокруг!
Тільки що слабому –
воля?
Що для нього –
чистий пруг?
Він замовк тоді.
І може,
зрозумів одне з понять,
що таким не допоможуть
і таких не врятувать.

ЦІЛЮЩИЙ РУХ ВОДИ

Встояне плесо не може зцілити,
хвилі закуті в льоди.
Не повертається ангел-спаситель
до рятівної води.

Вічні блукальці в холодній облозі
стільки і днів, і ночей.
Хто – по домівках, дехто в дорозі,
треті заснули ачей.

Тихо на березі, тісно – у храмах, –
поміж прочан-картярів.
Ангели сиві літають над крамом,
з храмів женуть крамарів.

Із небосхилу зоря засвітила,
хвилям осяяла путь.
Ангели чистять скуйовджені крила.
Страдники ангелів ждуть.

ВОВК

Він блукав самотній і голодний,
страшно вив на зимні небеса.
Безпритульний сірий гріховодник,
для села – тривога і гроза.

На зорі, як танув жовтий місяць,
розбудили постріли його,
вигнавши із лігва до узлісся
на рушничні дула у вогонь.

У смертельні втрапивши тенета,
хоч і це було не впервину,
наче з катапульти,
із замету
блискавкою чорною мигнув.

Полетів ізвідси аж на той бік,

де чекали кулі-цвіркуни.
Через мить у рвійному двобої
над снігами стрілися вони.

...Він лежав кривавий і кошлатий
у снігу червоному ничком:
мов сліди
 надумав
 зализати
Теплим, хоч і мертвим, язиком.

Ліхтар состава. Ніч і вістря.
Гарячий сніп колючих стріл.
Двигтить спресоване повітря
із порожнечею навпіл.

Неначе пущений із праці,
летить обшарпаний состав
із днів минулих і пропавших
туди, де сонце й льодостав.

Спішать навзаводи вагони,
не осідає пил віків.
Які були сталеві гони!
А ще попереду які!

То бездощів'я і тумани,
то поле дике й голий ліс.
І чуть, як рветься й страшно манить
магнітний вихор з-під коліс.

Опісля термінів
 і строків
вертають краю
 звіддаля.
Невдячна справа –
 буть пророком,

Річка під сонцем іскриться,
плинуть листочки руді.
Наче поранена птиця,
човен по груди в воді.
Чи не побачив господар?
Чи злегковажив отак?
Тихо ступивши у воду,
легко занурив черпак...
Буду я, човне, з тобою,
більше не бійся біди.
Ось полікую смолою –

і не страшні холоди.
Щоб у гурті із братами,
ти не захляв, не відстав.

Човен легенько бортами
Тихо в одвіт хилита.

Править балом глас Іудин.
Де шабаш, там і вампір.
Ви прийшли вже, звіролюди?
Чи гряде людинозвір?

Мудро лацаться лисички,
плем'я вовче не дріма.
Вдачі, норови і звички
хто у кого перейма?

Чи гадали-думали, а стрілися
на вузькім крайчику зими.
Довго дивувалися-дивилися
із багаторічної пільми.

Хто ж у місті, холодами скутому,
зустріч-несподіванку наслав?

– Ну то як? Ще стрінемось у лютому?
– Не раніш тридцятого числа.

ВОКЗАЛЬНА ЕЛЕГІЯ

Братові

Просигналіть поїзд
із-за повороту,
фара жовтоока
темінь розсіче.
У запасі – мить лиш:
рук прощальний потиск,
і десниця вірна
ляже
на плече.
Ніч така безбарвна,
а слова – порожні,
хтось обов'язково
щось не доказав.
Рік мине і нову
чарку подорожню
на майбутню зустріч
нам подасть вокзал.
Тамбур колихнувся.
Скреготнули дверці...
Чутиму, як потяг
видиктує хід,
як у такт колесам
гупатиме серце,
наче вирушає
за вагоном вслід.

м.Суми

Леся ДЗЮБА

Народилася 28 жовтня 1979 року в селі Демена-Балка Хорольського району Полтавської області. З 1985 року проживає в місті Тетіїві, що на Київщині.

Закінчила філологічний факультет Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту імені Г.С.Сковороди, працювала соціальним педагогом в навчально-виховному об'єднанні "Школа-дитячий садок" I-III ст. №4.

Нині – кореспондент районної газети "Тетіївська земля".

Друкувалася в районній, обласній і республіканській пресі. Автор першої книги поезії і прози "Душа Кеті" (Київ, 2003).

ПРОДАНА ДУША

драма на дві дії

ДІЙОВІ ОСОБИ

Кеті, молода скрипалька.

Дан, бізнесмен.

Дівчина та молодий чоловік у метро.

Літня жінка.

Перша бабуся.

Друга бабуся.

Тітка Кеті.

Жінка в чорному.

Водій шефа.

Шеф, дуже впливова людина у сфері шоу-бізнесу.

Касирка в банку.
Артур, тележурналіст.
Дівчинка-скрипалька.
Данова дружина.
Музичний критик.
Старий музикант.

Дія перша
Сцена перша

Передпокій маленької, затишної квартири. Напівтемрява. З дверей, що ведуть до спальні, виходить Дан, він обережно причиняє їх і вмикає торшер. Потім знімає з вішалки пальто і одягається, намагаючись робити це якомога тихіше. Та, незважаючи на це, у сусідній кімнаті теж увімкнулося світло. Розчинилися двері, і на порозі стала Кеті у легенькому халатику.

Кеті. Що сталося, Дане?

Дан. Нічого, люба. Просто я не хотів тебе будити.

Кеті. Але ще ж зовсім рано...

Дан. Мені треба в аеропорт.

Кеті. Ти кудись від'їжджаєш?

Дан. Ні, маю зустріти одну людину.

Кеті. Ну добре, тільки, будь ласка, на роботі не затримуйся. Я спечу твій улюблений пиріг.

Дан стоїть і дивиться на Кеті. На його обличчі – вагання.

Дан. Кеті, я тепер не зможу проводити з тобою так багато часу.

Кеті. У тебе проблеми на роботі? *(Підходить ближче і обіймає його.)* Нічого страшного, якщо й затримаєшся, я сердитись не буду.

Дан. Я хотів сказати... Одне слово – моя дружина повертається з-за кордону, де вона півроку жила у свого татка.

Кеті. *(повільно опускаючи руки і відступаючи назад).* Ти... ти жартуєш? Яка дружина?

Дан. Кеті, дороженька, повір, ми з нею живемо разом тільки за звичкою. Але її татусь вклав великий капітал у мою фірму. Я не можу через це розлучитися з дружиною, хоч люблю тільки тебе.

Кеті. Але ж ти казав, що вільний...

Дан. Я й був вільний, поки вона у свого татка гостювала. Але ти не хвилюйся, я буду приїздити до тебе на вихідні. Квартира – повністю у твоєму розпорядженні. Я ж спеціально для тебе її купив.

Кеті. Ти ж казав, що ми одружимося... Говорив, що любиш дітей... Ми будували плани на майбутнє...

Дан. Ну що я можу зробити? Так уже склалося... Але ж я не негідник якийсь. Я ж тебе не виганяю – я тебе люблю.

Кеті. От, виявляється, яка вона – любов... Дружині кажеш, що любиш її, і мені – те ж саме. Їй – у будні, мені – у вихідні. Непогано ж ти влаштувався! А мені, мені як тепер жити?

Дан. Кеті, я, може, ще й вечорами зможу вириватися. А ти дивись телевизор, на скрипці грай. Ти чудово граєш. Тільки так, щоб сусіди не дуже чули. А може, тобі гроші потрібні? *(Дістає з кишені гаманець.)*

Кеті. Не треба мені грошей. Я піду звідси.

Дан. Куди ти підеш? До своєї тітки-алкоголички? А консерваторія? Я ж обіцяв тебе туди влаштувати...

Кеті *(голосніше)*. Я піду звідси!

Кеті підбігає до шафи, починає перекладати дорогі речі, нарешті, дець із дальнього кутка дістає стареньке сіре пальтечко і одягає прямо на халат.

Дан *(намагаючись її обійняти)*. Заспокойся, сонечко, не роби дурниць.

Кеті *(виринається)*. Не доторкайся до мене! *(Зникає за розчиненими дверима спальні.)*

Дан. Роби, що хочеш! *(Грюкнувши дверима, виходить.)*

Кеті з'являється зі скрипкою в руках і, опустивши голову, теж іде до дверей.

Сцена друга

Метро. Перехід з однієї станції на іншу. Попід стінами стоять із простягнутими руками жебраки: старі жінки, інваліди, молоді, майже дівчатка, матері тримають на руках сонних немовлят. Маленькі циганчата співають... Усе це нагадує дзижчання бджіл у вулику, з нього вряди-годи виринається то металевий голос диктора: "Пасажири, прискорюйте висадку та посадку...", то слова пісні, то благання молоденької циганки, то вигуки хлопчика-газетяра. У цей гамір непомітно влітаються звуки скрипки: спочатку вони зовсім тихі, тоді стають голоснішими, і на їхньому тлі усе інше губиться,

приглушується. Це грає Кеті. Вона стоїть десь збоку сцени у своєму старенькому пальтечку, біля її ніг – картонна коробка, в котру майже ніхто не кидає грошей. Повз неї увесь час проходять перехожі, серед яких трапляються і елегантні леді та джентльмени. Час від часу лунають уривки розмов. Ось іде молода вродлива дівчина під руку з кавалером.

Дівчина. Поглянь, любий, ці голодранці подряпали мені нові чобітки! Хай-но тільки заберу з ремонту машину, більше ніколи не поїду цим клятим метро!

Молодий чоловік. Не журися, любя, я куплю тобі нові чобітки.

Дівчина. Як уже набридли ці жебраки! Гидко на них дивитись.

Молодий чоловік. Вони просто не хочуть працювати, звикли до легкого хліба.

Дівчина. Ще й іншим набридають... Ходімо швидше! Я від цього шуму стаю зовсім хвора.

Далі йде літня, скромно одягнена жінка. Порівнявшись із Кеті, вона дістає із сумочки гаманець, зазирає всередину – а він порожній. Тоді, винувато розвівши руками, кладе в коробку яблуко. Кеті жестами дякує. Тим часом до бабусі, яка стоїть недалеко від Кеті, торгуючи мінеральною водою, підходить друга старенька.

Друга бабуся. Ну як іде торгівля?

Перша бабуся. Ой, не питай... У таку холоднечу хіба хто воду купує? Тобі з цигарками добре – завжди покупець знайдеться.

Друга бабуся. То я коло тебе стану.

Перша бабуся. Ставай, буде з ким поговорити. А то все сама та сама... Де ж ти пропадала?

Друга бабуся. Та хворіла. (Побачивши якогось чоловіка, що ніби притишив ходу, дивлячись на її товар.) Купуйте, пане, сигарети. Прямо з Америки. Недорого візьму!

Чоловік подивився-подивився та й пішов далі.

Друга бабуся. Тьху на тебе! Дарма старалася. (Озирається навколо.) А то хто, чи не Кеті?

Перша бабуся. Вона. Вже третій день тут стоїть.

Друга бабуся. Давненько я її не бачила. Та ж казали, що вона живе з якимось бізнесменом!

Перша бабуся. Мабуть, покинув... А може, й не було нікого – мало що люди наговорять... Бо якби й справді знайшла Кеті багатого, то не ходила б у підземку грати.

Друга бабуся. Грає – аж за душу бере... Тільки одежина на ній не по погоді. Так і захворіти недовго.

Перша бабуся. Їй хворіти не можна. Треба заробляти тітці на пляшку.

Друга бабуся. А он і та п'яничка. Не інакше, як по гроші прийшла.

Вони з цікавістю повертаються у той бік. До Кеті підходить жінка невизначеного віку.

Тітка (винувато). Кеті, розумієш... Ну так треба, так треба, хоч трішечки...

Кеті піднімає із землі свою коробку і витрушує з неї у простягнуту тітчину руку копійки. Одна-єдина дрібна купюра від протягу падає на землю, тітка хутко кидається її ловити. Спіймавши, задоволено перераховує гроші.

Тітка. Спасибі, дитинко. І що б я без тебе робила? Ти знаєш... Сьогодні ще трохи погуляй... Додому не спіши... У мене гості... Зустріла старого друга. (Сміється.) Ну, ти ж мене розумієш!

Кеті. Добре, тьотю.

Задоволена тітка пішла. Кеті продовжує грати. Але ніхто вже не звертає на неї уваги, потік пасажирів рідшає. Настає вечір.

Сцена третя

У переході майже порожньо. Гуркотять поїзди, а Кеті стоїть, втомлено опустивши руки – їй немає куди йти. Нарешті, ніби прокинувшись від сну, ховає у кишеню кілька мідяків, яблуко і обережно кладе скрипку у старий футляр. Кеті прямує до ескалатора, а там стоїть жінка в чорному пальті та капелюшку і роздає запізнаним перехожим якісь рекламні буклети. Побачивши скрипальку, вона швиденько дістає із своєї сумочки записку і простягає її Кеті. Та спершу не реагує, але настирлива жінка торкає її за плече, і Кеті таки змушена взяти маленький папірець. Вона байдуже глянула на нього, зіжмакала і хотіла вже викинути, коли раптом зупинилась, розгладила його і почала читати.

Кеті (читає). "Я знаю, про що ви мрієте. Для досягнення бажаного потрібно небагато. Біля тролейбусної зупинки на вас чекає чорний автомобіль".

Кеті обертається, щоб роздивитися жінку, яка дала їй дивну записку, але тієї вже нема. Навколо зовсім порожньо – ні душі.

Кеті. Дурниця якась! (Зіжмакала папірець у руці.)

У цей час по ескалатору збігає чоловік у шкіряній куртці – водій.

Водій. Ну що ж ви, дівчино, так довго? Машина чекає...

Кеті. Це ви до мене?

Водій. До вас, до вас... Давайте перепустку.

Кеті низала плечима, глянула на пожмаканий папірець у руці...

Водій кивнув. Вона подала йому "перепустку".

Водій. Ходімо, бо ми й так забарилися.

Кеті. Хто ви? Це якась помилка...

Водій. Не бійтеся, ми діємо у ваших інтересах.

Кеті. Але я...

Водій. Це все, що я можу сказати. Про решту дізнаєтеся від Шефа.

Кеті *(замислено)*. Звідки ваш "шеф" може знати, про що я мрію?

Водій. Знає, не хвилюйтеся... Але годі говорити, ходімо.

Кеті наче загипнотизована, вона йде слідом за водієм, міцно притиснувши до себе скрипку.

Сцена четверта

Велика кімната, схожа на музейну залу. Високі стрільчаті вікна, всюди старовинні гобелени, стіни обвішані рідкісною зброєю, дивні меблі ніби зійшли з картин епохи Ренесансу. У дальньому неосвітленому кутку кімнати у шкіряному кріслі сидить Шеф. Його обличчя не можна розгледіти, чути тільки хрипливатий, трохи іронічний голос.

Шеф. Вітаю вас, шановна госте. Я радий, що ви прийшли. Ви смілива дівчина.

Кеті. Дякую за комплімент.

Шеф. Ну що ж, перейдемо відразу до справи. У вас зараз не найкращі часи, судячи з вашого одягу...

При цих словах Кеті поглянула на свій одяг і на стареньку скрипку, які так не гармоніювали з розкішшю цієї кімнати.

Шеф. І ви б хотіли мати гроші, багато грошей – чи не так?

Кеті. А хто ж не хотів би?

Шеф. Ви розумна дівчина. Я можу вам допомогти. Але, напевно, вам відомо, що нічого не дається за просто так. Я пропоную вам угоду: ви – нам, ми – вам.

Кеті. Але в мене немає нічого, що могло б вас зацікавити.

Шеф. Ось тут ви помиляєтесь. У вас є дещо, що нам дуже потрібно...

Кеті. Ви хочете купити у мене якийсь орган для трансплантації?
(*Поглянула на двері.*)

Шеф. Даремно хвилюєтесь, люба. Нас не цікавить ваше тіло, зовсім ні.

Кеті. А що ж тоді?

Шеф. Душа.

Кеті. Пробачте, але я не розумію.

Шеф. Усе дуже просто. Ви продаєте нам свою душу без права відкupu. Ми ж заплатимо вам, скільки забажаєте, скажімо, мільйон. Цього вистачить?

Кеті. Ви смієтесь наді мною. Хіба душа існує? І навіть якщо це так, то яку вона має вартість? Чи це якесь телешоу з прихованою камерою?

Шеф. Добре. Певно, ця сума замала для вас. (*Він зробив рукою пас, і по столу ковзнув лист паперу і ручка.*) Підпишіть цей контракт, і ви одержите п'ять мільйонів. Вам уже ніколи не доведеться грати в метро.

Кеті тягнеться за контрактом, тоді, передумавши, відсмикує руку. Знову дивиться на двері.

Шеф. Та не хвилюйтесь ви так. Можете прочитати контракт – там усе чесно, юридично завірено.

Кеті. Але яку користь із цього матимете ви?

Шеф. Я вам зараз поясню. Але спочатку скажіть: що ви робитимете з цими грошима?

Кеті. Не знаю. Ну, може, одягнуса, куплю собі квартиру.

Шеф. Ви гарно граєте.

Кеті. Куплю собі нову скрипку.

Шеф. І все?

Кеті. Ну, тітці допомагатиму. Влаштую її на лікування до гарної клініки.

Шеф. А знаменитою ви стати не хотіли б?

Кеті. Не знаю...

Шеф. А от уявіть, що я – ваш продюсер. Організую вам концерти, турне по всьому світові. Слава, гроші, шанувальники... Бачу, загорілись ваші оченята...

Кеті (*з полегшенням*). Так ось у чому справа! Ви справді можете це зробити?

Шеф. Можу. Тільки підпишіть контракт.

Кеті. І в мене справді будуть концерти?

Шеф. Будуть.

Кеті. І турне по всьому світові?

Шеф. Так, і турне.

Кеті. І шанувальники?

Шеф. Це я вам гарантую!

Кеті підписує контракт. Скрипку вона поклала поруч з паперами на столі.

Шеф. Спасибі. Ви вільні. На вас чекає велике майбутнє. А поки що можете зайти в банк, там на ваше ім'я вже покладена названа сума. Одягніться пристойніше, придбайте усе необхідне... А в понеділок я чекаю вас у цьому ж кабінеті.

Кеті. А ви не боїтеся, що я втечу з вашими грошима?

Шеф (*ховаючи до шухляди контракт*). Від нас, шановна, ще ніхто не втікав...

Кеті йде до виходу, та вже торкнувшись дверної ручки, раптом озирається.

Кеті. А гарний був жарт з душею. Я навіть повірила...

Шеф (*засміявся*). Панно мільйонерко! Хто б говорив про душу у двадцять першому столітті? Наука переступила межу неможливого, скоро кожна людина буде безсмертною, як Фауст. Навіщо ж тоді Мефістофелі?

Кеті виходить, а скрипка так і залишається лежати на столі Шефа.

Сцена п'ята

Банк. За комп'ютером сидить елегантна дівчина-касирка і щось набирає. Кеті несміливо підходить до неї.

Касирка (*байдуже глянувши на відвідувачку*). Ви щось хотіли?

Кеті. Пробачте, будь ласка, я хочу дізнатися, яка сума на моєму рахунку...

Касирка. Номер рахунку?

Кеті. Я не знаю.

Касирка. Тоді давайте ваш паспорт, я перевірю в базі даних.

Кеті подає паспорт. Касирка, зневажливо скривившись, натискає якісь кнопки. Увесь її вигляд показує, що вона не вірить, що у людини, одягненої так бідно, взагалі може бути рахунок. Але її обов'язок – бути ввічливою з усіма клієнтами. Та, поглянувши на монітор, вона змінюється. На обличчі з'являється запобіглива посмішка.

Касирка. Яку суму ви хочете зняти?

Кеті (*зовсім розгублено*). Десять гривень...

Касирка. Ви хотіли сказати, десять тисяч?

Кеті (*раптом піднімає голову, сміливіше дивиться навкруги*). Звичайно. Я хотіла сказати саме так.

Касирка. Зачекайте хвилинку. (*Виходить.*)

Кеті бере свій паспорт і уважно розглядає, наче не вірить, що це справді вона зараз одержить таку величезну суму. Касирка повертається з грошима і складає пачки в спеціальний пакет.

Касирка (*подає Кеті бланк*). Розпишіться, будь ласка.

Кеті. А скільки... ще в мене залишилось?

Касирка. Чотири мільйони дев'яtsel дев'яносто тисяч.

Кеті. Дякую.

Беручи гроші, Кеті раптом відчула, що їй чогось не вистачає. Дивиться на свої руки, тоді – на підлогу. Касирка поспішно підходить до неї.

Касирка. Ви щось загубили?

Кеті. Скрипка. Де я її залишила?

Касирка. Вибачте, але ви зайшли сюди без скрипки.

Кеті. Так, справді. Добре, не переймайтеся. Тепер я зможу купити собі хоч тисячу скрипок!

Виходить, притулившись до себе – так само, як раніше скрипку – пакет з грошима.

Кінець першої дії.

Дія друга

Сцена перша

Велика концертна зала. Високі стіни, оздоблені мармуром, оксамитові порт'єри, дзеркала, вогні, безліч світильників... На сцені – Кеті у сріблястій сукні зі скрипою в руках. Вона грає ту ж саму мелодію, що й колись у переході метро. Але ця музика децю відрізняється від колишньої. Відчувається, що над нею попрацювали модні аранжувальники. Коли відлунали останні акорди, Кеті опустила скрипку і, посміхаючись, вклонилася слухачам. На сцену кидають букети, її оточують шанувальники, і оплески не стихають навіть після того, як сяюча від щастя скрипалька покидає сцену.

Сцена друга

В антракті цього ж концерту. По фойє проходять гарно одягнуті глядачі. Ось та сама пара – молодий чоловік і дівчина, яких ми бачили у метро.

Молодий чоловік. Як чудово, що мені вдалося дістати квитки! Півміста стояло в черзі, щоб побувати на цьому концерті. І якби не моя тітка-адміністратор...

Дівчина. Ежене, мене не цікавить твоя тітка.

Молодий чоловік. Невже тобі не сподобався концерт? Це ж зірка світової величини, вона виступала в Лондоні і Парижі! Усі тільки й говорять, що про Кеті!

Дівчина. Ти вже півгодини торочиш про цю артистку і навіть не помітив, що в мене нові сережки!

Молодий чоловік (*придивляється*). І справді – чудові сережки! Поглянь, то не Артур?

Дівчина. Кажуть, вони з Кеті заручені... (*Багатозначно дивиться на співрозмовника.*)

Молодий чоловік. Як для Кеті, він запростий, хоч і працює на телебаченні.

Проходять далі. З'являються двоє чоловіків: музичний критик та літній музикант.

Музикант. Мені здається, що її грі бракує почуття. Вона дуже талановита особа, та погодьтеся, ця гра не хвилює.

Критик. Та ви що?! Певно, ви не зрозуміли задуму цього твору. Ніхто і ніколи не виконував його краще за Кеті!

Музикант. І все ж я змушений вам заперечити – вона грає віртуозно, але холоднокровно і сухо...

Та критик уже не слухає його. З протилежного боку сцени на зустріч йому прямують Дан із дружиною.

Критик. Добрий вечір, Дане. Моє шануваннячко, люба Наталі. (*Цілує їй руку.*)

Дан. Добрий вечір, Вікторе.

Критик. Яке ваше враження від концерту?

Дружина Дана (*емоційно*). Божественно, просто божественно! Скажіть, Вікторе, а вона й справді була колись дуже бідною?

Критик. Ви знаєте, я щойно прочитав у якійсь газеті, що Кеті починала свою кар'єру, граючи у підземному переході.

Дружина Дана. Та невже? Як романтично!

Дан (*похмуро*). Нехай би вона і далі там грала...

Критик. Може, і грала б далі, якби її не взяв на "розкрутку" відомий меценат.

Дружина Дана. І хто ж цей меценат?

Критик. Подейкують, що сам... (*Нахилиється і щось шепоче Наталі на вухо.*)

Дружина Дана сплескує руками.

Дружина Дана. Ти тільки подумай, любий, сам... (*Шепоче на вухо чоловікові.*) І він не прогадав! А може, й тобі треба таким бізнесом зайнятися?

Дан (*понури*). Про це треба було думати раніше.

Дружина Дана (*ніяк не може заспокоїтися*). Подумати тільки, яку роль у нашому житті відіграє випадок...

Критик. Та це що, от у одному журналі я прочитав...

Дан (*перебиває*). І ви вірите всьому, що пишуть у пресі?

Дружина Дана. Любий, це неввічливо...

Дан. Ходімо, уже розпочинається концерт.

Бере її під руку, і вони йдуть до зали, а за ними – критик.

Сцена третя

Григорна за лаштунками концертної зали. На дивані сидить молодий чоловік, одягнений за останньою модою – він наче зійшов з обкладинки журналу. Це Артур. Він читає якусь книжку. Заходить Кеті у тій самій концертній сукні, в її руках – скрипка і безліч квітів.

Артур (*встає і робить крок назустріч*). Нарешті! Я думав, що ті шанувальники ніколи тебе не відпустять.

Кеті. Я падаю з ніг від втоми. (*Кладе скрипку на стіл.*)

Артур підходить і обіймає її.

Артур. Сьогодні ти перевершила саму себе! Я пишаюся, що в мене така чарівна і талановита наречена!

Кеті. Обережно, не помни сукню. Я зараз переодягнуся. А ти зроби щось із цими букетами, їх так багато! (*Скидає квіти на руки Артурові і зникає за ширмою.*)

Артур. Справді, ця кімната вже схожа на оранжерею. (*Кладе букети на туалетний столик.*) Кеті, тобі приготувати каву?

Кеті (*з-за ширми*). Так, будь ласка!

Артур готує каву, наливає в чашки, тим часом Кеті виходить уже в просторому халаті, з розпущеним волоссям. У цей час дзвонить мобільний телефон, що лежить на столику.

Кеті підходить і натискає на кнопку.

Кеті. Алло. Це ти, тьотю? Я ж тебе просила сюди не дзвонити. Ти маєш номер телефону мого агента. Можливо, я провідаю тебе у вихідні. Як це – як завжди? Я дуже зайнята, тьотю. Хіба тобі погано в санаторії? Чому ти плачеш, тьотю? Що? Я не чую... *(До Артура.)* Зв'язок обірвався. *(Кладе телефон на місце і ходить по кімнаті, розчісуючи волосся.)* Як вона мені набридла. Дзвонить щодня і скаржитися, як їй погано, як скучила за мною, просить приїхати...

Артур. То поїдь провідай, все ж таки вона твоя рідна тітка.

Кеті. І не подумаю. Вона мені вже досить життя попсувала, а тут ще побачить якийсь папарацці, що я заходжу до центру наркологічної реабілітації – і все, на кар'єрі можна буде поставити хрест. Вона ні в чому не має потреби, живе як на курорті – і все одно незадоволена. Я ж стільки для неї зробила!

Артур. Не нервуй так, серденько. Я попрошу, щоб тобі змінили номер телефону. От ніхто й не турбуватиме.

Кеті. Що ж, це ідея. *(Сідає на диван і помічає розгорнуту книгу.)* Що читаєш?

Артур. "Тріумфальну арку" Ремарка. *(Приносить каву і сідає поруч із нею.)*

Кеті. Що, Ремарк зараз у моді?

Артур. Класики завжди в моді.

Кеті. Це, здається, книга про війну?

Артур. Про війну і про кохання.

Кеті. Колись давно я теж любила читати про кохання.

Артур. А тепер?

Кеті *(потягуючись).* Часу немає.

Артур. То я тобі зараз почитаю, поки ти питимеш каву. Так би мовити, поєднаємо корисне з приємним... *(Гортає книгу.)* Ось моє улюблене місце. *(Починає з почуттям читати.)* "Ні, ми не помираємо. Помирає тільки час. Приречений час ненастанно помирає. А ми живемо. Ненастанно живемо. Коли ти прокидаєшся, надворі весна, коли засинаєш – осінь. А між ними тисячі разів міняється літо з зимою, і якщо ми дуже кохаємо одне одного, то ми вічні, незнищенні, як удари серця, як дощ і вітер, і це вже багато... Мить – це життя. Мить найближча до вічності".

Читаючи, він все ближче й ближче присувається до Кеті, його рука опиняється в неї на колінах, а закінчивши читання, Артур цілує її.

Артур. Скільки почуттів треба мати до жінки, щоб створити такі прекрасні рядки... Це справжній гімн кохання, і я, мабуть, півжиття віддав би, аби і самому написати щось подібне! Я висловив би усю ніжність, яка переповнює зараз мою душу...

Кеті (*відводить його руку*). А потім повернувся б до мене і сказав: "Дороженька, можна тебе потримати за коліна?"

Артур (*ображено*). Кеті, навіщо так? Ти сердишся на мене?

Кеті. Ні, просто всі ці високі слова здаються мені страшенно фальшивими. Я думаю, їх вигадали чоловіки, щоб виправдовуватися перед жінками за те, що вимагають від них лише одного...

Артур. Але ж я не такий! Я щирий з тобою...

Кеті (*іронічно посміхаючись*). Еге ж, такий щирий, як герої твого шоу, які історії власного життя читають із твоїх папірців...

Артур. Кеті, ти, мабуть, перевтомилася. Давай поїдемо зараз додому і будемо відпочивати. Замовимо вечерю і залишимо усі наші клопоти за дверима на ціліснінькі вихідні. Не будемо дивитися ніяких шоу, і не будемо читати ніяких книжок.

Кеті. І не будемо відповідати на жодні дзвінки...

У цю мить дзвонить телефон. Артур заперечно хитає головою, але Кеті розводить руками – нічого, мовляв, не вдієш.

Кеті (*бере трубку*). Алло. Так. Слухаю вас. У суботу? Добре, я буду. До побачення. (*Повертається до Артура.*) От і пропали наші вихідні. У суботу відкривають нову станцію метро, і я повинна там бути. Концертна програма "Діти підземелля" – правда, смішно?

Артур. І не можна відмовитись?

Кеті. Ти ж знаєш, у мене контракт...

Артур. Тоді і я піду на цей концерт. А зараз вибачай – маю справи на студії. До вечора?

Кеті. До вечора.

Артур цілує її і виходить. Кеті сідає на диван, бере до рук книгу і починає повільно гортати її.

Сцена четверта

Той самий перехід на станції метро. Вечір. Біля стіни стоїть дівчинка, чимось схожа на Кеті, і грає на скрипці якусь зворушливу мелодію. Час від часу мимо проходять люди, проте ніхто не зважає на юну скри-

пальку. Капельюшок біля її ніг порожній. На сцену виходять Кеті і Артур. Він несе її скрипку. Вона в дорожій шубці, у руках – красива сумочка.

Артур. Кеті, ти прекрасно грала! Це метро ще ніколи не чуло такої дивовижної мелодії! Пробач тільки, що так вийшло – якби ж я знав, що та клята машина ламається і нам доведеться повертатися додому в метро...

Кеті. Добре, що хоч людей небагато. Ніхто не чіпляється і не просить автографів.

Артур помічає дівчинку зі скрипкою і, вражений її грою, зупиняється. Він роздивляється дівчинку, яка продовжує грати.

Артур. Кеті, послухай! Скільки почуття в її грі! От якби до твоєї майстерності та додати ще стільки ж почуття – ти була б неперевершена. *(До дівчинки.)* Вибачте, ви б не хотіли взяти участь у моєму ток-шоу?

Дівчинка опустила скрипку і мовчки дивиться на Артура. Той дістає з кишені візитку і... простягає їй.

Артур. Зв'яжіться завтра зі мною по цьому номеру. Спитаєте Артура. Та ви не бійтеся, говорити вам майже не доведеться. Трішки пограєте перед камерою – і матимете кругленьку суму. Домовились?

Дівчинка невпевнено низує плечима.

Артур *(до Кеті).* Дорогенька, ну хоч ти їй скажи. Бо мене вона боїться.

Кеті. Вибач, Артуре, та мені здається, що це дурниця. Притягти у твою студію вуличних музикантів – це те ж саме, що привести до неї слона. Якщо хочеш, бери оператора і знімайте ваше шоу в переході. І глядачів *(показує рукою на перехожих)* шукати не доведеться.

Артур. Але ж бомжів я запрошував. Глядачі були у захваті! Що ж до слона, то він у студії не поміститься. Але ослик був...

Кеті. Сам ти ослик!

Дівчинка у цей час не слухає їх, а знову тихенько щось грає.

Артур. Кеті, я придумав непоганий хід. Завтра візьмемо оператора і прийдемо усі разом на це місце... Ні, я негайно подзвоню Борисові, хай приїздить. Зробимо ось так: славетна артистка Кеті іде переходом метро. І раптом її погляд зупиняється на бідній дівчинці зі скрипкою. Тут можна буде взяти крупним планом твоє прекрасне обличчя. В очах з'являються сльози. Ти зворушена. Ти береш цю дівчинку за руку *(показує, як це робити)* і ведеш до свого розкішного лімузину. Потім *(а камера знімає!)* ми їдемо на студію, дівчинку гримують, переодягають і вона виступає на сцені. Усі в захваті: Кеті відкрила нову зірку, яка грає з великим почуттям!

Кеті (*втрачаючи терпець*). Та годі вже, не хочу я нікого відкривати!

Артур. Та це ж така реклама! (*До дівчинки.*) Дороженька, ти ж хочеш, щоб тебе показали по телевізору?

Кеті починає гарячково щось шукати в сумочці, дістає з гаманця крупну купюру і кидає в капелюшок юної скрипальки.

Кеті (*до дівчинки*). Бери гроші і йди додому. І більше сюди не приходь!

Дівчинка кладе скрипку у футляр і слухняно йде до виходу.

Артур (*схопивши капелюшка*). Дівчинко, візьми гроші!

Побачивши, що дівчинка не повернулась, віддає капелюшка Кеті. Ту неначе б'є пропасниця, вона відштовхує рукою капелюшка і швидко біжить геть. Артур наздоганяє її й обнімає за плечі.

Артур. Пробач, кохана. Я не думав, що у тебе таке вразливе серце. А та бідачка – чи ж не принцеса – і грошей не взяла! Треба було стільки з нею морочитися! А ти, така втомлена після концерту, стояла і слухала мої теревені...

Кеті (*плаче*). Нема в її грі ніякого почуття! Вона грає на примітивному рівні!

Артур. Звичайно, люба, звичайно. Куди їй до тебе!

Артур і Кеті виходять.

Сцена п'ята

Кеті у своїй кімнаті. Вона пробує грати то на одній скрипці, то бере в руки другу і незадоволено відкладає її, нервово ходить по кімнаті, тоді одягається і кудись іде.

Сцена шоста

Та ж сама кімната, у якій Кеті підписувала контракт із Шефом. Він сидить на тому ж місці, лише там, де раніше була напівтемрява, горить яскраве світло. Шеф – огрядний чоловік у дорогому костюмі – щось пише, схилившись над столом. Заходить Кеті. Вона в норковій шубці, кобітках на високих підборах.

Шеф (*не піднімаючи голови, невдоволено*). Ви записувались на прийом?

Кеті. Ні, а потрібно?

Шеф *(нарешті впізнає її)*. А, це ви, Кеті. Вибачте, одразу не впізнав. Сідайте, розповідайте, як ваші справи.

Кеті. Не дуже добре. Розумієте, я не можу грати.

Шеф. Ви... не можете грати? *(Сміється.)* Ах, жартівниця! Та прочитайте, що про вас газети пишуть: "Прославлена скрипалька", "Нова сенсація", "Золота скрипка нашого часу"...

Кеті. Розумієте, я беру інструмент, а він видає фальшиві ноти. Змінила скрипку – і знову те ж саме. Усі, хто слухає, кажуть: "Геніально! Божественно!", а я відчуваю, що щось не те...

Шеф. Це у вас сезонна депресія. Хочете білет на Канари? Або на Мальту? Як приїдете – заграєте, наче Паганіні.

Кеті. Може, й депресія. Але я не хочу нікуди їхати.

Шеф. Навіщо ж ви в такому разі прийшли до мене?

Кеті. Ви часом не знаєте, де моя скрипка? Ота, перша?

Шеф. Хіба то скрипка? От зараз у вас скрипка, а то був мотлох.

Кеті. І все-таки я могла б її взяти?

Шеф. Навіщо вона вам?

Кеті. Вона мені дуже потрібна.

Шеф. На жаль, нічим не можу вам допомогти. Я й сам не знаю, де вона. Викинула прибиральниця десь на смітник.

Кеті. І душу мою ви теж на смітник викинули?

Шеф. Тільки без істерики! Набридли мені ваші зіркові фокуси. Кажіть по суті справи, чого потребуєте.

Кеті. Нічого мені не потрібно! У мене є все, крім душі!

Шеф. А я тут до чого?

Кеті. Це ж ви її в мене купили за п'ять мільйонів.

Шеф *(дістає з якоїсь теки контракт і показує Кеті)*. Знайдіть у цьому контракті, який ми з вами підписали, бодай одне місце, де згадується ваша душа. Ми вклали кошти у вашу концертну діяльність – ви отримали гроші і славу. А з душею – до психіатра.

Кеті *(зовсім розгублено)*. То що ж мені робити?

Шеф *(дістає з тієї ж теки авіаквитки)*. Візьміть квитки. Відпочинете. Здоров'я поправите, нерви полікуєте. *(Встає і ввічливо виводжає її з кімнати, позираючи на годинник.)* А повернетесь, подумавши про ваш новий диск. А зараз вибачайте – я трохи зайнятий.

Двері відчиняються, і на порозі стає та сама дівчинка з переходу метро. Вона здивовано, як колись Кеті, озирається навкруги, притискаючи до себе стареньку скрипку.

Шеф (полишивши Кеті, звертається до дівчинки). Заходьте, шановна, я радий, що ви прийшли.

Кеті стоїть прямо навпроти дверей, наче хоче заступити ново-прибулій дорогу, та під пильним поглядом Шефа відступає вбік, і дівчинка заходить.

Шеф (до дівчинки). Ну що ж, перейдемо відразу до справи. Ви хотіли б отримати п'ять мільйонів? (Побачивши, що Кеті ще не пішла.) Щасливої дороги, Кеті!

Кеті. Прощайте. (Виходить.)

Дівчинка (здивовано). П'ять мільйонів?! За що?

Шеф. За вашу душу... Тобто за ту душу, яку ви вкладаєте у свою гру? (Підсуває їй папір і ручку.) Підпишіть цей контракт – і ви будете грати на великій сцені.

Дівчинка. І в мене справді будуть концерти?

Шеф. Будуть.

Дівчинка. І турне по всьому світові?

Шеф. Так, і турне.

Дівчинка. І шанувальники?

Шеф. Це я вам гарантую! Підпишіть цей контракт – і у вас буде все!

Дівчинка підписує контракт. Шеф задоволено потирає руки.

Завіса.

м.Тетійв на Київщині

BESTSELLER

Віктор ЛАГЗДИНЬШ НІЧ НА ХУТОРІ МЕЖАЖІ

Повість

Переклав з латиської Кость Оверченко

Розділ дев'ятий

– Це я знайшла у буфеті! – з огидою мовила хазяйка.

– Моя книжка! – вигукнула Ірена.

Рандер узяв її й почав розглядати: "Die Frau in der indischen Kunst", автор – Хейн Моде, видана в Лейпцигу в сімдесяті роки. Цей альбом Юрісу подарували Алберти, точніше – Ірена.

Беручи до уваги її вигук, книжку "Жінка в індійському мистецтві" вона купила сама. Спочатку книжка лежала на столі разом з іншими подарунками, але коли Гірт оглядав кімнату і відчиняв дверцята буфету, то бачив її на одній із полицок. Він не надав цьому факту особливо-го значення, вирішивши, що поклав її туди хтось із подружжя Інсбергів. Очевидно, тут щось було не так...

Расма вказала кивком голови на альбом і промовила з огидою:

– Подивіться, що в ній.

Сторінки наче самі собою розгорнулись, і Рандер побачив вимазанний кров'ю зім'ятий шматок газети, а на ньому – пачку грошей.

Він звернув увагу на сторублеву купюру, котра за розміром відрізнялася від решти.

– Як ви знайшли гроші? – запитав Гірт після короткої паузи.

– Підійшла до буфету, збиралася взяти чашечки для кави і побачила, – Расма знову кивнула на альбом. – Мене здивувало те, що подарунок чомусь лежить не на столику, а в буфеті. Сама я його туди не кла-ла, та й Юріс, не впевнена, що зробив це. Я помітила: обкладинка припіднята. Тоді я розгорнула книжку. І побачила оці... все це.

Рандер оглянув гроші. Асигнації були не нові. Він обережно перелічив їх: одна сторублева купюра, кілька вартістю по двадцять п'ять, решта – десятки. Усе, як казала у спальні Расма. Разом – п'ят-сот рублів. Верхня і нижня купюри здавалися трохи вологими. Ця об-ставина, а також той факт, що гроші сховані разом із закривавленим обривком газети, дозволяли майже безпомилково твердити: злочинець витяг всю пачку із кишені Юріса у погребі.

До клаптика газети Гірт не доторкнувся – можливо, на папері зали-шилися чіткі відбитки пальців, бо ж у той момент, коли убивця все це

Закінчення. Початок у ч. 11–13.

клав до альбому, рукавичок, можна думати, на ньому не було, на той час вони вже знаходилися у коридорі, в кишені пальто Юріса. Відбитки неодмінно повинні бути! Якщо тільки злочинець не тримав газету хустинкою, чи ще чимось.

Рандер перевів погляд на Расму.

– Ви доторкались до клаптика газети?

– Ні.

Вона скривила губи від гидливості і енергійно крутнула головою.

– Вашу знахідку ще хтось бачив?

– Один Алберт.

– А Зірап?

– Здається, ні.

Гірт якусь мить подумав, потім запитав:

– Коли востаннє ви бачили книжку на столику?

– Коли?.. Не пам'ятаю... О, ні!.. Востаннє я її бачила не на столі, а в руках у Діни.

– Так, точно, я теж це пам'ятаю! – несподівано вигукнула Ірена, яка до цього вилупленими від жаху очима дивилася то на Гірта, то на Расму. – Звідтоді минуло досить багато часу. Вона сиділа на диванчику і перегортала сторінки... Єзус-Марія! Виходить, Діна могла... Усе це... – Ірена притисла долоні до щік.

Хазяйка і Рандер мимоволі подивилися одне на одного. І він, і вона зрозуміли, що думають про одне і те ж. Расма ледь посміхнулася, проте Гірту вдалося зберегти обличчя серйозним.

Рандер закрив альбом і підійшов до письмового столу. Відімкнув тумбочку, дістав мікрофон, витяг із кишені поліетиленовий мішечок, поклав до нього зламану деталь, потім підняв з долівки портфель і поклав до нього мішечок та альбом. Без сумніву: молоток, мікрофон, рукавички, обривок газети, гроші – речові докази злочину. Не вистачало лише ключів від машини.

Ірена опустила руки, важко зітхнула і промовила голосом ображеної дитини:

– О Господи, коли ж це все скінчиться?

Рандер подивився на неї, потім на Расму, нарешті сказав начебто сам собі:

– Будемо сподіватись, що чекати залишилося недовго.

Расма Інсберга допитливо поглянула на Гірта, невесело посміхнулася:

– Тепер вам, очевидно, доведеться допитувати Діну?

Рандер почув у її голосі відверту іронію, але залишився спокійним.

– Так, з Діною Уласе я поговорю.

Ірена стрепенулася.

– Я покличу її? Гаразд? – схвильовано промовила вона.

– Покличте, – кивнув Гірт і тут же попередив: – Про виявлені речі не казати нікому.

При цьому з особливою увагою він глядів на Ірену. Та згідливо хитнула головою і одразу попрямувала до дверей. Хазайка неспішно пішла слідом. На порозі вона повернулася:

– Я теж сподіваюся, що все це скоро закінчиться... До речі, якщо хочете, я можу передати Діні, щоб вона не приходила.

– Ні, чому ж. Я все одно збирався говорити з нею.

– Справді? – в очах Расми можна було помітити здивування. – Ну, як хочете...

Зайшла Уласе. Рандер відзначив, що зморшки на обличчі актриси зробилися помітнішими, а під очима з'явилися темні кола.

– Ви збиралися мені щось сказати, – запитала вона стомленим голосом.

– Так. Сідайте, будь ласка.

– Дякую. Я вже насиділася за цю ніч доста.

Актриса підійшла до вікна і дістала із сумочки сигарету. Гірт проворно чиркнув сірником. Уласе подякувала кивком голови, якийсь час замислено стежила за струмком сизого диму, що розповзався по кімнаті, а потім сказала:

– Я, мабуть, багато палю... – вона сумно посміхнулася. – Однак усе, що сьогодні відбулося і продовжує відбуватися у цьому будинку, починає-таки діяти на нерви. Саме перебування поряд з небіжчиком... Але це не головне... Біда в тому, що я повинна всю ніч сидіти під одним дахом з убивцею! О, коли б я знала, хто це! – Діна Уласе кисло посміхнулася. – На сцені такі ситуації вирішуються набагато простіше й легше. А тут – дивися на людину і думаєш: чи не він бува?.. А може, он той? Чи цей, що сидить поряд зі мною? – її пересмикнуло. – Мурашки починають повзати шкірою! До чого ж ви домовилися? Маєте уже бодай якісь конкретні висновки?

Рандер посміхнувся.

– І не тільки я. Ірена, наприклад, думає, що злочинець – ви.

– Ось як! Ну, відверто кажучи, це в її стилі. Цікаво, як вона дійшла до такої блискучої ідеї?

Замість відповіді Гірт запитав:

– Сьогодні в їдальні ви переглядали альбом індійського мистецтва?

– Тих чарівних жінок, що Ірена подарувала Юрісу? Так, дивилася.

Після того, як Рандер, повагавшись якось мить, розповів про знахідку Расми, актриса секунду помовчала, потім розсміялася:

– І тому Ірена тепер переконана, що все це сховала туди я? Н-да!.. – вона співчутливо похитала головою. – Виявляється, вона ще дурніша, ніж я досі думала. Повірити важко...

Гірт знову посміхнувся і запитав:

– Коли ж це було?

– Коли я там сиділа. Давно. Пополудні. Годині о п'ятій. Точніше сказати не можу. Словом, це було ще до того, як почалася урочиста трапеза. Пам'ятаю, тоді всі вешталися салою, чимдуж горлало радіо, а сам ювіляр з кимось сварився у коридорі. Незабаром з кухні вийшла Расма, запросила до столу. Мала б це зробити раніше – я встигла згододніти, як вовк. Отож я залишила книжку на телефонному столику і попрямувала до зали, за стіл.

– Згодом, пізніше, ви ще дивилися цей альбом?

Діна Уласе подумала, потім хитнула головою:

– Ні, більше він мені на очі не потрапляв.

– Ви тільки-но згадували, як Юріс із кимось сварився у коридорі?

– Так. Не те, щоб сварилися... Взагалі, вони розмовляли досить спокійно. І лише одного разу Юріс підвищив голос.

– Хто був його співрозмовником?

– Цього не знаю.

– А про що вони розмовляли?

– Теж не знаю. Чула лише, що Юріс сказав голосніше звичайного щось про платину.

Гірт швидко підняв голову.

– Про що?

– Про платину. Так. Мене це теж дещо здивувало. Інакше розмови я не запам'ятала б.

– Що він сказав конкретно?

– Я розібрала усього кілька слів. Бесіда повторюю, тривала неголосно (до того ж, у залі грала радіола, правда, тоді ще не на всю силу, як згодом). Так ось, двері до коридору були відчинені, і раптом Юріс промовив дещо голосніше: "Ну звичайно!" Співрозмовник щось тихо відповів йому, після чого Юріс вигукнув: "Як я можу мовчати? Адже невідомо, де платина?" Той, другий, щось знову йому відповів, ще

тихіше, ніж першого разу, наче заспокоюючи Юріса. Далі я вже нічого не чула. Незабаром вони зайшли до зали.

– Виходить, вам здалося, що Юріс під час цієї розмови був схвилюваний?

– Саме так. Прикро вражений, чи роздратований! А може, й обурений.

– Хто міг бути його співрозмовником?

Актриса співчутливо похитала головою.

– Не маю уявлення. Одне можна сказати: це був чоловік. Але він говорив так тихо, собі під ніс, що зрозуміти щось було важко. І ще одне – це був не мій чоловік. Голос Харалда я впізнала б навіть тоді, якби він говорив пошепки!

– Може, це був Зірап?.. Чи Алберт?.. Калвейт?

Уласе лише хитала головою.

– А ви самі?.. – врешті пожартувала вона. – Ні, не старайтесь даремно! Чого не знаю, того не знаю.

– У вас дійсно не виникло жодної здогадки? – Актрисі вгадувалася в голосі Рандера недовіра. Вона глянула на нього з деякою іронією.

– Добре. Щоб ви мене не запідозрили у чомусь, скажімо, в тому, що я збираюся щось приховати, скажу вам те, чого нікому ніколи не говорю, окрім лікаря... – Уласе спохмурніла. – Я погано чую, не знаю, чи зможете ви уявити, що це означає для актриси. І найголовніше: хвороба прогресує. Ось воно як.

Вона підійшла до письмового столу, різко кинула недопалок в попільничку і над силу посміхнулася:

– Трагічно, чи не так?

Якийсь час вони мовчали. Та ось Гірт згадав, що, коли вони удвох дивилися телевизор, актриса кілька разів просила його збільшити звук...

– Негаразд, – врешті обізвався Гірт. – Скажіть мені, будь ласка, коли Расма виходила з кухні, ті двоє все ще залишались у коридорі?

– Ні, – Уласе відкинулася у кріслі. – Вони вже повернулися до зали.

– Скільки ж часу ви просиділи у їдальні?

– Хвилин десять. Найбільше – чверть години.

– А двері до зали були зачинені?

– Так, відчинила їх Расма. І залишила навстіж.

– Скажіть, а голосів тих чоловіків, що перебували у залі, ви не впізнали?

– Ні, на жаль. Я просто не прислухалася до розмови.

– І не знаєте, чи знаходився хтось із гостей у іншому місці?

– Сказати напевно не можу. Думаю, що ні. Хіба що хтось перебував ось у... так званому "будуарі".

Рандер стояв, занурившись у власні думки, потираючи підборіддя.

– Ви твердо переконані, що вам не почулося?

– Ні, не почулося.

– Що ж, очевидно, Юріс справді говорив досить голосно...

– Саме так. Адже я ще не зовсім глуха!

Гірт замислено кивнув.

– Отож, виходить платина... – він помовчав якусь мить і начебто сам до себе проговорив: – Шкода, що не знав цього раніш.

– Хіба це так важливо?

Уласе здавалася спантеличеною. Рандер подивився на неї, пожав плечима і відповів невизначно:

– Як вам сказати?... Згодом усе може виявитись важливим.

– Так... Тоді можна знову спробувати всіх опитати, де хто перебував.

Гірт мимоволі зітхнув:

– Можна.

– Якщо тільки вони тепер згадають.

Рандер посміхнувся.

– Послухайте, – несподівано спало на думку Уласе, – той, хто розмовляв з Юрісом у коридорі, повинен пам'ятати, що він там був.

Гірт згідно кивнув і сів.

– Так, він повинен пам'ятати... Однак, чи буде у нього бажання про це говорити?..

– Чому? – актриса підняла брови. – Хіба ж ви самі не перебували тоді у залі? Невже ви нічого не пам'ятаєте?

Рандер похитав головою.

– На жаль, ні! Я постійно намагаюсь відновити у своїй пам'яті, що ж там творилося, але... Перед тим, як сісти за стіл, в залі зчинилась товкотеча, крім того, я шойно зайшов сюди і розглядав книжки. – Він вказав на книжкові полиці. – Та, можливо, це й не потрібно буде, оскільки...

– Про що ви думаєте?

Запитання Діни Уласе несподівано порушило хід його думок. Він сторопіло поглянув на актрису, наче дивуючись, що вона ще тут, і повільно сказав:

– Так, про різне...

Уласе тихо засміялася:

– Шкода, що ви не можете розповісти мені, на чий слід натрапили! Я помираю від жіночої цікавості.

В очах Гірта спалахнули насмішливі вогники. Наче просячи вибачення, він просяв:

– Може, пізніше й розповім...

Актриса махнула рукою:

– Ну, досить про це... Я все розумію. Мені лише здається, що ви...

У цю хвилину відчинилися двері, і Расма, не переступаючи порога, з прохолодною люб'язністю оголосила:

– Прошу, кава готова! – і запитливо глянула спочатку на Рандера, потім на Діну: – Може, принести каву сюди?

– Ні, дякую! – Гірт встав. – Ми зараз прийдемо.

Він відкрив тумбу письмового столу, поклав у напівпорожній ящик свій портфель з мікрофоном і альбомом, замкнув дверці і попрямував за жінками до їдальні.

У залі за великим столом сиділи Улас та Ірена. Тримавши чашечку біля губ і відігнувши манірно мізинчик, Ірена маленькими ковтками пила каву. Чоловік актриси, поставивши свою чашку на стіл, провів Рандера неприязним поглядом.

У їдальні, зігнувшись у м'якому кріслі, ретельно сьорбав каву Зірап. Калвейт, стоячи біля столу, наливав собі в чашечку і, наповнивши її, сів на диван. Лише Алберт не виявляв жодної зацікавленості. Нерухомих і похмурих, він сидів у іншому кріслі.

Расма спочатку налила Діні, яка, подякувавши їй кивком голови, сіла на диван поряд з Калвейтом. Наповнивши другу чашку і запитавши, скільки ложечок цукру покласти, вона подала її Рандеру, потім налила Алберту і, нарешті, собі.

Гірт, стоячи біля столика з подарунками, зробив кілька ковтків ароматної кави і глибоко зітхнув.

– Чудово, – сказав він вдячно. – І... вчасно.

– Що правда, то правда, – відгукнулася актриса. – Я ніби народилася вдруге!

– Точно, – погодився Рандер, потім повернувся до Зірапа, який першим спорожнив свою посудину і замислено скошував погляд на кавоварку, прикидаючи, як отримати ще одну порцію.

– Зайдіть, будь ласка, сюди! – сказав йому Гірт і повернувся до хазяйки: – Можна й вас теж запросити, Расмо!

Вони неохоче попрямували за Рандером. Поставивши чашку на камін, Гірт сказав:

– Мене цікавить, як тут все виглядало тієї миті, коли Юріс востаннє вийшов, а також за кілька хвилин до того. – Він вказав на крісло біля столика з радіоприймачем: – Ви, Зірапе, знаходилися тут?

– Так..

– Будь ласка, сядьте точнісінько так, як ви сиділи тоді. Ви, Расмо, якщо не помиляюся, сиділи біля столу?

Інсберга поглянула на Уласа, потім на Гірта і мовчки кивнула.

– Кінець столу? Ну звісно. Не змогли б ви знову присісти там, дуже прошу... Дякую! Разом з вами був і Улас, правильно? – Гірт повернувся до чоловіка актриси: – Де ви знаходились? На своєму попередньому місці?

– З якої речі я повинен відчитуватись перед вами? – Улас гордовито звів брови.

– Поясню іншим разом... А тепер відповідайте, де ви сиділи? Тут?

– Ні, я пересів на сусідній стілець. На місце Едвіна.

– Добре... Значить, ближче до Расми. Гаразд. Пересядьте, будь ласка, на цей стілець!.. Так. Тепер ви, – звернувся він до Ірени, яка боязко стежила за його діями. – Дуже шкодую, але я мушу попрохати вас відійти на хвилинку вбік – адже тієї миті вас у цій кімнаті не було, ви знаходились у "будуарі" Расми.

Ірена з чашечкою кави в руках поспішно відійшла до каміну і звідти з тривогою й цікавістю спостерігала за тим, що тут відбувається.

Рандер оглянув залу і запитав:

– Яке тут було освітлення?

За столом презирнулися.

– Тут горіли свічки, – сказав Улас і вказав на свічник, що стояв перед посуду навпроти нього.

– Скільки?

– Мені здається... дві.

Расма заперечливо захитала головою:

– Одна.

– Може, й одна...

– А лампа під стелею? – продовжував допитуватись Гірт. – Вона горіла?

– Ні, – відповіли Расма й Улас майже водночас, а Зірап додав: – Лампа – ні!

Рандер чиркнув сірником і запалив одну із свічок, потім підійшов до дверей і вимкнув світло. Зала поринула у напівморок.

– Так? – запитав він, повертаючись. – А камін? Що було з ним?

– Камін, після того, як ми підсмажили ковбаси, здається, майже погас, – відгукнувся Улас.

Расма підтвердила:

– Так, у ньому догоряли одні головешки.

– Як зараз?

– Ні, ще слабкіше, – помовчавши, відповіла Расма.

Гірт кивнув, наче очікував саме на таку відповідь, потім звернувся до Зірапа:

– Ну а ви чим були зайняті на той час?

Зірап зіщулився.

– Я? Я крутив радіо і...

– І нічого не бачили, не чули, я вже знаю, – перебив його Гірт. – Але скажіть, крізь які двері вийшов Юріс?

– Юріс? – Зірап почухав лоба. – Мені здається... Так, він вийшов туди, – показав Зірап у коридор.

– А що скажете ви? – запитально глянув Рандер на інших.

– Звідки мені знати?! – роздратовано відрізав Улас. – Я сидів спиною до виходу.

Расма злегка стонула плечима:

– Я теж не помітила...

– А я пам'ятаю! – схвильовано озвався Зірап. – Він вийшов до коридору.

– А може, до їдальні? Ви точно пам'ятаєте, що до коридору? – ще раз запитав Гірт.

– Так.

Рандер підійшов до столу, який ще недавно був святковим.

– Ви теж нічого не бачили і не чули, – усміхнувся і тут же серйозно запитав, звертаючись до Уласа і Расми: – Коли не секрет, що ви тоді робили?

Расма зашарілась, проте її обличчя, як і досі, зберігало спокій.

– Ми... розмовляли, – відповіла вона не одразу.

Улас гнівно глянув на Гірта.

– Ви сиділи так, як сидите зараз – один навпроти одного?

– Так.

– А свічка стояла, де й тепер?

– Саме так.

– Т-так!

Наступила пауза. У чашечках поступово холонула кава. І знову першим обізвався Рандер:

– Отже, ви розмовляли. Я не питаю, про що. Розмовляли весь час?

– Як це "весь час"? – здивовано підняла очі Расма.

– Як довго ви розмовляли?

Улас презирливо фиркнув, проте Расма стримано пояснила:

– Доти, поки я не пішла на кухню.

– Ви йшли коридором, чи крізь їдальню?

– Коридором.

Рандер повернувся до чоловіка актриси:

– Незабаром і ви покинули залу? Так? Якими дверима ви виходили?

– Тими, що ведуть до коридору, – Улас якусь мить дивився на Гірта, потім сказав байдуже:

– Вам ніколи не спадало на думку, що вбивця, хто б він не був, може, не чекаючи, поки ви схопите його за комір, спробувати ліквідувати вас самого?

Гірт уважно поглянув на Уласа: що це – товариське попередження, чи прихована погроза? Відповів з гідністю:

– Дякую, за мене не турбуйтеся!

Напругу зняла актриса. З сигаретою в руках вона несподівано увійшла до зали і запитала:

– Що тут у вас знову за Єгипетські ночі?

Не одержавши відповіді, вона звернулася до хазяйки:

– Твоя кава, люба, була просто чудова. Слово честі!

– Що є, то є! – підхопив Калвейт, входячи слідом за Діною. – Спасибі вам, Расмо!

– На здоров'я! – ввічливо відповіла Расма, встала і пішла до "будуару".

Рандер ще раз зосереджено оглянув напівтемне приміщення, по черзі затримуючи погляд то на Зірапі, то на Уласі. Потім повільно промовив:

– Зрозуміло.

Увімкнув горішне світло, взяв на каміні свою чашку і вийшов до ідальні, причинивши двері. Тут Алберт продовжував повільно цідити каву. Зупинившись посеред кімнати, Рандер залпом допив каву, поставив чашечку на стіл і запитав:

– Коли ви тут палили раніш на самоті, то сиділи там, де сидите й тепер, чи на дивані?

Гірт приготувався почути у відповідь щось схоже на "якого дідька вам це потрібно знати?" та Алберт, на диво, спокійно проказав:

– У цьому ж кріслі.

Небалакучий і розлучений приятель Юріса вже не здавався таким колючим, він якось присмирнів, пом'якшав: чи жалкував, що годину тому наговорив Гірту брутальностей, чи настав спад після "шторму", який був спалахнув у кімнаті Расми.

Рандер відкрив коробку цигарок, потім закривши її і промовив:

– Ви, звичайно, добре знаєте той німецький альбом про жінку в індійському мистецтві?

– Ви про ту книжку, яку ми привезли Інсбергам? – Алберт дещо поморщився. – На жаль, не зовсім. Я жодного разу її не розгорнув.

– Але ж ви знаєте, що там знайдено?

– Так, бачив... Коли Расма виймала її з буфету.

– Скажіть, будь ласка, того разу, коли ви тут сиділи, альбом перебував на видноті?

Після незначної паузи Алберт відповів:

– Важко сказати. Принаймні я його не бачив.

– І на телефонному столику теж?

Алберт знову, якось мить задумавшись, відповів:

– Може, помиляюсь, але там його не було.

Рандер кивнув головою.

– Ще одне запитання: коли по дев'ятій ви зайшли до кімнати, у ній горіло світло?

– Ні, – трохи здивувався Алберт. – Справді, тут чомусь були сутінки: мені довелося долонею шукати на стіні вимикач.

– А до цього світло у ідальні горіло увесь вечір?

– Здається.

– Ось і мені так здається, – промовив Рандер, зосереджено потираючи підборіддя. У нього було таке відчуття, що розв'язка стрімко наближається. Він допив каву і, поставивши чашечку на стіл, швидко покинув залу.

Расма в оточенні більшості гостей сиділа біля столу. Проходячи повз Калвейта, що стояв поблизу каміну, Рандер зупинився і тихо сказав: – Я попрошу вас знову допомогти мені в чомусь розібратися.

У кімнаті Расми Рандер витягнув свій портфель і самими кінчиками пальців витяг з поліетиленового пакетика мікрофон. Потім повернувся до Калвейта і сказав:

– Хочу порадитись з вами як із спеціалістом. Сам я в техніці, на жаль, мало розуміюсь, – Гірт простягнув диск: – Тримайте, будь ласка, за край! А втім... тут вже є відбитки ваших пальців. Та й інших теж... Отже, перше запитання: це все, що повинно бути в трубі, чи ще чогось тут бракує?

Калвейт кивнув:

– Так, все.

– Тоді друге запитання: цю річ там якось закріплюють, чи просто вкладають?

– Просто вкладають. Її притискає кришка.

– Зрозуміло. Як ви гадаєте, чи міг мікрофон бути зіпсований тим же предметом, яким убили Юріса?

Калвейт уважно оглянув деталь, покрутив її, ще раз оглянув, потім ствердно нахилив голову:

– Так, можливо... Хоча... Це дуже важко встановити. Звичайно, мембрана могла бути зіпсована молотком, чи чимось іншим, наприклад, поліном, але переконливо я сказати не можу. З таким же успіхом мікрофон можна було зіпсувати по-іншому: наступити каблуком, причавити ніжкою стільця.

– Виходить, мембрана відносно крихка деталь.

– Безперечно.

Рандер якийсь час мовчки дивився на блискучий металевий диск.

– Так я й думав, – нарешті промовив він, ховаючи мікрофон у портфель.

Тим часом із зали почали доноситися схвильовані голоси, потім гамір віддалився й затих.

– Що там знову? – незадоволено пробурмотів Гірт і вже було зібрався вийти, як у двері боязко постукали.

Рандер швидко відчинив. На порозі стояв Зірап.

– Скоріше! – ослабленим від хвилювання голосом промовив він. – Ірені погано!

Гірт насупив брови.

– Я не лікар, – досить недружелюбно кинув він, виходячи з "будуару".

– Так, але вона сказала, щоб негайно покликали вас, – виправдовувався Зірап, ідучи поряд з Калвейтом слідом за Гіртом.

Ірену посадили в крісло. Безпомічно відкинувшись на спинку, вона напівлежала, закривши очі і важко дихала. Расма з байдужим спокоєм мацала пульс, решта стояли півколом поблизу. Алберт з тривогою схилився над дружиною, не відводячи очей від її обличчя. Улас розгублено палив цигарку, актриса простягала хворій чашечку з кавою на денці:

– Ковтни трішки!

У широко розплющених очах Ірени вгадувався жах.

– Ні! Я... – вона різко відштовхнула руку Уласе і ще раз повторила:
– Ні!

Охоплений страхом погляд зупинився на Рандері, і вона тремтячими губами прошепотіла:

– Мені... Нехай всі вийдуть! Я повинна вам щось сказати.

Розділ десятий

Коли двері зачинилися, Рандер запитав:

– Ну, що ви хотіли мені сказати?

Ірена ледве піднялася з крісла, її карі очі ще більше округлились, і вона пошепки видихнула:

– Мені... здається, мені дали отруту!

– Що? – Гірт від подиву подався вперед. – Чому ви так думаєте?

Ірена знову відкинулась на спинку крісла і прожебоніла слабеньким голосом:

– Мені погано... Зупиняється серце. У ногах слабкість... І в голові шуми... – вона вп'ялася в Рандера поглядом і, підкреслюючи кожне слово, проговорила: – Кава, безумовно, отруєна!

Гірт заперечливо покрутив головою:

– Бути цього не може! У такому разі, нас би всіх скрутило. – І подумавши запитав: – Хто, на вашу думку, міг це зробити? І чому?

Ірена якусь мить вагалася, потім зашепотіла так тихо, що Гірту довелося нахилитися, щоб її почути.

– Я вам не все сказала. Я, крім усього, бачила... як Расма і Харалд розмовляли! Це було одразу після того, як у погребі знайшли... ну, коли там знайшли Юріса. Ми всі прийшли сюди, а ви ще залишалися на кухні. Вони якось дивно переглянулися і швидко прошмигнули до за-

ли. Через деякий час я зазирнула в щілину дверей: вони стояли у протилежному кінці зали, біля вікна, і тихо розмовляли, будучи чимось страшенно занепокоєні. Тут Расма несподівано повернула голову, побачила мене... Харалд теж. І обоє були сильно розлючені... – Ірена схопила Гірта за руку: – Мені страшно! А коли вони ще дізнаються, що я їх зрадила, розповівши вам про майстерню... А можливо, Расма хотіла розрахуватися зі мною із ревностів... Вона ж працює в аптеці.

Помовчавши, Рандер запитав:

– А хто вам міг дати отруту? Хто наливав вам каву?

Ірена подивилася на електричну плитку.

– Я сама собі наливала.

– Ви це зробили першою?

Вона відповіла не зразу.

– Ні, першим налив собі Віліс.

– Хто ще тоді був поблизу?

– Усі, крім вас і Діни. Расма теж одразу вийшла.

– У такому разі вона не може бути винною!

Ірена спочатку зніяковіла, але швидко отямилася:

– Так... Але, можливо, було отруєно мою чашечку? Заздалегідь... Чи отруту підсипав пізніше Харалд? Коли я увійшла до зали і сіла за стіл, він сів поблизу мене.

– І як він міг отруїти вашу каву?

– Я на кілька секунд поверталася до їдальні за сумочкою, а чашечка стояла на столі.

– Н-да... – промовив Гірт і раптом несподівано запитав: – Чому ви кричали там, на кухні?

Ірена подивилася на нього не зовсім розуміючи:

– Чому? Так я ж вам говорила – мишеня!

Її пересмикнуло.

Рандер сидів, замислено поглядаючи на Ірену.

– Вам все ще погано? – запитав він.

– Ні-і! – не поспішаючи, наче прислухаючись до себе, відповіла вона. – Не знаю... Здається, ні. Але мені все ще не зовсім добре. Мені здається, що я помру.

Гірт трохи подумавши, повільно мовив:

– Мені здається, вас все ж не отруїли. – Побачивши, що Ірена захвилювалася і збирається заперечити, він підняв долоню: – Хвилиночку! Коли б у розпорядженні вбивці була отрута, то Юріс помер би від от-

руення. І друге – злочинець напевне подбав би насамперед про те, як ліквідувати мене, а не вас.

Ірена обдумавши його аргументи, тут же знайшла інше пояснення:

– Може, ця чашечка була призначена не для мене, а для вас?

Рандер не встиг відповісти: зайшов Алберт. Зупинився біля крісла, нервово поправив окуляри і запитав:

– Ну, як тобі?

– Погано... – опустила повіки Ірена.

Гірт подивився на Алберта.

– Ірена переконана, що її отруїли... Коли розливали каву, ви були у цій кімнаті? Нічого підозрілого ви не помітили?

Алберт подивився на Рандера, перевів погляд на Ірену, подумав і похитав головою:

– Нічого, – він поклав на лоба Ірені долоню, потім швидко відсмикнув її і схвильовано сказав: – Її треба покласти у ліжко.

Ірена відкрила очі і тихим голосом підтвердила:

– Так, я приляжу.

– Расмо, можна вас потурбувати? – покликав Рандер, відчинивши двері до зали. А коли хазяйка зайшла до їдальні, запитав: – Не будете заперечувати, якщо ми у горішній кімнаті покладемо хвору в ліжко? Відчиніть нам двері і увімкніть світло!

Расма кинула на Ірену дивний погляд, мовчки кивнула і вийшла до коридору.

Підтримана Гіртом і Албертом, Ірена, напружуючи сили, підвелася. Чоловіки взяли її під руки і крок за кроком попрямували в коридор. Найскладнішим виявилось сходження по вузьких і стрімких сходах. Коли хвору поклали у ліжко, Расма знову перевірила пульс.

Рандер обвів поглядом спальну кімнату і переконливо попросив:

– Нікому не торкатися тумбочки!

Жінки, погоджуючись, закивали головами. Алберт пробурмотів:

– Зрозуміло.

Гірт потер підборіддя і додав йому одному:

– Ви, очевидно, залишитесь біля Ірени, хоча б ненадовго? А ви, Расмо, – він повернувся до хазяйки, – зайдіть на хвилинку до кімнати Юріса.

Вони перейшли темним приміщенням на горищі до кабінету. Зупинившись посеред кімнати, кілька хвилин дивилися одне одному в очі. Нарешті Рандер запитав:

– У вас вдома є якась отрута?

– Немає! – спокійно і без вагання відповіла Расма.

– А ліки? Я маю на увазі такі, які у певній дозі можуть викликати нудоту, чи інші ознаки захворювання?

– Такі можуть бути.

– Де ви їх зберігаєте?

– У своїй кімнаті. У письмовому столі.

– Подивіться, будь ласка, чи все там на місці.

Коли вони проходили через залу, Улас нервово підвівся:

– Ну як?

Расма не зреагувала на запитання. Відчинивши незамкнену тумбу письмового столу, перевірила всі шухляди.

– Тут все, як і було.

Гірт нахилив голову і раптом запитав:

– Про що ви розмовляли в залі з Харалдом Уласом, одразу після того, як знайшли Юріса у погребі?

Расма витримала погляд Рандера і спокійно відповіла:

– Я запитала його, чи не винний він у смерті Юріса.

– І він, звичайно, сказав "ні"? – посміхнувся Гірт.

На обличчі Расми не здригнувся жоден м'яз. Продовжуючи дивитись на Рандера, вона відповіла:

– Точно так: він сказав "ні"... До речі, я переконана, що з Іреною нічого не сталося. Усе це її вигадки! Вона здорова, за винятком хіба нервів.

– Так, – погодився Гірт, – мені теж здається, що це звичайна істерика. І стомленість, зрозуміло. Тож нехай вона так поки що полежить. До речі, чи не посиділи б ви біля неї зараз? Алберту скажіть, хай він спустися вниз.

Як тільки Расма попрямувала в спальню, Рандер зупинився в залі біля радіостоліка. Звідси було добре видно все приміщення. Діна Уласе, нахилившись біля каміну, підкладала дрова й роздмухувала погасле полум'я. Її чоловік сидів на товстому березовому пеньку проти каміна і сердито дивився на жевріюче вугілля. Зірап, згорбившись біля столу, невидючими очима дивився у порожню тарілку. Поблизу нього, опираючись ліктями об край столу, сидів Калвейт. Увійшов Алберт і зупинився біля дверей.

У кімнаті панувала гнітюча тиша.

Минуло кілька хвилин. Двері знову відчинилися і всі мимоволі здригнулись. На порозі стояла Расма Інсберга. Вона зупинилася

поблизу Алберта і, відповідаючи на його неспокійний погляд, пошепки промовила:

– Ірені вже краще.

Прихід Расми розірвав мовчанку. Актриса поклати у вогонь сучкувате поліно й оголосила:

– Останнє... – вона повернулася до чоловіка: – Якщо не рахувати того, на якому ти сидиш. Видно, все наближається до кінця!.. Я теж, мабуть, ось-ось упаду, як Ірена. Кава не допомогла: я так стомилася, аж очі злипаються! – вона театральні зліхнула й глянула на годинник: – Майже пів на третю... Скільки можна?! – Уласе подивилася на Гірта з іронічною посмішкою, і в її погляді можна були помітити виклик: – Знайти злочинця вам, бачу, не під силу...

Гірт посміхнувся, поклав руки в кишені піджака і сказав з наголом:

– І все ж, я знайду його, хоч би він спробував одягти платиновий обладунок, чи сховатись за найвищими горами.

Уласе підняв свій римський профіль, поглянув на Рандера спогорда і промовив глузливо:

– Ну-ну!

Актриса тихо заплескала в долоні:

– Браво, Рандере! Та ви ж поет! Не ховайте свої здібності в землю! Між іншим, – вона знову посміхнулася йому, – щодо платинових обладунків... Ми зараз тут зібралися майже всі. Чому б вам не спробувати з'ясувати, хто сьогодні після обіду розмовляв з Юрісом у коридорі?

Рандер люб'язно схилив голову.

– Ідея, відверто кажучи, непогана, – сказав він, дістаючи сигарету. – Тільки мені більше не потрібно нікого питати, я вже знаю.

Посмішка на обличчі Діни згасла, вона недовірко подивилася на Рандера і, повільно розтягуючи кожне слово, тихо запитала:

– Може, ви знаєте також, хто убивця?

Усі погляди зійшлися на Рандері.

Він запалив цигарку, погасив сірника і кивнув:

– Так, і це знаю.

У мертвій тиші, що запанувала в кімнаті, було лише чути, як потріскували дрова у каміні, і цей тріск викликав відчуття чогось непевного, нереального, а краплини дощу, що стьобали віконне скло, різали слух. Улас зіщулювся. У багровому відблиску полум'я його обличчя з плямами тіні здавалося в цю мить налитим кров'ю. Расма ще більше зблідла, її сині очі зробилися зовсім темними. Окуляри Албер-

та відбивали світло лампи, тому виразу очей не було видно, але обличчя викривилося у погрозливій гримасі, витріщені очі Калвейта дивилися запитливо, а Зірап швидко-швидко закліпав правою повікою, у той час як ліва, розпухла, залишалася дивно непорушною.

Нарешті Расма хрипко запитала:

– Ну, і?..

Рандер підійшов до столу і старанно струсив попіл із сигарети.

– Коли буде потрібно, я йому скажу.

– І коли це буде? – зі злою неприязню запитав Улас.

– Я сказав, коли буде потрібно. До ранку іще далеко...

– Ні-ні – це ж не чесно! Послухайте тільки... Так же не можна!

Чому ви не скажете зараз? – незадоволено обізвалася Діна. – І як саме ви дізналися?

Гірт глибоко затягся, зміряв актрису насмішкуватим поглядом.

– Припустимо, він сам мені сказав...

– Нічого ви не знаєте! – раптом зухвало розсміявся Уласе.

– Я на вашому місці не був би настільки упевнений у здогадках, – несподівано заговорив Алберт, глузливо поглядаючи на Уласа.

Рандер глянув на нього з цікавістю, але промовчав.

Настала довга пауза... Тиша поступово робилась нестерпною.

Барабанне перестукання дощових крапель трохи стихло. Запалена Гіртом свічка на столі навпроти Зірапа догоріла: фітіль почав тріщати, полум'я підстрибнуло, зачаділо, потім якимось одразу зів'яло, затріпотіло й зовсім погасло. Напруження досягло стану задухи. Усі сиділи й стiali непорушно, наче боялися видати себе необережним рухом. Першою загальне заціпеніння порушила Расма.

– Піду подивлюся, що там з Іреною, – сказала вона тихо і вийшла.

Заворушилися й інші. Улас незграбно звівся зі своєї поліянки. Актриса повернулася до каміна і без будь-якої потреби поворушила вугілля. Калвейт прибрав зі столу лікті, необачно зачепивши Зірапа, від чого той підскочив, наче вжалений, і швидко промовив:

– Вибачте...

Рандер загасив сигарету. Повільно, начебто прогулюючись, перейшов заолою до Алберта, який навіть не поглянув на нього. Гірт почав щось йому говорити, але так тихо, що ніхто нічого не почув.

Раптом Алберт обернувся до нього, на його обличчі можна було прочитати здивування. Гірт вимовив ще кілька слів, які Алберт вислухав також мовчки. Потім Гірт кивнув і повільно повернувся до радіостоліка.

Алберт важким поглядом подивився йому вслід і кілька хвилин по тому, засунувши руки до кишень, неквапно вийшов у коридор.

Діна Уласе, нічого не розуміючи, подивилася на Рандера, нервово посміхнулася і з удаваною бадьорістю сказала:

– Знаєте, мені навіть спати перехотілося!

Вона влаштувалася у кріслі Расми, обхопила долонями підборіддя – вигляд у неї був досить пригнічений. Улас підійшов до столу, обстежив пляшки, очевидно, шукаючи щось випити, але не знайшов і почав ходити сюди-туди, заклавши руки за спину. Через хвилину актриса досить недружелюбно кинула чоловікові:

– Припини, нарешті! Діє на нерви твоє марширування!

Уласе незлобиво поглянув на дружину, зібрався було щось відповісти, але так і не зміг, засопів невдоволено і, ляснувши дверима, вийшов із зали. Та не минуло і хвилини, як він знову повернувся.

– Чорт візьми – цигарки скінчились! Люба, давай куриво!

Діна Уласе, скрививши губи, холодно промовила:

– Коли говориш, будь ласка, думай!.. А щодо курива, то в мене залишилися кілька сигарет, яких мені самій ледве вистачить. Я тебе ще по дорозі на станцію просила – піди купи зайву пачку. А ти, як завжди, хотів бути розумнішим за всіх.

Уласе гарикнув щось незрозуміле, владно поглянув на Зірапа, який розплився в дурнуватій посмішці й став виправдовуватись:

– У мене вже давно скінчились...

Гірт повільно перерахував сигарети, котрі ще лишилися у нього, і зробив висновок, що запасу не вистачить до ранку, та й ділитись із цим зарозумілим півнем він не мав жодного бажання.

– Прокляття! – пробурмотів Уласе. – І Алберт побіг до дружини.

– Я сам, правда, не палю, – сказав раптом спокійно Калвейт, – але мені здається... у їдальні були сигари, які я привіз. Хазяйки, на жаль, тут немає, але я переконаний, вона не буде проти, якщо ми візьмемо звідти кілька сигар. – Він важко встав. – Юріс обов'язково б їх уже запропонував, так що, гадаю, нічого незручного нема... Почекайте, я зараз принесу.

Калвейт відсунув крісло, не кваплячись вийшов до їдальні і причинив двері.

У залі вичікувально мовчали. Минула хвилина, і Уласе нетерпляче засовався:

– Скільки можна копатись!

Тут усі почули з ідальні голос Расми. Вона про щось запитувала, та в цю мить пролунав приглушений крик, потім його змінив незрозумілий гамір.

Усе, що відбулося потім, сталося блискавично. Не встиг ніхто навіть піднятися з місця, як Рандер кількома стрибками перетнув залу і рвонув двері.

У ідальні було темно. Світло туди просочувалося лише із зали крізь відчинені двері, та ще з коридору, який освітлювався лампочкою, що висіла зовні. За столом, на якому лежали подарунки, чулася важка котнява. Коли в приміщення вбіг Гірт, з долівки піднялася чиясь постать, підскочила до вікна.

Задзвеніло скло, розсипалися скалки. Майже одночасно десь у протилежному кінці коридору, можливо, поблизу східців, що вели нагору, пролунав ще крик, голосний і пронизливий, а на подвір'ї несамовито загавкав Джокер. Улас, що було кинувся за Рандером, зупинився на порозі ідальні і побачив, що Гірт біля вікна з кимось зчепився, а потім вони потуркались на середину кімнати. Стіл з подарунками затріщав, перекинулась і впала ваза з хризантемами. У цей час із долівки піднялася ще одна постать, намацала на стіні вимикач. Ідальню залило яскраве світло.

Діна Уласе, котра на той час теж підбігла до дверей і через плече чоловіка зазирнула в ідальню, побачила: між столом і вікном зчепилися у двобої Рандер і Калвейт. З долівки піднявся Алберт. Біля дверей до коридору, все ще тримаючи руку на вимикачеві, стояла Расма.

Калвейт, якого Рандер тримав ззаду, сильно вдарив його ліктем у груди і майже одночасно штовхнув з усієї сили каблуком. Проте Гірту вдалося різким ривком завернути праву руку супротивника за спину. Алберт у сліпій ненависті зібрався було нанести Калвейту удар, але окрик Рандера зупинив його:

— Дайте паска!!

Незабаром руки у Калвейта були зв'язані і його посадили на дивані.

Костюм статурного гостя був пом'ятий, краватка з'їхала набік, обличчя в крові; намагаючись вибити раму, він порізав руку і в сутичці з Рандером перемазав себе кров'ю. У Алберта на забрудненому піджаку не вистачало верхнього ґудзика. Він помацав синець на обличчі, нагнувся, підібрав з долівки свої окуляри. Одна лінза була розбита. Усі троє важко дихали. Собака на подвір'ї замовк. Вітер крізь розбите скло тихо ворухив шторою. З перевернутої вази повільно крапала на долівку вода.

Тим часом до місця сутички обережно наблизився Зірап, цілком справедливо вирішивши, що чекати небезпеки більш нема звідки. Улас, почувши за спиною його кроки, повеселішав, набрав бравого вигляду і пройшов далі в їдальню. Зірап зупинився поряд з актрисою, але зрозумівши, що тут сталося, застиг із відкритим ротом.

Не менше був здивований і Улас. Те ж саме можна було сказати і про його дружину. Здавалося, що вони ніяк не можуть повірити в те, що бачать їхні очі. Та коли Улас зупинився біля столу з подарунками, знайома самовпевненість вже повернулася до нього, і він хоробро вирік:

– О, так ось якою пташкою виявився Едвін!

Наче пробуджена його голосом, заворушилася Расма. Непевною ходою вона дійшла до ближнього крісла, опустила в нього і почала повільно гладити шию.

На східцях почувлися кроки, у дверях коридору з'явилась Ірена. Тримаячись руками за одвірок, вона глянула на Калвейта, потім на свого чоловіка, відкинула голову і голосно розсміялася. На щастя, її сміх несподівано обірвався.

Калвейт нерухомо сидів на дивані і похмуро дивився на долівку. Рандер спритно обшукав його кишені і, не знайшовши нічого істотного, почав оглядати долівку. Після недовгих пошуків він підібрав круглий нікельований предмет, який мав з одного боку невеликий отвір. Досить було поглянути вгору, щоб переконатись – у його руках був один із ковпачків, якими закінчувались гардинні штанги. Рандер ще старанніше продовжив пошук і незабаром знайшов те, що шукав – під телефонним столиком лежали ключі від машини. Гірт ще раз подивився на оголений кінець штанги і промовив:

– Так ось де... Усе ясно, – він повернувся до Расми: – Я надзвичайно засмучений тим, що сталося – прошу вибачити за те, що вам довелося пережити. Я повинен вибачитись і перед вами, Алберт. Я очікував, що злочинець спробує тікати через двері. Проте він обрав вікно – очевидно, маючи на увазі, що у коридорі може зустріти когось із вас... Як же все це сталося?

Расма зняла руку з шиї, вона була надзвичайно бліда, але голос, хоч тихий і трохи охриплий, звучав спокійно:

– Я спускалася вниз і хотіла пройти через їдальню до зали. Коли я відчинила двері, тут було зовсім темно. Але хтось стояв біля вікна і намагався його відчинити. Спочатку я не могла зрозуміти, хто це, потім пізнала Калвейта. Я запитала, чи не хоче він відчинити вікно, щоб провітрити кімнату і збиралася увімкнути світло, але він раптом

підскочив до мене. Я тільки встигла крикнути, як він почав мене душити.

Расма з натугою ковтнула повітря і продовжила розповідь:

– На мій крик прибіг Алберт і кинувся на нього. У мене потемніло в очах. Несподівано Калвейт мене різко відштовхнув, і я впала. Вони схопили один одного... Я відповзла убік... А тут і ви підоспіли...

Расма змовкла. Улас похитав головою:

– Щось неймовірне! – обурено вигукнув він, а Ірена прошепотіла:

– Кошмар!..

Рандер повернув голову до її чоловіка:

– А що можете додати ви!?

Алберт іще не охолов від гніву. Він за звичкою одяг окуляри, потім зняв їх, аж тоді заговорив.

– Коли ви мені в залі сказали, щоб я простежив за дверима, котрі ведуть на подвір'я і не дозволяв нікому вийти, я сховався у темному закутку під східцями і почав чекати. Врешті-решт мені набридло там сидіти, і я вже збирався звідти вилізти, як зверху почала сходити Расма. Вона зайшла до ідальні. Потім я почув її голос. Про що Расма говорила, ви знаєте – вона вже сказала. А далі, чую: несамовитий крик. Я підбіг, дивлюся – Калвейт душить її. Я кинувся їй на допомогу, а він, сволота, повернувся і вдарив мене по голові, – Алберт кинув опалений погляд на Калвейта, але той продовжував байдуже дивитися на долівку. – Все ж мені поталанило схопити його за руки, і ми обидва з гуркотом упали. З мене злетіли окуляри, і в цей час йому вдалося підім'яти мене. Потім він мене теж почав душити, нарешті вирвався і навіть встиг вибити віконне скло, але вистрибнути вже не зміг – бо був у ваших руках. Саме тоді у нього щось випало з рук, мабуть, оце, – Алберт вказав на ключі від "Москвича", які Рандер тримав у руках.

– Подумати тільки, – заговорила Діна Уласе, дістала пачку сигарет, повагавшись якусь мить, після чого простягла Зірапу і чоловікові. Потім запалила й сама, затяглася димом і продовжила: – Ви, Алберте, трималися, як справжній герой! Якщо бути відвертою до кінця, то я ще недавно була майже переконана, що ви і є той, кого ми шукаємо, і обов'язково спробуєте втекти.

– А я, – хмикнув якимось винувато Зірап і повернувся до Уласа, – чогось думав, що то ви...

– Ну... – чоловік актриси зміряв Зірапа зневажливим поглядом. – А я тієї ж думки був про вас.

Запалили цигарки і Алберт з Рандером.

– Ні, тут справді можна збожеволіти! – раптом обізвалась Ірена. – Коли я нагорі почула крик Расми, мені знову зробилося погано! Я встала з ліжка, через силу дошкандибала до східців і почула, що унизу спалахнула бійка. Єзус Марія... Я закам'яніла! А тут ще задзвеніло скло. Я, здається, закричала, а потім спробувала зійти вниз... Расмо, у тебе є ще валер'яна?

Хазяйка похитала головою.

– Більше немає, ти випила всю. Спробуй якось протриматись. Тепер, здається, все скінчилося...

Рандер кивнув:

– Так, майже все. – Він повернувся до Калвейта: – Може, у вас є що сказати мені?

Зв'язаний Калвейт кинув на Рандера переповнений злості і ненависті погляд, знову нахилив голову і нічого не відповів.

– Виходить, немає. Хай буде й так... Нічого більше тягти. Расмо, ви нічого не матимете, якщо ми використаємо вашу машину?

– Зрозуміло, ні!

– О Господи! – несподівано знову вигукнула Ірена. – А коли б він утік? Страшно подумати!

Рандер посміхнувся.

– Ми все одно його затримали б. Трохи раніше, чи трохи пізніше – не має значення.

– Але що тут сьогодні справді сталося? – запитала Уласе. – Як він здійснив убивство? І як ви його розкрили?

Гірт, ніби перепрошуючи, розвів руками:

– На жаль, зараз у мене немає часу про все розповісти, та й поки що не можна.

– Чому? – захвилювалася Ірена. Помітивши, що актриса, Уласе і Зірап мимоволі посміхнулися її гарячкуватості, вона ледь почервоніла, але продовжувала запитувати: – І ви напевне знаєте, що убивця саме він?

– Так. Між іншим, про це свідчить і спроба втекти.

Расма подивилася на Калвейта з неприхованою огидою і запитала:

– Але чого він раптом вирішив тікати? Чому лише тепер?

– Тому що я повідав дещо таке, з чого він зрозумів: мені все ясно.

– Коли він здійснив убивство? – тихо запитала Уласе.

– Одразу після того, як Юріс вийшов із спальні і спустився вниз.

– Це сталося там же, на кухні?

– Так.

– І ви це знали давно?

– Звичайно, ні.

– Ви тут якось говорили, що він, мовляв, сам вам про це розповів... Це правда?

– Так. Фактично, виходить так, – посміхнувся Гірт.

– Але чому він взагалі вбив... Юріса?

– Ось цього я, можна сказати, поки що точно не знаю... Та й ще рано про це говорити, – ухилився від відповіді Рандер. – Одне слово, аби примусити мовчати Юріса... – Гірт поглянув на актрису: – Між іншим, ви особисто мені дуже допомогли.

– Справді?

Расма повільно встала.

– Гаразд, – сказала вона, підійшла до столу і підняла перекинуту вазу. – Допоможи мені, Діно, треба зняти ось цю скатертину. Спробуємо нею прикрити вибиту шибу.

Рандер поспішно почав збиратися. Доки обидві жінки займались вологою скатертиною, він звернувся до Алберта:

– Сподіваюсь, ви не відмовитесь поїхати зі мною?

Розлюченість Алберта дещо вляглася. І обличчя встигло набути звичайного замкнутого вигляду.

– І я! – випнув груди Улас. – Я теж згоден їхати з вами. Про всяк випадок.

Рандер зміряв його іронічним поглядом. Вигляд він мав досить промовистий. Гірта розібрав сміх.

– Гаразд! – погодився він. – Сподіваюсь, ми не застрягнемо у лісі і без пригод доберемося до шосе. Але якщо машину доведеться штовхати, ваша допомога нам, звичайно, вельми знадобиться.

– Е... А так... – Уласе пробував приховати зніяковілість. – Ну, так... звичайно... І куди ми поїдемо? До Риги?

– Ні, в районну міліцію.

– Жак! – вигукнула Ірена. – А ми, виходить, повинні залишитись одні?!

– Ні, не зовсім одні! – посміхнувся Рандер. – З вами залишиться добродій Зірап.

– Ну... ну... – протягла Ірена і зморщилась.

– Нічого, все буде гаразд, – заспокоїв її Гірт. – Коли ми поїдемо, замкніть як слід двері! А ще візьміть у приміщення Джокера! Крім того, ми ж незабаром повернемося.

– Їдьте, їдьте! – Зірап героїчно намагався посміхнутись. – Я... Тут все буде як треба.

Гірт зробив серйозний вигляд і майже урочисто промовив:

– У цьому я переконаний!

Він вийшов із зали і через кілька хвилин повернувся з портфелем.

– Ну, то будемо одягатись?

Діна Уласе, яка увесь цей час допомагала Расмі прикріпити до віконної рами скатертину, повернулася і театральню підняла руку.

– Їдьте, і нехай боги будуть доброзичливі до вас! – продекламувала вона. – Шкода, що у мене немає поблизу щита, а то я б подала його тобі, Харалде, зі словами: "Зі щитом, або на щиті!"

Уласе сердито насупився:

– Досить, Діно, вгамуйся!

Рандер підійшов до Калвейта.

– Пішли! – наказав він.

Калвейт із-під насуплених брів поглянув на Гірта, якось мить ще посидів не рухаючись, потім повільно встав і попрямував до дверей. У коридорі Рандер накинув йому на плечі пальто, одягся разом з іншими, сам відімкнув двері, що вели на подвір'я, і повернувся до тих, хто залишався на хуторі:

– Тільки на кухню, прошу вас поки що не заходити! – наказав він. – Ну, до побачення!

Під акомпанемент шаленого гавкоту вони дійшли до машини, Рандер зайняв місце за кермом. Калвейта посадовили ззаду, біля нього сів Алберт, а Уласе влаштувався поряд з Гіртом. Зачинилися дверці, запрацював мотор, у світлі фар з'явився вовкодав, який рвався з ланцюга.

Провівши поглядом машину, проводжаючі повернулися в приміщення. Расма замкнула вхідні двері. Будинок раптом зробився загрозливо порожнім.

Уласе повільно повела плечима:

– Ну, хто б міг подумати! Я все ще не можу цього зрозуміти. Здавався таким розважливим, порядним...

Ірена мимоволі кинула боязкий погляд до кухні:

– Вбити живу людину!.. І головне – з якої причини?

Зірап стояв біля столу, потирив руки і жадібно скошував погляд на подаровані Калвейтом кубинські сигари. Нарешті він повернувся до хазяйки і, солодко посміхаючись, сказав:

– Ви не будете гніватись, якщо я одну запалю?

Расма подивилася на коробку з сигарами, потім на Зірапа. Той на очах наче ожив і знову став таким, як і був увесь час – зухвалим і нахабним.

– Будь ласка! – сказала вона, не приховуючи презирства. – Беріть хоч усі. Я їх взагалі не хочу бачити, а Юрісу сигари більше не потрібні...

Ірена раптом закрила долонями обличчя і заплакала. Потім вона підняла голову, по-дитячому розтерла сльози на щоках і жалібно попрохала:

– Діно, ви б не змогли дати мені одну сигарету?

Тим часом Зірап облизнув свою сигару, обрізав її кінець, підніс вогонь Ірені і запалив сам. По шибках знову затарабанив дощ.

– Може, ляжемо спати? – запропонувала Расма. – Ви обоє можете влаштуватися нагорі, а Зірапу я постелю тут на дивані... Сама я все одно спати не буду.

Діна переглянулася з Іреною і похитала головою:

– Дякую, Расмо, не треба! Знаєте що – підемо краще до зали і спробуймо останнім поліном розпалити камін!

Усі мовчки пройшли до зали. Зірап підійшов до столу із залишками їжі, по черзі перевірів пляшки і незадоволено захитав головою. Потім зручно влаштувався в кріслі, погордливо запалив сигару і, як султанчик середньої руки, обвів поглядом трьох жінок.

Проте його благодущність тривала недовго. Раптом, наче згадавши про щось, він закліпав очима, опустив голову і промурмотів:

– А завтра вже понеділок...

Ніхто його не зрозумів, ніхто не відповів йому.

Расма сумно дивилася в камін, де ніяк не могло розгорітися єдине поліно.

Якийсь час було чути лише стукіт дощових крапель. Актриса зітхнула.

– Будемо сподіватись, що вони виберуться із лісу... – Вона нагнулася, поворошила вугілля і сумно посміхнулася: – Н-да... на такому дні народження мені ще ніколи бувати не доводилася. І, гадаю, більше не доведеться...

Інші продовжували мовчти. Нарешті Уласе випросталась і сказала:

– Не треба сердитись і думати погано, але... Мені захотілося їсти.

Розділ одинадцятий

До кінця літа було ще далеко, а на бульварі Райніса з'явилися перші прикмети осені – останні дні стояла така спека, що на деревах потроху почало жовтіти листя. Не поспішаючи в напрямку Старої Риги парком, що розкинувся на обох берегах каналу, Рандер посеред містка поблизу Бастіонної гірки зустрів Діну Уласе.

– Нарешті мені поталанило! – посміхаючись сказала вона. – Не бачила вас цілу вічність!.. Минуло вже майже півроку, правда? Розкажіть, як там у Межажах все сталося! На суд я прийти не змогла, була на гастролях... Чи, може, бракує часу?

– Не скажу, що дуже зайнятий, проте... – Гірт не обмовився, що перебуває у відпустці.

– Ось бачите, як добре! Я тільки що закінчила нікудишній запис на радіо і теж вільна... Знаєте що, це робити не прийнято, але може, всупереч правилам гарного тону, я запрошу вас на чашечку кави! Чи ще краще – на порцію морозива?

Гірт посміхнувся:

– Гаразд. Лише з однією умовою – запрошую вас я.

Вони зайшли до найближчої кав'ярні у старому місті. У залі панувала напівтемрява, тут віяло приємною прохолодою. Відвідувачів було порівняно мало, і їм поталанило швидко знайти столика на двох, причому поблизу вікна.

Морозиво щойно скінчилося, і Рандеру не залишалося нічого іншого, як замовити каву з мандриками. Коли офіціантка відійшла, Уласе іронічно повідомила:

– Між іншим, після того, як мій чоловік супроводжував вас тієї ночі до районної міліції, він про випадок у Межажах розповідає так, що ні в кого не залишається сумнівів: убивцю затримав саме він... Як же ви розкрили його? Адже спочатку у вас проти Калвейта не було жодних підозр?

Рандер посміхнувся.

– Навпаки, спочатку підозри були проти всіх, за винятком Юріса й мене самого!

– І проти мене?..

– Зрозуміло. Проте ви виявилися першою, проти кого вони відпали, як тільки я дізнався час і місце, де Юріса востаннє бачили живим. Тієї миті, коли я його востаннє бачив на східцях, ви зайшли до кабінету і залишалися зі мною доти, як його виявили мертвим.

– А як у вас взагалі виникла думка, що то вбивство, а не нещасний випадок?

– Справа техніки, як кажуть: відстань від східців до Юріса, положення його тіла, місце банки на полиці, зачинений люк... А трохи пізніше факт злочину був підтверджений зіпсованим телефоном. На додаток, як виявилось, зникли й ключі від машини...

– Так, ситуація була трагічною. Ні подзвонити, ні поїхати... А як ви дійшли висновку, що злочин скоїв хтось із присутніх?

– Усі факти говорили про це. І замкнені двері, і заклеєні вікна, і Джокер у дворі. Звичайно, розповідь Расми про двох типів, які не викликали ні симпатії, ні довіри, на деякий час відсунула підозру, але коли я старанно все зважив, то напад ззовні здався мені маловірогідним, – Гірт посміхнувся. – І все ж, відверто кажучи, становище було досить складним: я не мав змоги залишити місце злочину навіть на якусь годину, до того ж у мене не було ані помічника, ані необхідних інструментів, навіть офіційного права вести слідство

– Невже? Це мені якось не спало на думку!

– Зате Алберт про це знав досить добре... – Гірт лукаво посміхнувся.

Підійшла офіціантка з кавою і мандриками. Розмова на якийсь час припинилася. Коли замовлене було розкладено на столику, і офіціантка, затримавши повний жіночої цікавості погляд на актрисі, її елегантному брючному костюмі, пішла, Уласе запитала:

– А що ви робили так довго на кухні?

– Старанно оглядав місце злочину.

– І виявили щось?

– Багато. Клапоть газети, затерті плями крові на долівці. Відбитки шкіряних рукавичок на скельцях банки. Трохи пізніше я намагався знайти рукавички, але, треба признатись, помилився, і мені не поталанило. Крім того, я встановив, що одна сходинка на драбині перебита, а не зламалася, як казав дехто. Зрозумів я й те, що двері кухні були зачинені на засувку. Потім у майстерні я помітив порожнє місце на штативі з молотком. Оскільки Юріс був людиною акуратною до педантизму – це підтвердила і Расма, – залишалося знайти засоби вбивства. Насамкінець мені майже проясніло, як усе сталося.

– Звучить так буденно, – посміхнулася Уласе. – І... тоді ви почали всіх допитувати?

– Ну, не одразу. Після того, як замкнув кухню, треба було оглянути решту приміщень – перевірити вікна та інше: спершу я зовсім не знав, від чого відштовхнутись, у мене не було й найменшої уяви про мотиви злочину. Злочинець ішов на величезний ризик – і одним із мотивів могла бути необхідність примусити Юріса мовчати... Пізніше, як

відомо, це припущення підтвердилося. Але тоді можна було припустити й інший, наприклад, у стані афекту. Огляд спальні нарешті переконав у першому мотиві – виявилось, що зникли гроші.

– І тоді у вас виникла конкретна підозра?

– Особливо підозрілим видавався Зірап – зі своїм синцем під оком, ушкодженою ногою, бездарною грою, мовляв, він і гадки не має, де шукати злочинця. Потім я дізнався, що на ювілей його ніхто не запрошував, побачив обідрані пальці. Важко було також знайти пояснення ворожнечі Алберта, хвилюванню і страху Ірени. До речі, тогочасна підозра закралася не тільки у мене. Пізніше, наприклад, я дізнався, що Ірена запідозрювала свого чоловіка.

– Як і я на початку підозрювала свого, – вставила Діна.

– Так, і не лише ви! Подібної думки була і Расма. Крім того, вона не виключала й Алберта.

– Ну, точнісінько, як і я.

– І кожен, маючи підозри, мовчав. Більше того, намагалися ті підозри приховати. До того ж усе ускладнювалося тим, що більшість гостей одне одного майже не знали. Частина підозр у мене одразу відпала, як тільки виявилось, куди ходив Юріс, і з'ясувався відрізок часу, протягом якого могло здійснитись убивство: між дев'ятою годиною й опів на десяту. Про вас я вже згадував. На жаль, алібі отримав і Калвейт... Поступово зникла підозра і проти Ірени. По-перше, всі факти вказували на те, що злочинець надзвичайно винахідливий, чудово володіє собою і, безсумнівно, має неабиякі акторські здібності. Ірена цими якостями похвалитися не могла – вона здалася мені обмеженою. По-друге, коли в неї була можливість здійснити злочин, поряд з нею знаходились Расма і ваш чоловік. І останнє – у Ірени не було мотиву.

– Зате у мого чоловіка він знайшовся досить швидко, так?

– Так. Як тільки я почав усіх розпитувати в "будуарі", він і Расма були першими, проти кого підозра особливо загострилася. У ті трагічні півгодини по дев'ятій вечора найсприятливіші умови для злочину склалися у п'яти осіб – Алберта, Зірапа, Уласа, Расми та Ірени... Зате одразу виникла плутанина з вашим чоловіком – його свідчення про місце перебування суперечили свідченням Зірапа і Ірени. Далі вималювався інший мотив – любовний трикутник, пов'язаний з конкретними людьми. Сталося так, що Ірені спало на думку запалити цигарку, і, ховаючись від Алберта, який їй цього робити не дозволяє, вона забралась до необжитої кімнати поряд з майстернею, звідки почула, як у майстерню зайшли Расма і ваш чоловік. Ну, висновок у даному разі напрашувався сам...

– Звичайно, – посміхнулася Уласе. – Виходить, про це ви дізналися від Ірени... Між іншим, тепер, після всього, що сталося, наскільки я можу судити, роман Харалда з Расмою охолов, між ними все скінчилося... Це так, між іншим. Та я вам, здається, ще тоді сказала, що мій чоловік не винний. Пам'ятаєте?

– Так, ви мали рацію. На жаль, тоді я змушений був думати інакше. Беззаперечним здавалося лише одне – здійснити злочин вони могли тільки удвох. І в той же час ситуація свідчила на користь Ірени. Ну, а далі пішла ціла лавина мотивів і підозр! Спочатку Расма розповіла про зв'язки Юріса з Іреною, а також про те, що Алберт уже мав судимість за нанесення тілесних ушкоджень товаришеві по роботі. Підозру проти нього посилив ще й той факт, що вдень між ним і Юрісом виникла суперечка, причому досить гостра, як пізніш вияснилося, через якесь наукове питання. А потім я переконався, що Алберт знає про стосунки між Іреною та Юрісом.

– Виходить, у вас уже було троє "головних підозрюваних".

– Незабаром з'явився і четвертий. Але спочатку додалися деякі знахідки. Калвейт приніс мені мікрофон. Тепер ми знаємо, що зробив він це навмисне, але тоді у мене не було проти нього жодих підозр. Дещо пізніше, зовсім випадково, я знайшов у кишені Юрісового пальта рукавички, якими користувався вбивця. А потім увесь тягар підозр звалився на Зірапа. Виявилося, що він просив Юріса позичити грошей. Алберт оте чув. Водночас Алберт чітко і ясно запевнив мене, що Юріса вбив він... Далі стало відомо, що у дружини Зірапа, котра працює в магазині, – нестача, і що гроші їм потрібні, причому терміново. А тут іще Зірап навігадував всіляких небилиць, начебто з драбини хтось його зіштовхнув, а це вже пахло звичайною липою. Проте на його користь свідчив той факт, що на підбивці рукавичок не було плям крові. І все ж, здавалося, злочинця слід шукати серед чотирьох осіб – ними були Алберт, Зірап, ваш чоловік і Расма. Калвейт же, навпаки, як і раніше, був уособленням добропорядності... Але саме у цей час настав різкий поворот.

Рандер зробив кілька ковтків кави із чашечки, а Уласе сказала:

– Я повинна чесно зізнатись – мені й досі не ясно, звідки у Калвейта взялося алібі?

– Зараз вам все стане зрозумілим. Я теж не одразу зрозумів, як це у нього вийшло. Усе почалося з того моменту, коли пробив старовинний годинник у кімнаті Расми. Я тоді сидів за письмовим столом спиною до книжкової полиці. Мимоволі я поглянув на свого годинника і раптом помітив, що він показує інший час – на годиннику Інсбергів була перша година ночі, а мій показував сімнадцять хвилин на другу. Я

чітко пам'ятаю, що по обіді розбіжностей між ними не було жодних, бо ще коли Юріс показував нам будинок, то підкреслив, як точно працює його "музейний експонат", і я, звіривши час зі своїм годинником, переконався: старовинний годинник працює дійсно бездоганно. Вочевидь, що хтось потім переводив стрілки. Хто б це міг зробити? І головне – для чого? Мені таке видалося досить дивним і підозрілим. Доки я намагався знайти хоч якесь пояснення, мені пригадалася Ірена. На ній цього вечора була сукня без рукавів, на лівому зап'ястку – срібні браслети, а годинника не було. Сидячи у кімнаті Расми, вона повинна була визначати час за старовинним годинником, отже алібі Калвейта могло бути липовим. Адже воно від початку ґрунтувалося на свідченні Ірени: мовляв, Ірена й він перебували в "будуарі" разом. Після цього Калвейт теж потрапив до групи підозрюваних. І, слід визнати, підозри були вагомі.

Уласе зацікавлено нахилилася вперед.

– Він справді перевів стрілки?

– Так. Але я спочатку повинен був у цьому переконатись. Я спробував звірити свого годинника з радіо, а коли це не вдалося – звірив з вашим. Як і слід було чекати, мій годинник працював чітко. Розв'язку затримало приготування кави. А ще панічний викрик Ірени, про який можна було подумати що завгодно, хоча справжньою причиною виявилось звичайне мишеня. Потім я вирішив уточнити, що ж усе-таки відбувалося в "будуарі", поки там знаходився Калвейт. Оскільки від Ірени добитися якихось результатів коштувало чималих зусиль, я спробував якомога досконаліше відновити всі деталі, граючи спочатку за Юріса, аби дати їй можливість вжитись у ситуацію, після цього – за Калвейта. Таким чином я з'ясував кілька важливих фактів. По-перше, Калвейт після того, як зайшов у "будуар", трохи затримався біля люстра, що висіло поряд з полицкою – начебто для того, аби поправити краватку, зачесати волосся. Я переконався, що стоячи там, він легко міг перевести стрілки. На циферблаті, між іншим, відсутнє скло. Одночасно він стежив за Іреною, чи не дивиться бува. По-друге, виявилось, що Ірена сама на цей час була захоплена журналом мод і, природно, не помітила ні того, що відбувається в кімнаті, ні того, скільки часу тут перебував Калвейт. І по-третє, Калвейт спеціально привернув її увагу до годинника, начебто випадково відзначив, що ось уже і за десять дев'ята. Я пригадав також – це й був єдиний конкретний час, який потім Ірена, коли я розпитував учасників вечора, могла хоч приблизно пригадати. Сумнів у мене викликало лиш те, що у Калвейта все ще не було мотиву.

Уласе швидко кивнула:

– От-от! Саме цього я досі ніяк не збагну – для чого йому потрібно було вбивати Юріса?!

– Ось тут я вам і відкрию таємницю! Саме ви мені допомогли чи не найбільше, – посміхнувся Гірт. – Доки я розмовляв з Іреною, Расма в буфеті знайшла альбом, а в ньому гроші і шматок газети. Юріс, вочевидь, не хотів, щоб під час урочистостей гроші лежали в шухляді тумбочки, і поспіхом поклав усю пачку до задньої кишені штанів. Калвейт її там знайшов і забрав, – головним чином для того, щоб інсценувати пограбування і спрямувати слідство хибним шляхом. Проте, як на мене, коли б йому поталанило, то він би не відмовився взяти ці п'ятсот карбованців. Після знахідки Расми, Ірена вирішила, що винні ви. Це припущення було, зрозуміло, абсурдним, але я вирішив поспілкуватися з вами, аби мати нагоду простежити, коли ж саме альбом зник з поля зору. І ви сказали мені надзвичайно важливе! Про платину. Я одразу ж пригадав один злочин – слідство за яким тоді якраз розпочалося. Він був пов'язаний з півднем. А коли ми всі шукали Юріса, Калвейт, пам'ятаєте, повідав вам про якусь пригоду, що трапилася з ним на Закавказзі? Ось тут все, як кажуть, і стало на свої місця. У Калвейта з'явився мотив, і хоч ви не змогли відповісти, хто із гостей розмовляв з Юрісом у коридорі, я був уже майже переконаний, що вбивця – Калвейт.

– Майже? – Уласе звела брови. – А коли ви переконалися остаточно? І яке відношення мав Калвейт до платини?

– Спробую почергово відповісти на обидва запитання. Якщо злочин було здійснено саме той відрізок часу, який я мав на увазі, Калвейт спочатку мав би, не привертаючи уваги до себе, вийти із зали, а потім так же непомітно проникнути до "будуару". Я вирішив перевірити, чи мав він таку можливість, чи ні. Для цього я спробував відтворити навколишню обстановку, яка була в залі близько дев'ятої години. У цей час там перебували Зірап, ваш чоловік і Расма. З'ясувалося, що в кімнаті було темно – горіла лише одна свічка на столі, а в каміні слабо жевріло вугілля. Потім виявилось, що Зірап сидів спиною до зали, захопившись радіоприймачем, тож нічого не чув і не бачив. Та все ж він помітив, що Юріс із зали вийшов до коридору. Виходить, у цей час Калвейт мав би перебувати в їдальні. З'ясувалося також, що ваш чоловік і Расма сиділи одне проти одного у кінці столу і були захоплені бесідою, отож нічого довкола не помічали. Причому Расма і ваш чоловік теж виходили до кухні через коридор... Нарешті я розмовляв з Албертом і з'ясував ще два факти. По-перше, в їдальні, де він палив цигарку, альбому він уже не помітив – отже, вбивство могло статися до приходу Алберта. По-друге, у цій кімнаті теж панували сутінки. Це

ставало зрозумілим, якщо припустити, що комусь необхідно було непомітно відчинити двері, аби потрапити із їдальні до зали. Усе свідчило про те, що Калвейт дійсно міг таким чином залишити залу, дещо затриматись у їдальні, а після вбивства потрапити до "будуару".

– Але ви тоді запевняли, що він сам зізнався у скоєному.

– Саме про це йтиметься далі. Я покликав Калвейта до кімнати Расми під приводом, що мені потрібно з ним проконсультуватись, і поставив йому кілька запитань щодо конструкції мікрофона. Серед запитань було й таке: чи міг він бути зіпсований саме тим, чим убито Юріса. Я гадав, що він або підтвердить це, або ні, і цим викаже себе – бо коли б він не був винний, то взагалі не міг знати, чим саме вбили Юріса. Проте Калвейт припустився ще більшої помилки: він несподівано обмовився, що, мовляв, можливо по мікрофону вдарили молотком!.. А про це міг знати лише сам убивця! Правда, він тут же поспіхом назвав ще кілька речей – сокира, поліно, але я помітив, що після згадки про молоток він ніби зніжковів. Так що одним цим словом Калвейт по суті сам себе виказав, і в мене більше не залишалось жодних сумнівів. Його помилку, очевидно, можна пояснити тим, що протягом п'яти годин він перебував у надзвичайно збудженому стані, і це врешті-решт дало про себе знати.

– Так ось, як це все відбувалося... – в задумі мовила Уласе. – Після цього вам залишилося тільки заарештувати його?

– Я б так не сказав, – посміхнувся Гірт. – Заарештувати його я не мав жодного права. До того ж у Ірени виникла підозра, що її отруїли... Мені, щоправда, все це здалося черговою істерикою. Расма теж була такої думки. Я вирішив влаштувати Калвейту наступну перевірку – сказавши, начебто я знаю, хто вбив Юріса і чому. У зв'язку з цим, я заговорив про платиновий обладунок і високі гори. Фраза, можливо, справді звучала надто пишномовно, але Калвейт одразу зрозумів, у чому справа. З цього часу він міг прийняти рішення втекти, у всякому разі, я повинен був врахувати подібний перебіг. Адже людина, що здатна не задумуючись вбити, здатна на все і... заради себе використає будь-які лазівки. "Отруєння" Ірени стало у нагоді: я мав змогу, не привертаючи особливої уваги, попросити Алберта вийти в коридор. Зрозуміло, я не був переконаний, що Алберт погодиться виконати моє прохання, але він, на щастя, не став перечити. Однієї помилки я все ж припустився – гадаючи, що злочинець вирішить вийти з будинку через двері. На жаль, Калвейт обрав вікно. Далі ви все бачили на власні очі.

– Так... Ну, а потім у міліції він зізнався?

Рандер похитав головою:

– Ні, Калвейт мовчав до останнього. Уже після того, як експертиза виявила незначні сліди крові і сиропу на його одязі та кишеньковій хустинці, коли у погребі були знайдені ворсинки його одягу і, крім того, неспростовно доведена його участь в іншому злочині, що по суті й стало причиною вбивства – лише тоді Калвейт нарешті заговорив, і все прояснилося до найменших дрібниць.

Гірт ще ковтнув кави, яка встигла охолонути, потім продовжив:

– Тепер стосовно платини. Але перед цим я повинен зробити невеликий відступ у минуле. Як вам відомо, Калвейт колись працював з Юрісом на заводі N. Потім влаштувався на іншому підприємстві, але зв'язків з попереднім місцем роботи не припиняв. Коротше, події розгорталися приблизно так: один технік крав на заводі платину. Із цього дорогого металу виготовлялись контакти для особливих моторів, кожен контакт містив у собі якихось кілька грамів. Користуючись відсутністю належного контролю, він домігся того, що частина моторів подеколи списувалася, після чого відщиплював контакти і виносив із заводу. Подібним чином цей технік виніс кілька кілограмів платини... Від самого початку він був пов'язаний з Калвейтом. Вкрадений метал потрібно було, так би мовити, реалізувати. Калвейт виступав посередником. Він налагодив зв'язки з однією із республік Закавказзя і особисто переправляв туди платину. Місцеві спекулянти з допомогою закордонних родичів таємно перевозили дорогий метал. Уся ця афера приносила їм небачені бариші. Однак довго так продовжуватись не могло. Наші колеги на півдні вже восени натрапили на слід злочину, що привів їх до Риги. Відділ, де я працюю, такими злочинами не займається, проте на оперативних нарадах мені доводилося про це чути. Слідство у цій справі нещодавно повністю завершено, але, як кажуть, це вже "з іншої опери", тому докладніше на цьому я не зупинятимусь. Отже, як тільки я того вечора почув про платину і на додаток пригадав, що Калвейт обмовився про Закавказзя, у мене одразу виникла думка, що він пов'язаний з цією крадіжкою.

– А яке відношення до всього цього мав Інсберг?

– Юріс дізнався про злочинні дії техника. Яким чином це сталося, ми вже ніколи не дізнаємося. Але, як би там не було – у нього виникла підозра стосовно злодія. Згадуючи на ювілеї заводські будні, ще не усвідомлюючи всієї ролі Калвейта у платиновій справі, повідав йому про своє відкриття і про те, що він має намір сповістити про крадіжку куди слід. Коли він це мав зробити, не знаю. Може, у понеділок після повернення до Риги, а може, розповів би мені ще там, у Межажах. Вірогіднішим, як на мене, є другий варіант. Так це було б, чи ні – не має значення. Проте можна стверджувати, що Калвейт здогадувався

про навислу загрозу. Все-таки він завдяки цій афері мав тисячі рублів, а головне – відчув, що пахне смаленим.

Треба підкреслити: Калвейт – досить оригінальний тип. Має неабиякий комплекс неповноцінності, що змушував його ненавидіти багатьох. Так, наприклад, з'ясувалося, що Юріса він зненавидів у душі ще у студентські роки. Причиною ненависті були здібності Юріса, матеріальне його становище, і т. п. Досить дивною видається його поведінка і після злочинного надбання грошей. Будучи неодруженим, Калвейт ні з ким не знався, не мав друзів: жив тихо, скромно, непоказно. Проте так було лише вдома. На півдні ж, куди він періодично їздив і де його ніхто не знав, давав собі волю, розважався, як "мільйонер". Він дозволяв собі все: номери "люкс" у готелях, дорогі напої, жінок. Однак необхідно підкреслити: все це робилося в певних рамках. Досить обережно і, можна сказати, солідно – без будь-яких скандалів і бенкетів. Дізнавшись, що Юріс збирається доповісти куди треба про джерело його прибутків, злочинець холоднокривно вирішив його вбити – іншого виходу у Калвейта не було. Юріс добре знав Калвейта і був переконаний, що той викаже всіх співучасників одразу по арешті... Ну, а крім усього іншого, – Гірт повів плечима і посміхнувся, – можливо, у Калвейта була якась особлива хромосома. За останніми дослідженнями деяких генетиків, злочинці начебто таку мають.

– Не знаю, – тихо сказала Уласе, огидливо скривившись, – але мені всі вбивці здаються ненормальними.

– Ваш погляд занадто вже "неюридичний", – заперечив Рандер, – якщо керуватись висновками лікарів, то Калвейт був звичайною, нормальною людиною, тобто, як прийнято говорити – "цілковито осудним".

– Так, я вас розумію. Але скажіть, будь ласка, як саме він здійснив вбивство?

– Увесь вечір Калвейт очікував на слухну хвилину. Вона настала близько десятої, коли Юріс зібрався йти за домашнім вином. Молоток із майстерні злочинець виніс раніше, сховав у коридорі під нижнім щаблем драбини. Почувши, як Юріс спускається в погріб, Калвейт непомітно вислизнув із зали, витяг із пальта Юріса рукавички, сховав молоток у внутрішній кишені піджака, зайшов до їдальні, вимкнув світло і почав чекати.

Саме тоді ми з Албертом в кабінеті дивилися телевизор, ви перебували у спальні, Ірена – в "будуарі", розглядаючи журнал мод. Зірап влаштувався біля радіоли, а ваш чоловік розмовляв із Расмою. О дев'ятій годині, коли Юріс зійшов з другого поверху, Калвейт, супроводивши його на кухню, одягнув рукавички, зачекав, коли Юріс

відчинить люк і, пригнувшись, поставив ногу на перший щабель, вийняв молоток і з усієї сили вдарив по потилиці.

Злочинцю допомогла й та обставина, що захмелілий ювіляр і не очікував нападу.

Коли Юріс від удару впав у погріб, вбивця блискавично зачинив двері до коридору на засувку і спустився вниз. При цьому він продемонстрував таку спритність, яку при його огрядній статурі важко й уявити. Як виявилось пізніше, серце у Калвейта було цілком здоровим, хоча того вечора йому вдалося переконати всіх у протилежному. У погребі злочинець протягнув Юріса вперед, потім ударом молотка зламав сходинок, відірвав шматок газети, якою була заслана полицка і витер краплини крові зі щаблів драбини й на долівці. Після цього зняв з полицки банку зі сливами і, тримаючи над головою убитого, вдарив по ній молотком, розкидав бите скло по долівці, обтер руки в рукавичках хустиною Юріса, повернувши її до кишені, витяг з іншої кишені ключі від машини та гроші, потім спритно вибрався із погреба. Закривши люк, він сховав у майстерні молоток у шухляді верстака, відсунув засувку на дверях кухні, поклав у коридорі рукавички до кишені того ж пальто, звідки їх узяв, і попрямував до їдальні.

Рандер машинально дістав сигарети, але згадавши, що в цій кав'ярні палити заборонено, поклав пачку знову до кишені і продовжив розповідь:

— У їдальні Калвейт витяг із телефонної трубки мікрофон, наступив на нього каблуком, потім сховав до гардинної штанги ключі від машини і, вклавши гроші зі шматком газети в книжку "Жінка в індійському мистецтві", сховав її до буфету. Усе це він зробив дуже швидко і, треба визнати, виявив неабияку кмітливість. Крім того, йому постійно надзвичайно таланило — ніхто з гостей тоді не заходив ні до кухні, ні до їдальні, хоча опісля майже всі тинялися будинком.

— Дивно, що ми нічого не помітили, — сказала актриса.

— Тому сприяв суцільний гамір: музика, дощ, телевізор, людські голоси. Хіба ж можна було почути, що діялося в коридорі або ж на сходах.

— І все ж мені видається — він неабияк ризикував!

— Безумовно! Хоча б зваживши ту обставину — Калвейт розраховував, що смерть Юріса буде сприйнята як нещасний випадок. Мабуть, так воно й було б — адже спочатку і Алберт, і ваш чоловік мислили саме так, як хотів злочинець. Правда, Калвейт припустився кілька помилок. Перша: він не знав, хто я, і тому не міг передбачити, що інсценування швидко з'ясується. Щось подібне сталося і з телефоном. Коли Калвейт вийняв із телефонної трубки мікрофон, щоб не можна

було зателефонувати, він сподівався, що всі вважатимуть апарат просто зіпсованим. Але й тут на злочинця, через поспішність, очікувала помилка – він надто поквапно пригвинтив кришку мікрофона, і вона впала від першого доторку. Калвейт залишався в Межажах і чекав розвитку подальших подій. Втікати наспілювався лише тоді, коли іншого виходу у нього вже не було. Проте, коли б йому те навіть вдалося, втеча мало що дала б йому. Калвейт міг лише відтягти арешт, але не уникнути його.

– Він, очевидно, дуже сподівався на власне алібі.

– Ідея стосовно алібі виникла у нього несподівано, коли він зайшов до кімнати Расми. Там йому спало на думку, що стрілки годинника можна перевести. І він негайно ж скористався цим. Пізніше виявилося, що то була найбільша помилка – якби старий годинник показував час правильно, у мене проти Калвейта взагалі не виникло б жодних підозр. Він зі своїм удаваним алібі зміг виставити себе в найкращому світлі. Важко сказати, як би все склалося, коли б від самого початку проти нього виникла підозра. Але це “алібі” врешті-решт стало причиною його провалу. Коли він переводив стрілки, на наше щастя і на його біду, його чатувала невдача, він обрав невдалий момент, а потім вже було пізно – в “будуарі” сидів Алберт, незабаром туди перебрався і я.

– Виходить, Калвейт припустився кількох помилок...

– Помилки злочинець допускає майже завжди. Однак ці у Калвейта були не єдині. Він, наприклад, не помітив, що зовнішні двері в будинку замкнуті, і не здогадався їх відімкнути. Таким чином дозволив нам припустити, що вбивцю слід шукати не зовні, а лише з-поміж гостей Інсбергів. Потім він, звичайно, намагався виправити припущені помилки вже після того, як виявили труп Юріса й усі почали виходити з кухні, тому першим кинувся в коридор і спробував відімкнути двері, але не встиг – слідом за ним ішов Зірап і бачив, як він взявся за ключі. Щоб відвести підозру, Калвейт пізніше, начебто ненароком, кинув: що, мовляв, тоді перевіряв, чи дійсно замкнені двері, і пригадав цей епізод Зірапу, той і підтвердив. Але зробив це лише після того, як стало відомо, що вбивця знаходиться в Межажах.

– Справді, його винахідливість дивовижна!

– Безумовно, – хитнув головою Гірт. – Я вже говорив: він був наділений не тільки неабиякою винахідливістю, а й холоднокрівністю, артистичними здібностями. І жорстокістю.

– Так, нею теж.

– До речі, свою холонокровність і здібність блискавично зорієнтуватись в будь-якому оточенні він доводив не вперше. Певно, ви пам'ятаєте, тієї миті, коли я збирався дзвонити в районний відділ

міліції, він мені подав трубку. Калвейт зробив це аж ніяк не з люб'язності, а для того, аби потім пояснити, чому на трубці виявилися відбитки його пальців.

Та ж причина змусила його, після падіння кришки, спробувати прикріпити її знов, а також "випустити" схований мікрофон і зумисне його знайти. Після вбивства він вийняв мікрофон з трубки, загорнув у кишенькову хустинку і засунув під диван, проте не був переконаний, що в поспіху на металі не залишив сліди. Тому вирішив віддати мені й мікрофон. Користуватись ним все одно вже було неможливо.

– Виходить, якби Калвейт не припустився цих помилок, ви б його не затримали?

– Я сам теж припустився однієї, – посміхнувся Гірт. – Не одразу помітив, що годинник Інсбергів неправильно показує час.

– Це, як на мене, можна вам вибачити... До речі, як вийшли ті фотознімки, що ви зробили фотоапаратом Харалда?

– Пристойно! Можу навіть похвалитись: мої були не гірші тих, які потім зробив спеціаліст.

– Решта кадрів, які ви нам повернули, теж вийшли досить стерпно. Я передам чоловікові, щоб зробив кілька знімків і для вас, хоча б тих, на яких зображені ви. На згадку про той вечір.

– Спасибі! Того вечора я все одно не забуду.

– Я теж, – зітхнула Уласе. – Гаразд, вам, певно, час іти?

Вона допила свою каву, потім сказала:

– Грішно, звичайно, те згадувати, але – та "отруєна" кава у Расми була смачнішою! До речі, а ви знаєте, що Расма збирається продавати Межажі і шукає покупця?

– Ні, цього я не знав.

– Ось так... Її можна зрозуміти... Хоча зараз влітку там, напевне, чудово. І ще: чи не знаєте ви часом, як живуть інші герої того вечора?

Гірт теж допив свою каву.

– У сім'ї Зірапа, я чув, були великі неприємності через гроші. Про Алберта нічого сказати не можу. Про Ірену теж. З чоловіком Ірени ми востаннє розпрощалися досить дружельно.

Рандер покликав офіціантку, розрахувався. Коли вони вийшли на розпечену сонцем вулицю, актриса промовила:

– Щиро вам дякую! Тепер я знову спокійно спатиму, не ламаючи голову, як усе те відбувалося... Із великим задоволенням запрошую вас на відкриття сезону, буду рада бачити вас у залі театру... Чи вам доведеться переслідувати чергового злочинця?

Гірт лукаво посміхнувся:

– Ю невер ноу!.. – він ледь стенив плечима.

– Як ви сказали?.. А, це Вінні-Пух. Так, вгадала?

– Саме так.

– Ну, це ведмежатко завжди має рацію. – Уласе подала руку прощаючись: – На все добре! І хай вам щастить!

– Дякую, щастя й успіхів вам теж!

– Сподіваюсь, що саме так і буде! – з іронією відповіла актриса. Ще раз кивнула йому і подалась до центру міста. Рандер перейшов бруковану вулицю Старої Риги, подумавши, що у Межажах нині справді повинно бути чудово! Як і те, що більше йому ніколи не кортітеме знову одвідувати хутір. Та й відпустка закінчувалася.

ДЕТЕКТИВ – ЦЕ ДОСИТЬ СЕРІОЗНО...

На завершення публікації у "Вежі" повісті відомого латиського письменника Віктора Лагздиньша "Ніч на хуторі Межажі", ми попросили його відповісти на кілька запитань, на що пан Лагздиньш люб'язно погодився.

– Пане Лагздиньш, повість "Ніч на хуторі Межажі" (яку своїми рідними мовами читали естонці, литовці, словаки, чехи, угорці, англійці, а відтепер і українці) відноситься до тієї категорії літературних творів, які прийнято називати детективними. Ваші попередні книги теж, коли і не цілком детективного жанру, то принаймні мають помітні детективні лінії: повість "Намет біля річки", повість "Ланцюгова реакція" (цей твір побачив світ українською мовою у перекладі Ірини Липовецької). Нині детектив, як на мене, один із найпопулярніших жанрів у літературі. Це одразу впадає в око, коли оглядаєш книжкові прилавки. Як Ви особисто ставитесь до детективу? І до тієї сумнівної бульварної продукції, що нині перенасатила книжковий ринок. Які твори сьогодні заслуговують Вашої уваги і чи можна говорити про них так, як і про романи Агати Крісті, Жоржа Сіменона, Хедлі Чейза, Артура Конан-Дойля?

– Моє ставлення до кращих творців детективів, незалежно від того, коли ті були написані, зрозуміло, позитивне – інакше б я не працював у цьому жанрі. Є тут твори кращі і є гірші, які з натяжкою можна назвати літературою. Але, підкреслюю, така продукція має право на існування. Вона, до речі, зустрічається і серед інших жанрів. Чи купувати такі продукцію – справа читачів. Мені особисто до вподоби кращі твори Агати Крісті.

– Українському читачеві цікаво було б почути Вашу думку стосовно того, у якому стані перебуває нині латиська література? Назвіть імена поетів, прозаїків, драматургів, котрі своїми творами збагатили латиську літературу, як це у свій час зробили Ояр Вацїетіс, Андріс Веянс, Імант Зїедоніс, Арія Елксне, Арвід Скалбе і ціла низка інших талановитих письменників. Я вже не кажу про Андрія Упіта, Віліса Лацїса, Яна Судрабкална, Мірдзу Кемпе...

– Стан латиської літератури на сьогодні стабільний. Назвати імена усіх авторів, які своїми творами зробили помітний внесок у латиську літературу, просто нелегко. До названих Вами імен я б додав ще Візму Бельшевіц, Мару Залїте, Кнута Скуєнієка. А ще письменників, творчість яких розквітла у вигнанні та еміграції: Мартиньш Зівертс, Гунарс Яновскіс, Аншлав Еглітіс, Велта Тома, Андреїс Еглітіс. В літературі повернуто цілу низку імен, про які в часи радянської п'ятдесятирічної окупації говорити можна було тільки пошепки: Едвард Вірзе, Александр Грін... Репресивні утиски не минули і Кнута Скієнієка, Візму Бельшевиц.

– Нещодавно Латвія відзначила тринадцяту річницю відновленої Незалежності. Яким чином Незалежність вплинула на розвиток латиської літератури, на становлення письменників? Які нові імена з'явилися в цей час?

– Уточню: Декларація про Незалежність Латвії була прийнята у травні 1990 року, повну Незалежність проголошено у серпні 1991 року. На розвиток латиської культури і зокрема літератури вона вплинула позитивно. Уже одне те, що ми порвали нарешті пута цензури, говорить саме за себе. Молоді прозаїки, котрі заявили про себе в цей час? З-поміж них вирізняються Гундег Репші, Нора Ікстеня, а ще – поет Едвін Рауп, драматург Інга Абелі.

– В Україні видати книжку не проблема. Були б гроші. Але в той же час хороших книжок видається не так і багато. Причина одна – у авторів немає коштів. Отож книжковий ринок наповнюється графоманською літературою. А як у Латвії? Цими днями я отримав листа від Вашого колеги, відомого латиського поета і прозаїка Віктора Лівземнієка, який зокрема пише: "...Для літераторів нічого кращого (це стосовно Незалежності) не очікую. Лихо в цій галузі нашої культури продовжується. Публікуватися немає можливості, у письменника немає трибуни, його голосу не чути..." Ви згодні з цим?

– Як в Україні (та й в інших країнах світу), так і в Латвії на книжковому ринку з'являється і пропонується читачам різнобарвна продукція, в тому числі, і нелітература. Але, як я вже згадував, читачі мають повне

право таких книг не купувати і не читати. Стосовно думки Віктора Лівземнієка, то я з нею не можу погодитись. Зрозуміло, грошей не вистачає не лише на книжки. І на розвиток культури теж. Проте в цьому винна не наша Незалежність, а наше минуле. Зокрема, вважаю, винні роки радянської окупації. І тут цілком доречно нагадати таку оповідь. Свого часу більшовики зварили юшку з акваріума. І відновити акваріум із цієї юшки справа складна. Однак узагальнювати і стверджувати, що у нас ніде публікуватись, що у письменника немає трибуни і що його голосу не чути, вважаю помилкою. Письменникові нині живеться нелегко – це так, але навіщо перебільшувати?

– **Гаразд, повернемося до детектива. Десять-п'ятнадцять років тому Латвія могла сміливо назвати низку майстрів детективного жанру: Анатоль Імерманіс, Антріс Колбергс і Гунар Ціруліс. Та й Ви особисто своїми творами допомогли протоптувати в латиській літературі детективну тациню (стежечку). А скільки авторів детективу дали Латвії роки Незалежності? Назвіть їхні імена і твори.**

– Насамперед я виділив би Яніса Іварса Страдиньша. Цей талановитий молодий автор лише за останні роки написав і віддав на суд читачів п'ять книг – "Мелна пілс", "Веца капсетас спокс", "Конрада Лаубес нослепумс", "Межвіду велнс", "Зелта орда" ("Чорний замок", "Привид старого кладовища", "Таємниця Конрада Лаубенса", "Дідько з Межвіду", "Золота орда").

– **І, нарешті, хотілось би знати, над чим Ви працюєте нині, що написали останнім часом?**

– Нещодавно закінчив роботу над автобіографічною повістю, охопивши період двадцятих-сорокових років минулого століття. Про плани ж на майбутнє я уникаю говорити. Бо не завжди все, що загадуєш, збувається. Я можу бути впевненим лише в тому, що вже мною зроблено.

Узяв інтерв'ю і переклав з латиської Кость Оверченко.

МІЖ БУГОМ І ДНІПРОМ

Наталя ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО
ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
В ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Частина 2

IV. РОЗДАЧА ЗЕМЕЛЬ ПОМІЩИКАМ; ЗАСЕЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ

На підставі "Плана о заселении" всі землі Новоросійської губернії розділено, за небагатьма винятками, між гусарськими й пікінерськими полками. Полкові землі давалося під військові поселення й офіцерам.

За "Планом", як сказано вище, всі військовослужачі діставали по одній ділянці землі – 30 або 26 десятин, і ця дільниця лишалася незмінною. Тут найпекучішим питанням було зобов'язання членів сім'ї заступати вояка у випадку його хвороби, смерті чи втечі.

Служачі офіцери, лікарі діставали рангову землю відповідно до чину. Такі землі не були особливістю Новоросійської губернії, вони з давніх часів існували на Слобожанщині та в Гетьманщині, але тут цей інститут набирав деяких нових рис, що відрізняли його від споріднених інститутів інших частин України. І тут, і там так названо землі, що їх приділювано старшині, але на Лівобережній Україні розмір цих дач не був точно визначений і залежав від особи, що діставала ці землі, від "ласки" того, хто давав їх. Тільки 1734 року указом Анни зроблено спробу обмежити розмір рангових дач, але норма була надзвичайно висока – від 30 до 400 дворів.

За своєю суттю рангові землі мали значення тимчасового володіння: їх давали за службу, і з припиненням служби, або переходом зацікавленого на іншу посаду, рангові землі мали бути повернені або передані іншій особі. В дійсності на Лівобережній Україні так не було: там увесь час ішла боротьба за повернення рангових земель у звичайні земельні маєтки, що переходили б у спадщину. Часто-густо ці землі даровано на вічність, і тим давалось ще більше підстав для інших державців добиватись того самого і для себе.

У Слобідській Україні в 1733-1737 роках був постановлений такий розмір рангових дач: полковники діставали по 15 дворів, обозні – по 7, судді – по 6, унтер-офіцери – по 2 двори. Таким чином тут норма дач була значно нижча ніж у Гетьманщині.

У Новоросійській губернії зразу встановлено, що кожний чин дає право на певну кількість землі, і в цьому полягала головна відмінність від Лівобережної України. Розмір рангових дільниць у Новоросійській

губернії був такий: прапорщик і поручник, полковий аудитор, квартирмейстер, ад'ютант, комісар, лікар – діставали на 4 двори, цебто по 104 або по 120 десятин; капітан чи ротмістр – 6 дворів (150-180 десятин), секунд-майор – 7 дворів (182-210 десятин); прем'єр-майор – 8 дворів (208-240 десятин); підполковник – 10 дворів (260-300 десятин) і полковник – 16 дворів (416-480 десятин), священник – 2 двори (52-60 десятин).

Тут видно, що норма була вища ніж у Слобожанщині і значно нижча ніж у Гетьманщині. Треба зазначити, що, незважаючи на всі зміни щодо рангових земель, розмір їх у Новоросійській губернії лишався без змін.

Теорія була така: коли державець рангової землі підвищувався в чині, він мав діставати додаткову ділянку; коли він умирав або виходив у відставку, то його ділянка мала передаватись тому, хто приходив на його місце. Практика різко розходилась з теорією. На практиці часто бувало, що люди по кілька років не могли добитися рангових ділянок. У таких випадках зацікавлена особа сама починала підшукати собі підхожу ділянку землі. Картина, що нагадує нам далекі часи "верстанія государевых служилых людей" зо всіма властивостями цього інституту. Наприклад, 1774 року лікар Данковський повідомив Катерининську провінціальну канцелярію, що він знайшов між слободами – пікінерською Петровською і Ціглера – ділянку землі, нікому ще не призначену, і просив дати йому цю, належну за його рангом, ділянку на 4 двори. Бувало, що служачий сам розвідував і повідомляв, що та чи інша ділянка не заселена, або з іншої причини власник утратив на неї право, і цим полегшував контроль.

Розмір рангових ділянок не задовольняв офіцерів: у наказах депутатам в комісію 1767 року офіцери Чорного і Жовтого гусарських полків скаржились, що, коли поселити на рангових ділянках тих робітників, що на них мають право офіцери, замість джур, то не лишиться уже землі для самого офіцера, і просили збільшити вдвоє розмір рангових ділянок.

Але головним чином боротьба проти встановлених рангових ділянок провадилась не по лінії розміру їх, а по лінії зрівняння їх із загальними земельними ділянками. Чистоту принципу умовності рангових земель порушувало багато обставин, і в першу чергу – право діставати в цілковиту власність рангову землю, коли вона буде заселена встановленим числом людей; по-друге – право продавати цю землю, що було наслідком першого права. Є багато документів, що свідчать про продаж рангових земель. З цього приводу губерньська канцелярія запитала Воейкова: як відомо, служачі, дістаючи інші посади, продають ран-

гові землі стороннім особам, і через те новопризначені служачі вже не дістають рангової землі. Відповідь Воейкова була дуже невиразна... Землі слід продавати не стороннім особам, а тим, хто приходить на посаду служачого, що відходить. А коли не буде згоди щодо ціни, то губернська канцелярія має встановити справедливую ціну на землю і на будови; коли новий служачий все-таки не захоче купити цю землю, то можна продати її сторонній особі. В такому випадку служачий, що відмовився купити, повинен задовольнитись самою тільки грошевою платнею. А якщо землю ніхто не купить, то її має взяти казна "по справедливой оцёнке". Так невиразно й заплутано пробував Воейков розв'язувати конфлікти, що виникали: він став на оборону інтересів того, хто продає, і визнавав за ним право продати землю, приділену як частина платні. Разом із тим він позбавляв його наступника змоги одержати цю частину платні і примушував його купувати її за гроші, або зовсім позбавляв його цієї землі, якщо він не міг заплатити за неї "справедливої" ціни. Те, що розв'язання питання "справедливої оцінки" передавалось губернській канцелярії, відкривало шлях до всякого роду зловживань.

Ще "План" 1764 року передбачав можливість передачі рангової землі у спадщину синам, що мають офіцерський ранг. Але землю передавали не тільки синам, а й дочкам. У випадку нового шлюбу вдова мала право перевести рангову землю на свого чоловіка з таким розрахунком, як переводила її на сина-служачого. Так вдова поручника Сухомлинова вийшла за авдитора Прокоповича, і він просив затвердити за ним землю Сухомлинова. Так бувало й з дочками, що виходили заміж. Діставали спадщину й сестри по братові. Так майорша Арапова дістала у спадщину рангову землю брата, капітана Корбе.

Таким чином, інститут рангових земель був увесь час під загрозою злиття зі звичайним землеволодінням; з цього погляду дуже цікаві накази офіцерів депутатам в комісію 1767 року: офіцери гусарських полків – Жовтого і Чорного, полків пікінерських – Єлисаветградського і Донецького – одностайно просили передати їм рангові землі у власність.

Підводячи підсумки, треба сказати, що за час недовгого існування Новоросійської губернії рангові землі пройшли дуже швидкий процес обернення їх з умовного землеволодіння у звичайну земельну власність, що її власник міг продати, заповісти, закласти, словом, розпоряджатися нею, як хоче.

Крім рангових земель, давали землю для поселення слобід і для заводів. Землі, що заселялись повним числом дворів, цебто один двір на 20 або 30 десятин, залежно від місцевості, переходили у вічне володіння. Не тільки "План" 1764 року, але й указ Сенату 1767 року не об-

межував у цьому праві нікого; ми бачили, однак, як скоро Новоросійська губерньська канцелярія обмежила це право тільки на користь дворян і дістала апробацію Воейкова. Недворяни могли діставати землю тільки під різні заводи, сади, виноградники і т. д. Усі особи недворянського стану повинні були продати землю дворянам, або повернути її в казну, або переписати її під будь-які заводи.

За "Планом" давали землю під заселення не більше як на 48 дворів, цебто 1246 або 1440 десятин, але частіше призначали половинну норму – на 24 двори. Збереглися докладні відомості про землі, роздані за час 1764–1773 років, що дають досить повну картину розподілу землі в Єлисаветградській провінції; щодо Катерининської провінції, то маємо менше відомостей про це.

Землю давали з умовою заселення її; виконання цієї умови було поставлене під контроль; поміщики повинні були подавати відомості про рух населення. У 1769 році Новоросійська канцелярія наказала провінціальним канцеляріям подати відомості про те, скільки землі приділено кожному поміщикові, на який строк, скільки дворів він зобов'язаний був поселити і скільки поселив, звідки прийшли селяни: чи з-закордону, чи з "Малоросії", скільки лишається незаселеної землі і чому вона не заселена. Відповіддю на це була відомість 1769 року.

У додатку до "Плану" Воейкова знаходимо вказівки на заходи, вжиті супроти поміщиків, що за три роки не заселили взятих земель. З них стягали плату за весь час, включаючи й пільгові роки. По дальших трьох роках землю забирали в казну. Таких випадків бувало чимало: заселити землю в тодішніх умовах було тяжко. У відомості про заселення земель в Катерининській провінції вказано й причини, що перешкоджали заселенню; поміщик Булгаков писав, що міг поселити замість 16 дворів тільки 7, бо частину підданців забрали запорожці на свої "Вольності", а частина загинула від пошесних хвороб; священик Іван Ковалевський поселив 9 дворів замість 16, інших "увели" запорожці; секунд-майор Логачов із капітаном Букреєвим – із 40 дворів поселили 19, решта людей розбіглась від нападу розбишак, а ті, що лишились, "живуть у страху". Полковник Мочевелов і полковниця Денисова не могли заселити своїх земель, бо запорожці розігнали їм людей. Усім цим поміщикам губерньська канцелярія продовжила строк, але в інших – князя Баратова і Єропкина – забрала землю "за неспособність владельцев".

Не ліпше стояла справа в Правобережній частині Новоросії. Там так само нападали запорожці, а, крім того, перешкоджали наїзди польської шляхти. Характерна історія поручика Рунича, що на нього нападав кілька разів шляхтич Хайновський і руйнував його господарство. Хайновський приходив на чолі банди із 200 чоловік.

Проте, незважаючи на всі перешкоди, колонізація швидко посувалася, і зріст її був значно більший в Єлисаветградській провінції Новоросійської губернії, ніж у Катерининській, завдяки постійному припливові людей з Правобережної України; люди ці осідали як у казенних слободах, так і в приватновласницьких.

За весь час – від 1764 до 1774 року – у Єлисаветградській провінції роздано для поселення слобід і для різних заводів, під сади та ліси 288 дач. Під **дачою** я тут розумію ділянку землі, приділену одній особі або слободі. У випадках, коли та сама особа діставала дві чи три дачі – в різних полках або в різні роки в тому самому полку – я рахую їх як окремі дачі. Нижче подано окрему відомість, зложену на підставі окремих відомостей про роздані в цій провінції землі.

Таблиця ч. 1
Земель, розданих Єлисаветградській провінції під слободи

Рік	Чорний гусарський полк		Жовтий гусарський полк		Молдавський гусарський полк	
	Дач	Десятин	Дач	Десятин	Дач	Десятин
1764	6	7758	-	-	-	-
1765	5	4366	8	8968	-	-
1766	5	3904	7	3737	-	-
1767	18	14138	13	7746	-	-
1768	3	804	20	13911	-	-
1769	8	9360	2	2030	-	-
1770	7	3832	6	1936	-	-
1771	8	8624	7	6244	4	5040
1772	6	6983	5	6000	4	4630
Усього:	66	59769	68	50572	8	9670

Рік	Єлисаветградський пікінерський полк		Казенні округи		Округи кріпості св. Єлисавети	
	Дач	Десятин	Дач	Десятин	Дач	Десятин
1764	-	-	1	3000	4	1380
1765	3	4740	-	-	2	300
1766	1	60	4	6120	7	966
1767	12	8610	7	17700	5	1624
1768	1	180	1	1500	4	3350
1769	3	2880	2	2340	3	1310
1770	4	4320	2	2880	3	2160
1771	5	3960	3	2490	4	4320
1772	6	5760	1	720	2	3130
Усього:	35	30510	21	36750	34	18540

Таблиця ч. 1-а
Земель, розданих під кінські та овечі заводи

Рік	Чорний гусарський полк		Жовтий гусарський полк		Молдавський гусарський полк	
	Дач	Десятин	Дач	Десятин	Дач	Десятин
1764	-	-	-	-	-	-
1765	-	-	-	-	-	-
1766	2	3669	-	-	-	-
1767	1	2240	4	2755	-	-
1768	1	2725	8	5500	-	-
1769	1	2725	1	1072	-	-
1770	1	900	-	-	-	-
1771	1	1269	-	-	1	2000
1772	-	-	-	-	-	-
Разом:	7	13528	13	9327	1	2000

Рік	Чорний гусарський полк		Жовтий гусарський полк		Молдавський гусарський полк	
	Дач	Десятин	Дач	Десятин	Дач	Десятин
1764	-	-	-	-	1	120
1765	-	-	-	-	-	-
1766	-	-	6	8437	-	-
1767	2	2760	13	17710	2	1100
1768	1	2500	1	1500	-	-
1769	1	500	1	600	-	-
1770	-	-	1	300	-	-
1771	-	-	1	1690	-	-
1772	-	-	1	1140	4	3690
Усього:	4	5760	24	31677	7	4910

Із таблиці ч.1 ми бачимо, що розподіл землі між полками був нерівномірний: в одних її роздано більше, в інших – менше. Найбільше роздано в Чорному гусарському полку, а саме: 73 дачі, в них 73 297 десятин або 26,8% усієї розданої землі в провінції. У Жовтому полку роздано 81 дачу – 59 899 десятин, або 22% всієї розданої землі. В казенних округах – 45 дач – 68 427 десятин, або 25% розданої землі. В Єлисаветградському пікінерському полку – 39 дач – 36 270 десятин або 13,3% розданої землі. В окрузі кріпости Св. Єлисавети – 41 дача – 23450 десятин або 8,6% розданої землі. Всього в провінції роздано 288 дач і в них 273 013 десятин землі. Треба додати, що розподіл між полками непевний, бо територія Молдавського полку пізніше була виділена із території Єлисаветградського полку, і дачі, що опинились в Молдавському полку, рахуються за Єлисаветградським.

Таблиця ч. 1-б
Загальний підсумок роздачі земель в Єлисаветградській провінції
Від 1764 по 1772 рік було роздано:

Рік		Чорний гусарський полк	Жовтий гусарський полк	Молдавський гусарський полк
1764	Дач	6	-	-
	Десятин	7758	-	-
1765	Дач	5	8	-
	Десятин	4366	8968	-
1766	Дач	7	7	-
	Десятин	7573	3737	-
1767	Дач	19	17	-
	Десятин	16378	10501	-
1768	Дач	4	28	-
	Десятин	3529	19411	-
1769	Дач	9	3	-
	Десятин	12085	3102	-
1770	Дач	8	6	-
	Десятин	4732	1936	-
1771	Дач	9	7	5
	десятин	9893	6244	7040
1772	Дач	6	5	4
	Десятин	6983	6000	4630
Усього:	Дач	73	81	9
	Десятин	73297	59899	11670
% розданої землі		26,8	22,0	4,3

Цікаву картину дає ця таблиця щодо часу роздачі землі: перші роки існування Новоросійської губернії кількість розданих земель зростає: 1764 року в цілій провінції виділено 12 дач і в них 12 258 десятин землі, або 4,5% всієї розданої землі у 1765 р. – вже 18 дач і 18 374 десятин землі або 6,7%; 1766 р. – 32 дачі і 26 893 десятини або 9,9%, 1767 р. – 77 дач і 76 383 десятини або 28% всієї розданої землі. Видно, що край почав швидко заселяватись і притягати і поміщиків, і селян, але, починаючи від 1768 р., кількість розданої землі різко зменшується: 1768 р. виділено 40 дач і 31 970 десятин або 11,7% загальної кількості розданої землі. Далі все менше й менше дач. Тут впливала, очевидно, і війна з Туреччиною та Кримом, що саме розпочалась і заторкнула в дуже значній мірі й Єлисаветградську провінцію. Не можна забувати, що більшість поміщиків були офіцерами місцевих полків і під час війни вони не мали змоги влаштовуватись на господарстві. У всякім разі число

Рік		Єлисаветградський пікінерський полк	Казенні округи	Округи кріп. св. Єлисавети	Разом
1764	Дач	-	1	5	12
	Десятин	-	3000	1500	12258
1765	Дач	3	-	2	18
	Десятин	4740	-	300	18374
1766	Дач	1	10	7	32
	Десятин	60	14557	966	26893
1767	Дач	14	20	7	77
	Десятин	11370	35410	2724	76383
1768	Дач	2	2	4	40
	Десятин	2680	3000	3350	31970
1769	Дач	4	3	3	22
	Десятин	3380	2940	1310	22817
1770	Дач	4	3	3	24
	Десятин	4320	3180	2160	16328
1771	Дач	5	4	4	34
	Десятин	3960	4180	4320	35637
1772	Дач	6	2	6	29
	десятин	5760	2160	6820	32353
Усього:	Дач	39	45	41	288
	Десятин	36270	68427	23450	273013
% розданої землі		13,3	25,0	8,6	100

роздач падає. За два роки – 1771 і 1772 – роздано землі менше ніж 1767 р.: 23,8% всієї розданої землі.

Таблиця показує також, де переважали слободи, а де – заводи; останніх було найбільше в казенних округах: 53,2% всієї розданої тут землі, і найменше в гусарському Чорному полку – 9,5% всієї розданої тут землі, а в цілій провінції під заводи роздано 19,8%.

Тепер подивимось, який розмір мали діляниці, що їх давали для заселення.

Таблиця ч.2
Розмір діляниць в Єлисаветградській провінції

Назва місцевості	1-23 дворів		24-27 дворів		48 дворів		Понад 48 дворів		Усього дач
	Дач	%	Дач	%	Дач	%	Дач	%	
Жовтий гусарський полк	40	49,4	18	22,2	15	18,5	8	9,9	81
Чорний гусарський полк	18	4,2	30	41,2	18	24,6	7	9,6	73

Таблиця ч.2
Розмір ділянок в Єлисаветградській провінції

Назва місцевості	1-23 дворів		24-27 дворів		48 дворів		Понад 48 дворів		Усього дач
	Дач	%	Дач	%	Дач	%	Дач	%	
Єлисаветградський гусарський полк	12	30,8	13	38,8	14	35,9	-	-	39
Округи кріпости св. Єлисавети	23	68,3	9	21,9	2	4,9	2	4,9	41
Казенні округи	11	24,4	20	44,4	8	37,8	6	18,4	45
Молдавський гусарський полк	1	11,1	4	44,5	3	23,3	1	11,1	9
	110	38,2	94	32,7	60	20,8	24	8,3	288

Таблиця ця подає по дві цифри для кожної категорії: перша – число дач, друга – процентове відношення числа дач до загального числа дач полку. Нижній ряд чисел дає число дач, розданих у цілій провінції і процентове відношення кожної групи до загального числа всіх дач. Таблиця показує, що найбільше роздавалось дач менших розмірів – до 24 дворів; вони становлять 38,2% загального числа, і тільки 8,3% дач були понад 48 дворів. Найдрібніші дачі були в окрузі кріпости: там було 68,3% дач від 1 до 24 дворів. Більші ділянки частіше давали в казенних округах (13,4% понад 48 дворів).

Щодо окремих поміщиків, то тут тяжко встановити точно, хто і скільки саме землі дістав, бо та сама земля могла належати різним особам; часом, допомагає встановити особу акт, але й тут можна помилитись, тому таблиця ч.3 має тільки приблизне значення.

Таблиця ч. 3

Поміщики, що дістали найбільші дачі (понад 48 дворів)

№	Прізвища	Дворів	Десятин	
1	Рашкович, секунд-майор	260	7890	Казенні округи
2	Михайлович, полковник	197	5112	Чорний гусар. полк
3	Іванов, капітан	144	3744	Чорний гусар. полк
4	Никориця, капітан	144	3744	Чорний гусар. полк
5	Плавецький, секунд-майор	127	3362	Жовтий гусарський полк
6	Чертков, бригадир	100	3000	Єлисав. пікін. полк
7	Цветкович, полковник	100	2600	Жовтий гусар. полк
8	Увалов, секунд-майор	100	2600	Чорний гусар. полк
9	Корф, полковник	87	2630	Окр. кр. св. Єлисав.
10	Серезлій, підполковник	96	2496	Казенні округи
11	Пантазій, капітан	96	2496	Казенні округи
12	Бережанський, капітан	84	2490	Окр. кр. св. Єлисав.
13	Байдак, поручник	72	2490	Казенні округи
14	Георгієв, поручник	60	1560	Чорний гусар. полк

Із таблиці видно, що обхід загального правила був зроблений на користь військовослужачих місцевих полків. Більшість їх були також членами адміністрації: Чертков – комендант і помічник головного командира, Корф – комендант, Цветинович – командир пандурського полку, Плавецький – командир Жовтого гусарського полку і член губернської канцелярії, Бережанський – секретар її, Серезлій – полковий командир і т. д. До цього списку треба додати, що, крім земель під слободи, багато поміщиків мали ще землі для різних галузей скотарства, а це значно збільшувало земельне багатство.

Таблиця ч.4

Поміщики, що дістали землі під слободи й для плекання худоби

№	Прізвища	Під слободи	Під заводи	Усього
1	Рашкович, секунд-майор	7890	-	7890
2	Михайлович, полковник	5112	-	5112
3	Серезлій, секунд-майор	2496	2240	4736
4	Пантазій, поручник	2496	2240	4736
5	Одобаш, полковник	1440	3200	4640
6	Іванов, капітан	3744	-	3744
7	Никориця, капітан	3736	-	3736
8	Плавецький, секунд-майор	3302	-	3302
9	Михайлович, прем'єр-майор	-	3000	3000
10	Чертков, бригадир	3000	-	3000

Таким чином в Єлисаветградській провінції утворилась група осіб, що зосереджувала в своїх руках значні земельні володіння і була тісно зв'язана з адміністрацією краю, а тому запитання губернської канцелярії Воєйкова – як бути з особами, що мають землі понад норму, – і його пояснення реальних наслідків не дали. Самовільне збільшення норм в Новоросійській губернії звернуло на себе увагу й центральної влади: 25 вересня 1773 року в Державній Раді розглянули одну зі скарг запорожців на захоплення їхніх земель Єлисаветградською провінцією. З цього приводу один із членів Державної Ради (Більбоа) дав таке пояснення: одна із причин, що викликає постійне незадоволення козаків, полягає в тому, що у Новоросійській губернії поміщики скуповують дачі, "усиливаются и самостоятельно присоединяют" сусідні землі. Державна Рада постановила відрядити уповноважену особу, щоб з'ясувати справу на місці, але й у цьому випадку жодних змін не сталося. А тут надійшов 1775 рік, і норму земельних дач збільшено: стали давати не менше 1 500 десятин і не більше 12 000 десятин в одні руки. Таким чином найбільші ділянки перестали дивувати кого б то не було.

На підставі цих відомостей можна зробити висновок про соціальне становище поміщиків, що видно з таблиці ч.5.

Таблиця ч. 5
Соціальне становище поміщиків Єлисаветградської провінції

Звання осіб, що дістали землю	Чорний гусарський полк	Жовтий гусарський полк	Єлисаветградський пікінерський полк	Молдавський полк	Казенні округи	Округи кріпости св. Єлисавети	Разом	Загальні числа
Вельможі	-	1	-	-	-	-	1	0,4
Генерали	-	-	-	-	1	1	2	0,3
Штаб-офіцери	5	4	2	1	1	4	17	6,7
Обер-офіцери	54	44	27	10	21	20	176	69,2
Вахмістри	5	4	5	2	1	1	18	7,1
Лікарі	1	1	-	-	1	-	3	1,3
Священики	2	3	1	-	-	-	6	2,3
Купці	1	3	-	-	-	7	11	4,3
Цивільні урядовці	1	1	-	-	-	-	2	0,3
"Разночинці"	2	9	1	-	-	-	12	5,1
Чужинці	2	2	1	-	-	-	5	2,0
Разом:	74	72	37	13	25	33	254	100,0

Отже, головну масу поміщиків становили офіцери місцевих полків, середніх рангів (69,2%). До вищого дворянства можна зарахувати тільки князя Щербатова (не знаючи точно, який це Щербатов, я зарахувала його до категорії вельмож). Далі йдуть два генерали. Цю особливість Новоросійської губернії відмітив уже свого часу В. О. Флоровський, вивчаючи накази депутатам в Комісію 1767 року. Після офіцерів (75,9%), найбільший відсоток – 5,1% – дали "разночинці" – недворяни. Дуже тяжко з'ясувати національний склад поміщиків. Тут ми бачимо силу чужоземних прізвищ; Чорба, Ерделі, Серезлій, Карачан, Одобаш, Вікович, Бузескул, Гредескул і т. д., але поруч із ними – Юр'єв, Іванов, Георгієв і т. д. – здавалось би, російські прізвища. Але в дійсності вони могли належати і чужинцям. У 1760 році офіцери Новосербського корпусу підписали колективну заяву про заснування в Новій Сербії національної єпархії і підписались: Константинов, Богданов, Юр'єв, Попович і т. д. – суто російськими прізвищами. Переглянувши прізвища поміщиків Єлисаветградської провінції, ми бачимо, що більшість їх належить офіцерам колишнього Новосербського корпусу і Слобідського полку: всі сотники, осаули дістали тепер офіцерські ранги і увійшли в склад дворянства – це

Серенко, Авраменко, Дик, Устинович і т.д. Порівняно невелика частина належить до російського офіцерства, як-от Корф, Чертков, Увалов. До російської групи треба зарахувати купців, як-от Пашутін, Сушілін та ін.

Ця риса – незначний відсоток російських поміщиків – дуже цікава. Саме в роках 1762-1772 в Росії широко роздавалось землі поміщикам, як у Росії, так і в Україні, з огляду на те, що в Росії вже відчувався брак землі. За ці роки роздано понад 56 000 десятин. І все-таки, незважаючи на дошкульний уже земельний голод, в Новоросійську губернію ще не доходить ця хвиля роздавання землі. Причину цього явища треба шукати, звичайно, не в бажанні створити тут ядро виключно місцевого дворянства, а в тих труднощах, що чекали тут поміщика: небезпека з боку запорожців і поляків, труднощі у виконанні умови – заселити землю, – все це відлякувало людей.

Справа в Катерининській провінції стояла інакше. Склад поміщиків тут був різноманітний; тут були землі колишньої Слов'яносербії, Полтавського полку, Воронізької губернії, – всі вони були заселені на різних підставах і користувались різними правами; тоді, як в одних місцевостях роздавали землю на підставі "Плану" 1764 року, в інших – люди жили на підставі старої "займанщини". У запитаннях Воейкову Новоросійська канцелярія відзначила виключне становище Катерининської провінції і Бахмутського повіту, де деякі штаб-офіцери мають спадкові або куплені маєтки – більші ніж на 48 дворів, а, крім того, ще дістають за наділом на 48 дворів. Ми вже згадували, що Воейков ухилився від відповіді.

Добре відбивають у собі побут Катерининської провінції накази офіцерів різних полків депутатам у комісію 1767 року. Вони особливо цікаві, коли їх порівнювати з наказами офіцерів Єлисаветградської провінції. Питання про рангові землі в Катерининській провінції має другорядне значення, тоді як в Єлисаветградській воно виступає як основне. В наказах полків Катерининської провінції говорять про обертання рангових земель у власні маєтки тільки офіцери Донецького пікінерського полку. Головне, що цікавить решту поміщиків – це втримати у своїх руках ті величезні земельні простори, що їх вони зайняли, ще перебуваючи на становищі "малоросійської старшини". Шляхетство Донецького пікінерського полку скаржилось, що містечка, котрими володіла "издревле" старшина на підставі купчих, забирають у них під поселення казенних селян і однодворців на тій підставі, що куплені вони після указу 1739 року про заборону купувати козацькі ґрунти; грузини, що дістали великі наділи в Полтавському полку й перейшли в Новоросійську губернію в полки – Донецький і Дніпровський – просили, щоб у них не відбирали цих земель – Катерининська провінціальна канцелярія хотіла поселити на них однодворців.

Про те, які величезні земельні багатства зосереджувались у руках поміщиків, говорять такі приклади: у генерала фон Штофельна в До-нецькому полку було понад 80 000 десятин; обозний Руновський мав 63 000 десятин; генеральний обозний Кочубей – 5 000; бунчуковий то-вариш Зайковський – 3 800 десятин.

У Бахмутському повіті склад поміщиків був трохи інший: там, крім колишнього Слобідського полку, опинилась і частина слов'яносербських, а там головну масу земельних володінь становили рангові землі та земля, куплена у козаків по 50 коп. за десятину. З огляду на небезпеку з боку кримських татар, поміщики просили дати їм інші замість цих земель – далі від границі по "23 четверти на душу крепостную и малорос-сийские". Офіцери Бахмутського полку просили дати їм замість ранго-вих земель по 46 дворів у власність. Як бачимо, тут вимоги були знач-но вищі, ніж в Єлисаветградській провінції.

Щодо національного складу поміщиків, то, наскільки можна судити про нього на підставі прізвищ, тут помітна велика різниця між півднем і північчю. На півночі переважають українські прізвища з невеликим до-датком чужоземних імен: Штофельн, Мінстер, Ціглер і т.д. У Бахмутсько-му повіті переважають сербські прізвища: Штерич, Шевич, Юзбаш та ін.

Я не раз уже зазначала, що цифри, наведені у відомостях про роз-дачу земель у Єлисаветградській провінції, непевні. Ще менше певні цифри у відомостях Катерининської провінції і Бахмутському повіті. У Скальковського наведені такі цифри: 1774 року в Новоросійській гу-бернії роздано 477 дач, на них засновано 399 сіл і поселено 66 430 д. об. ст. За нашими відомостями, на Єлисаветградську провінцію припадає 288 дач; у такому разі, на Катерининську провінцію і Бахмутський повіт виходить 189 дач, але ця цифра, звичай-но, тільки орієнтовна.

Землі під слободи давали з умовою заселення їх – 1 двір на 30 або 26 десятин. Заселення поміщицьких земель відбувалось двома шляха-ми: викликанням селян з-за кордону і стихійно – "самотьюком". Для виклику селян користувались старим звичаєм: звертались до осадчих, що за певну платню спроваджували й селили людей. Земський комісар Грачов, наприклад, заселяв слободи з допомогою осадчого Волкодава; прем'єр-майор Синельников повідомляв Новоросійську губернську канцелярію, що він уже поселив 20 дворів коло Медвежої балки на р. Береговій і в окрузі спровадженими з-за кордону людьми. Таких фактів можна знайти скільки завгодно.

Заселення "охочими" людьми йшло весь час. Не в інтересах поміщиків було розпитувати людей, звідки вони приходять: з Польщі чи з Росії. Вони приймали всіх охочих, не залякуючи тяжкою панщиною, а на-

впаки – приваблюючи всіма можливими вигодами життя у них. І люди йшли – і з Правобережної України, і з Лівобережної, і з Великоросії, і із Запоріжжя. Збереглась цікава інструкція поміщика Бахмутського повіту секунд-майора Штерича управителеві його поручникові Албанському. В ній Штерич, від'їжджаючи на війну за кордон, доручав Албанському заселення своїх слобід: Білої, Штеричанки, Іванівки, Новоселівки та управління ними; приймати людей він мав обережно, з паспортами, крім тих, які будуть переселятись із Запоріжжя. За це він обіцяв дати Албанському винагороду по 2 р. за двір. Але втікачів із поміщицьких селищ Штерич забороняв приймати, боячись ускладнень, особливо на початку. З інструкції видно, що вихідці із Запоріжжя заселили слободу Штерича – Павловську, і Штерич наказував Албанському перевести їх в інші слободи. При переведенні він наказав побудувати на дорозі заїжджі двори і поселити при них по 4 двори селян-переселенців із Запоріжжя. Треба завчасу приготувати хати для тих переселенців, що він їх переведе з-закордону. Штерич дав докладні вказівки Албанському щодо сільського господарства: скільки треба засіяти, виоравши землю "мужиками" і власними плугами; 14 четвертин засіяти вівсом, 10 – ячменем, 6 – пшеницею, 2 – гречкою, 4 – сочевицею, 5 – квасолею і 20 десятин – просом. Все це мають зібрати селяни, а також посіяти озиме жито. Штерич надавав велике значення помічним галузям сільського господарства: Албанський мав доглянути, щоб "винниці" добре працювали; можливо, що в цьому поміщик вбачав один із засобів прикріпити селян і збільшити економічну залежність їх. Штерич наказав скуповувати млини, якщо селяни будували їх, а також будувати нові; закликати для будівлі мельника Михайла, очевидно, фахівця. Штерич старався всіма способами збільшити прибуток з маєтку: зимою треба будувати вулики, 150 штук; в саду пощепити фруктові дерева, посадити вишні, сливи. Він хотів задовольнити й духовні потреби селян: збудувати в кожній слободі церкву, а при ній школу.

Так інструкція Штерича Албанському малює поміщицьке господарство в далекому закутні Бахмутського повіту.

На відносини між поміщиками й селянами кидають світло й коментарі до "Плану". Новоросійська губернська канцелярія запитала Воейкова, що робити з утіканням селян: "из малороссиян, – писала вона, – работают на владельца у некоторых два, у других – один день, и так у первых, почитая себе за отягчение, а у последних – за облегчение, по своему простолудству побеги чинят к последним, а через то никогда они спокойно проживать в одном месте не могут, да и ревизии о числе людей сведений верных иметь не можно". Воейков на це відповів так: "уравнения делать не для чего, а должны помещики сами стараться подданных своих не отягчать работами, чем и переходы са-

ми собой прекратятся, а когда от которого помещика будут отягчаемы, то только им от того по команде просить, и потому исследовав, если найдутся действительно изможения, в первый раз помещику подтвердить отмену оных, а в другой раз, отобрав, переводить по желанию в другие селения, беглых же и без письменных видов повелеть нигде не принимать, а отсылать под присмотром в Россию".

V. ЗАСЕЛЕННЯ КАЗЕННИХ СЛОБІД І МІСТ

A. Казенні слободи

На першому місці в справі заселення Новоросійської губернії стояло в цей період заселення казенних слобід і поселених полків. Із таблиці ч. 13 – 1772 року – видно, що поміщицькі селяни становили тільки 17,7%, населення казенних слобід – 20,8%, військовослужачі та їх родини – 35,9%, однодворці – 13,7%, разом 70,4% цілого населення.

Урядова колонізація Новоросійської губернії йшла, як видно з "Плану", у двох напрямках: заселення слобід казенними "поселянами" і військовослужачими. Вище вже зазначалось, яким способом розподіляли землю, на яких умовах володіли нею казенні селяни і військовослужачі поселених полків.

Джерела колонізації були різні. "План" за головне джерело вважав спрощування українських людей і росіян-старообрядців з-закордону.

Звичайно в таких випадках адміністрація губернії користувалась поміччю осадчих. Осадчий брав на себе обов'язок заселити слободу за три роки. Землю приділяли здебільшого на його ім'я, і таким способом губернська канцелярія мала справи тільки з одною особою (у справах часто зустрічаємо такі факти, наприклад: 3000 десятин виділено старовірові Антонову з товаришем, або Старикову з товаришем). В осадчі йшли люди найрізноманітніших груп тодішнього суспільства: "жителі" слобід, наприклад, "житель" Бондарів осадив слободу Золотарівку в Чорному гусарському полку 1765 року; "житель" Шуригин осадив слободу Никольську в Жовтому полку; старовіри – Стариков, Антонов, Балугин – осаджують старовірські слободи. У цих випадках ми бачимо, що осадчі селять людей такого ж соціального становища, як і вони самі. Зустрічаємо запорожців: Трохим Челевань і Грицько Старенко дістали 1765 року 3000 десятин землі в Жовтому гусарському полку, щоб поселити там людей, виведених із Польщі. У 1772 році осадчий, військовий старшина запорозький, Чигиринець селить понад р. Вовчою людей з-під Чигирини. Але в той самий час зустрічаємо й чужинців у ролі осад-

чих, наприклад: Веселий Кут осадив осадчий Рані Баржіній. Відомий осадчий шляхтич Кричинський.

Крім осадчих, що заселявали цілі слободи, були "викликувачі" ("вызыватели"), що їздили за кордон і привозили людей, здавали їх начальникові й діставали за кожного встановлену "Планом" плату, або за велике число людей – офіцерські ранги. Серед викликувачів великого масштабу були офіцери: майор Алимов, князь Баратов; полковник Одобаш вивів 250 душ у Єлисаветградський та в Дніпровський пікінерський полк; Петро Чорба вивів 152 родини 1773 року; поручник Шміт 1774 р. вивів 150 душ; того самого року прапорщик Ставраєні вивів 139 строевих і 338 фаміліятів; 1769 р. квартирмейстер Патрин вивів 250 родин, що з них 178 чол. вступили в Чорний гусарський полк; відомий потім Камбурлей дістав ранг капітана за спровадження 125 гусарів і 50 фаміліятів. Деякі вербункові агенти заробили великі засоби таким способом, наприклад – секунд-майор Герлич.

"Викликувачі" цього часу мало відрізнялись від тих, що були в чинності у попередній період; різниця полягала лише в тому, що вони вже не діставали у власність роти, а задовольнялись рангом або грошовою винагородою. Правда, і тепер траплялось, що вони перехоплювали один в одного "здобич": 1765 року, наприклад, осадчий Іванецький скаржився, що поручник Мар'янович перехопив у нього виведених з-за кордону циган і хотів відвести їх у свою слободу – Глинську.

Незважаючи на ретельність осадчих, незважаючи на великі кошти, що їх призначав уряд на спровадження людей, все-таки не буде помилкою висловити припущення, що більше значення мала колонізація вільна – поселення збіглих людей, що йшли сюди зі своїх сторін. Приходили вони з Великої Росії через Польщу, звідки вже легально йшли через кордон і діставали "білети" на форпостах, де по закону їх мали допитувати – хто вони такі, звідки, мали оглядати їх лікарі, – словом, проводилися різного роду формальності.

Нелегко встановити, звідки йшла, головним чином, хвиля переселенців у Новоросійську губернію, але можна зазначити домінуючі течії цього переселення. Головною артерією була Правобережна Україна. Там змішувались два потоки: один із польських панських маєтків, другий – вихідців із дворянської панщинної Росії.

Переселенці йшли переважно окремими групами або поодинці, але бували випадки й масових переходів, наприклад, 1768 року переходить з отаманом Сухиною 69 козаків із Польщі, що заявили Воейкову про своє бажання оселитися в Новоросійській губернії. Другий постійний потік біженців ішов із Великої Росії в Польщу, а звідти переходив у Новоросійську губернію на підставі указів та інформацій. Дуже характерні під цим оглядом

викази мешканців Єлисаветграда – Лоскутова, Єгорова та інших. Вони у своїх відповідях Новоросійській губернській канцелярії вказали, що були вони селяни дворцевих волостей, потім – кріпаки графа Апраксина під Брянськом і були продані на полотняний завод Гончарова; потім не витримали тяжкої роботи, втекли в Польщу, а звідти прийшли до Єлисаветграда.

Серед вихідців з-за польського кордону та з Молдавії було багато старовірів російського походження. Рух старовірів у Новоросійську губернію особливо збільшився після указів, що дозволяли їм легально селитися і зберігати свою віру, указом 1764 року, а особливо 1765 року, їм давались великі пільги, в тому числі й звільнення від військової служби. Це ще збільшило приплив їх у Новоросійську губернію: зразу перейшло 2 370 д. із Правобережної України. Особливо збільшується ця колонізація під час війни 1768-1774 років. Тоді Румянцев прислав із Басарабії 1242 родини старовірів, що оселились почасти в старих слободах, почасти заснували нові. У цей час зміцнюється старовірська громада в Крюкові, на форштаті кріпости Св. Єлисавети. За відомостями у 1773 році в кріпостях Св. Єлисавети і Кременчука було старовірів 12670 д. об. ст., а у 1774 р. вони становили головну частину населення Єлисаветграда. В Єлисаветградській провінції 1773 р. були також слободи старовірів.

Таблиця 4.6
Старовірські слободи

Рік заснування		Назва	Дворів	Десятин
1764	Чорний гусарський полк	Нова Вись	48	1248
		Велика Вись	48	1248
	Жовтий гусарський полк	Іванковська	200	6000
		Плоска	190	2860
		Галагановка	96	2496
	Казенні округи	Злинка	700	21000
		Красноярська	700	21000
	Окр. кр. св. Єлисавети	Клінці	300	9000
Калинівка		200	6000	
1765	Жовтий гусарський полк	Золотарьовка	150	3900
1766		Покровська	100	3000
		Гончарська	48	1248
1767	1766	Калантаєвка	130	3880
		Зибка	500	15000
	Казенна округа	Антоновка	124	3250
		Юховка	35	920
		Жовтий гусарський полк	Веселий Кут	62
Тонконогівка	30		700	
1770		Нікольська	66	1456

Академік Гюльденштедт присвячує старовірським слободам особливу увагу. Він відмічає, що старовіри, великороси з походження, зберігали непорушно російські звичаї – і в одезі, і в будівлях, і способах сільського господарства; протилежно до українського населення вони користуються для роботи переважно кіньми, а не волами; однак вони поступово переймали різні новини і соху замінили плугом, стали будувати комини в хатах. Вони плекають льон, городину, садки. Загалом, як спостеріг Гюльденштедт, старовіри відзначаються працьовитістю, тверезістю і порядністю серед іншого населення провінції. Багато з них займається ремеслом і поприписувались до купецтва.

Селились старовіри майже виключно в Єлисаветградській провінції; в Катерининській провінції і в Бахмутському повіті їх було дуже мало.

Другим постійним джерелом, що живило Новоросійську губернію, була Лівобережна Україна та Слобожанщина, особливо для Катерининської провінції. У 1765 році Сенат, на прохання Мельгунова, дозволив вільно переселятись у Катерининську провінцію всім селянам, що числились за "малоросійськими" власниками менше як 10 літ, "яко по статуту ... таковые свободность переходить всюду имеют, так и тех, кои из казаков, их свойственников и подпомощников, укрываясь от службы, живут за владельцами, не принадлежащими платежу на содержание слободских полков, всех оставить и отдать в Екатеринбургскую провинцию со всем их собственным имуществом, не допуская владельцев свое у них незаконно отбирать". Ті, що служили у поміщиків більше, як 10 літ, були позбавлені цього права переселення. Тих, що встигли перейти, назад не повертали, але надалі такі переходи "черкасів" не мали допускатись.

Указ цей дуже важливий: він пояснює, які саме російські піддані могли законно переселятись у Катерининську провінцію; разом із тим він підтверджує заборону приймати в Новоросійську губернію кого б то не було, крім вихідців з-закордону.

Були й масові переселення селян в Новоросійську губернію з різних місцевостей Лівобережної України: так 1768 року осадчий Проценко перевів людей з-під Глухова і заселив слободу Лозоватку. У 1773 році, згідно з указом Сенату, переселено селян із Полтавщини на р. Самару.

Але, звісна річ, легальними переселеннями не обмежувався рух населення Лівобережної України й Слобожанщини в Новоросійську губернію, і більше значення мало постійне втікання людей – і посполитих, і козаків на південь. Посилення старшини, прагнення її зрівнятись із "благородным російським дворянством" – важким тя-

гарем лягало на посполитих. Зростання всякого роду поборів викликало все частіші втечі на Запоріжжя, Правобережну Україну, Південну Україну. Становище на Слобожанщині було не ліпше; повернення козачих полків у драгунські й гусарські, збільшення податків викликало постійне незадоволення населення і втікання його із Слобожанщини. Втікали козаки, що не хотіли служити в нових полках, втікали посполиті селяни від тяжкої панщини. Архів Новоросійської губернської канцелярії повний скарг поміщиків на переселення збіглих селян в Новоросійській губернії і прохань повернути їх. Адміністрація губернії стояла між двома вогнями: з одного боку – ці скарги, з другого – постійна вимога вищої адміністрації піднести заселення краю, а до того й інтереси поміщиків, часто зв'язані зі зростом населення в краю. Тож адміністрація йшла по лінії найменшого опору й запліщувала очі на приплив збігців. Знаменна промеморія, що з нею у 1774 році Слобідська губернська канцелярія звернулась до губернатора Щербініна, а той – до головного командира Новоросійської губернії, Потьомкіна. У промеморії вказувалось на вилюднення поміщицьких маєтків наслідком втікання селян в Новоросійську губернію, але, видимо, й на цей раз нічого реально не вийшло, хоч Потьомкін наказав повернути всіх збіглих коштом поміщиків, що їх поприймали до себе.

Крім Слобожанщини й Гетьманщини, чимало народу сходилось в Новоросійську губернію і з Великої Росії. В той час, як у Єлисаветградській провінції головну масу російського населення становили старовіри, в Катерининській провінції і в Бахмутському повіті основне ядро російської колонізації становили однодворці: поселення однодворців походить ще з часів будівництва Української лінії. Крім "ландміліцьких" полків однодворці заселяли слободи вздовж Української лінії, просовуючи свої селища все далі на південь, за лінію. Однодворців високо цінено як військових людей. Манштейн писав, що найліпші полки з Росії були набрані з однодворців. Так само оцінював їх і російський уряд.

За підрахунком А. Скальковського, однодворцям належало 20 слобід понад р. Ореллю, Маячкою, Липняжкою, а саме: 1) Петровська, 2) Верьовкина, 3) Протопоповка, 4) Мелова, 5) Лозовенка, 6) Михайлівка, 7) Шабелінка, 8) Нова Бююкіна, 9) Бююкінські Вершини, 10) Аладієвка, 11) Берецькі Вершини, 12) Староохоча, 13) Ленівка, 14) Староверовка, 15) Берестово, 16) Піщанка, 17) Лебязинська, 18) Залінейна, 19) Орчаковська, 20) Рязька Васильєвська.

Від 1762 року знаходимо статистичні відомості про 16 слобід однодворців.

Таблиця ч. 7
Одноворські слободи

№	Назва слободи	Число душ чол. ст.	Десятин
1	Піщанка мала	334	5351
2	Староверська	1298	17482
3	Берестова	457	6360
4	Ленівка	479	8102
5	Староохотна	969	11834
6	Єфремовка	122	11660
7	Алексеевка	716	4752
8	Берека	1592	12924
9	Михайлівка	265	8977
10	Шабелькіно	736	6816
11	Лавровка	296	11481
12	Мелова	452	15465
13	Новобідська	428	3271
14	Петрова	568	8631
15	Верьовкіно	379	6070
16	Протопоповка	-	11719

Тут видно, що деякі слободи були дуже добре забезпечені землею; в Береці, наприклад, припадало по 74 десятини на душу, в Лавровці – по 38 десятин, а в інших землі було значно менше: в Алексеевці було по 6,6 десятин на душу, в Новобідській – по 7,6, в Шабелькіно – по 9 десятин.

Академік Гюльденштедт вказував, що число одноворців весь час зростало завдяки переселенню одноворців із Слобідської України та з Воронізької губернії. Він описує низку одноворських слобід над р. Торцем, Айдаром, Жеребцем; вони здебільшого не змішувались з українським населенням, але дещо переймали від нього: орали плугом, вживали для роботи, крім коней, волів; будували комини в хатах і т.д. Але зовнішній вигляд зберігають великоросійський: чоловіки носять бороди, замість чобіт – постолі, взагалі чоловіча й жіноча одежа в них великоросійська. Одноворці в сільському господарстві стоять вище українців, слободи їхні пообсаджували вербами й тополями і мають привітний вигляд, хоч овочевих садів тут мало.

Російське населення в Катерининській провінції і Бахмутському повіті не обмежувалось тільки одноворцями. Тут селилось чимало селян різних категорій, вихідців із Росії.

У 1772 – 1773 роках була заселена вихідцями із Сівської провінції слобода Фашовка на Міусі. 1774 року в ній було 365 д. чол. ст. і 343 д. ж. ст. та 107 дворів. Того самого року друга партія сівських переселенців, із різних сіл, заснували слободу Чернухину над р. Чернухою і в Поповому Яру. 1772 р. там було 813 д. ч. ст. і 291 д. ж. ст. 1772 р. селяни з Орловської і Курсь-

кої губернії були поселені над р. Луганчиком, коло Шенкової протоки. 1772 р. там було 380 д. чол. і 367 ж. 1774 р. почалось переселення "собственных Е.И.В. дворцовых крестьян" із Сівської провінції в казенні слободи Бахмутського повіту: Велику і Малу Катеринівку, Протопоповку й Уткіну.

У 1770 році почали селити відставних солдатів – теж росіяни на самій границі запорозьких "вольностей" понад р. Жеребцем, Конською.

Таким чином приплив великоросійського населення не припиняється весь час. Він був ще значніший у міській колонізації, – про це ми скажемо нижче.

Треба відзначити ще одну дуже важливу течію в заселенні Новоросійської губернії; це – постійний приплив поселенців із Запоріжжя. Тут можна констатувати два супротивних потоки: один – із Новоросійської губернії до Запоріжжя, другий – із Запоріжжя до Новоросійської губернії.

У наведеній вище інструкції Мельгунова полковникові Шабельському сказано, щоб він приймав українців, запорожців і чужоземців у пікінерські полки і платив українцям та запорожцям по 12 руб. Запорожці не раз скаржились на те, що населення із запорожських "вольностей" втікає у Новоросійські слободи; особливе незадоволення запорожців викликало з цієї причини спорудження Дніпровської лінії.

Суддя Тімофєєв писав Калнишевському, що вздовж Дніпровської лінії селяться запорозькі козаки, і це створює велику небезпеку для війська. Переходили й посполиті із Запоріжжя, рятуючись од тих повинностей, що військо накладало на своїх підданих. У зв'язку зі скаргами запорожців (це діялось під час Турецької війни, коли запорожці були потрібні в армії), і командуючий армією князь Долгорукий у 1771 році звернувся до Новоросійської губернської канцелярії з вимогою повернути в Запоріжжя всіх його підданих, що переховувались у Новоросійській губернії. Але на це губернська канцелярія відповіла, що ніхто із запорізьких козаків там не переховується, але багато козаків поженилось і вписалось в пікінери за роки 1768-1770. Таких фактів можна навести чимало. Найяскравіше вони освітлені у "ведомости", зложений 1765 року в канцелярії Єлисаветградської провінції. У ній вказано, що за рік у провінцію прийшло "польских і російских малороссиян" із Запоріжжя 2 311 чол. і 1 882 жін., разом 4 193 д. об. ст., або 40% всіх людей, що прийшли того року в Єлисаветградську провінцію. Запорозькі піддані йшли не тільки в казенні слободи, але й до поміщиків: в інструкції Штерича Албанському сказано, що вони є найбажанішими поселенцями.

На перший погляд, це може здатись дивним: люди втікають із того Запоріжжя, що стільки часу було "обітованною землею" для всіх знедолених на батьківщині, – із Запоріжжя, де, за твердженням деяких істориків, панували братерство й рівність. Фактично було не так. На Запоріжжі другої половини XVIII ст. ніщо не нагадувало про рівність і братерство; запорозь-

ка старшина все багатіла за рахунок посполитих і переверталася у великих землевласників. Рядові козаки й посполиті страждали і від нових поміщиків, і від усе тяжчих повинностей на користь війська, як у формі натуральних податків, так і грошових, не кажучи вже про постої, підводи, про військову службу. Податки були настільки тяжкі, що часто-густо населення відмовлялося платити їх, й адміністрація вживала різних репресій. Саме в ці роки на Запоріжжі вибухали бунти проти старшини, і тому цілком зрозуміла річ, що населення шукало виходу з "вольностей". А тут через границю лежала Новоросійська губернія, де платили навіть гроші кожному, хто запишеться в полк, а в поміщицьких економіях приваблювали всякими пільгами, аби тільки люди селились.

В історії заселення Новоросійської губернії треба дати місце й чужоземній колонізації. Заснування губернії (1764 рік) припало на час, коли уряд особливо інтенсивно старався приваблювати чужоземних колоністів. Цього року на всі пограничні місця розіслано пропозицію Колегії опіки чужинців; "выходящих из-за границы и желающих в Новороссийскую губернию в службу и на поселение всяких наций и законов людей, не спрашивая о законе и нациях и не требуя паспортов, в оную Новороссийскую губернию пропускать без задержки". У той самий час Мельгунов розіслав за кордон посланців намовляти й переселяти сюди купців із Прусії, Померанії, Бранденбургу і т. д.

У 1765 році почалась особливо жвава діяльність "викликувачів": були командировані за кордон – полковник Филипович з його помічником Миролюбом, майор Башкович, поручник Роте, Стефанов, Чечулій, Ратмет, Николаїв, Федоров та інші. Викликали волохів, болгар, греків, сербів, прусаків, "цесарських підданих". Усіх нових колоністів спочатку поселяли в Києві на Подолі, а вже звідти розподіляли їх по різних губерніях, у тому числі відсилали й до Новоросійської губернії.

1767 року припинено викликання чужинців у масовому масштабі і комісію опіки скасовано. Приїзд чужинців, звичайно, не припинявся, але він набрав характеру індивідуальних переселень, або чинності окремих "вербункових" агентів, що робили це на свій власний страх і відповідальність.

Наслідки масового викликання чужинців були дуже незначні для Новоросійської губернії: чужинці в більшій частині подавалися в губернії – Саратовську, Петербурзьку, Чернігівську, а в Новоросійську діставались тільки окремі особи. Більше значення мала колонізація, не пов'язана з діяльністю комісії опіки.

З окремих народів, що селились в Новоросійській губернії, слід назвати греків, болгар і молдаван.

Греки, як окрема група населення, жили в Єлисаветграді. Тут вони почали селитись від часу заснування кріпости і за часів Новоросійської губернії

набули великого значення. Тут були вихідці з Македонії, Цареграда, Цесарії, Криму, були й з Ніжина. Наприкінці 50-х років було тут приблизно 50 душ, наприкінці століття – близько 100. Греки почасти ремствували, але переважно торгували, їздили в торговельних справах у Росію, Лівобережну Україну, в Молдавію. У 1754 році греки просили дати їм даровану грамоту на взірець Ніжинської, що гарантувала б їм право самоврядування, суду й незалежність від місцевого магістрату. 1765 року греки дістали таку грамоту й на підставі її утворили "купецьку управу". 1764 року грецька громада дістала право збудувати свою церкву, де служба відбувалась грецькою мовою.

Досить значне місце в заселенні краю належить болгарам. Крім окремих груп і осіб, що переходили границю, було кілька чисельно значних числом переселень болгар; так лише 1773 року з-під Сілістрії, з Русука, Добруджі 400 родин подали Румянцеву заяву про своє бажання переселитися в Росію. Румянцев доручив майорові Штеричу організувати це переселення, і він перевів болгар у Єлисаветградську провінцію, де вони розселились в Аджамці, Дмитрівці, Диківці, а у 1774 році частину їх переведено на р. Синюху, до Вільшанки.

Лишається неясним, про яке саме переселення болгар під керівництвом Штерича збереглась дуже цікава справа: про це, чи про якесь, незалежне від нього. У 1777 році Штерич спровадив з Дунаю 200 родин болгар, понад 1000 д. об. ст.; вони їхали на 300-х возах і гнали з собою 1115 голів рогатої худоби, везли багато різного майна. Штерич хотів скерувати їх у Бахмутський повіт, але під час перебування їх у Семлецькому карантині місцевий купець Мануїло Попович переконав їх не їхати в Бахмутський повіт, і всі вони висловили бажання лишитись в Єлисаветградській провінції. Штерич подав скаргу в Новоросійську губернську канцелярію, що він "собственными трудами... нанимал людей для переевода их из-за Дуная, терпел всякие бедствия... лишился всего имения". Однак губернська канцелярія визнала за болгарами право жити там, де вони самі хотіли. Але болгарини були незадоволені життям в Єлисаветградській провінції і 1774 року подали прохання Воейкову дозволити їм повернутись в Молдавію. Та Воейков не дав їм такого дозволу, і болгарини були розселені в полках – Чорному, Жовтому та Єлисаветградському. Багато з них, проте, втекли за кордон через Буг і через Синюху.

В часі від 1760 до 1770 року в Новоросійську губернію прийшло багато волохів і молдаван. У 1765 році Ясси і Фокшани обезлюдніли; цілий Бузулуцький монастир переселився в Новоросійську губернію. Рух молдаван і волохів посилювався під час війни з Туреччиною, коли молдаван, що служили в турецькій армії, охоче переходили в Новоросійську губернію. Так перейшов великий загін волохів і молдаван, що служили під начальством Скаржинського. Вони дістали землі понад Бугом і поклали початок Бузького полку.

Офіцер російської служби, полковник Василь Лупул-Зверев, особливо енергійно намовляв молдаван переселятися в Новоросійську губернію. У 1769 році він порозсилав відозви від імені російського уряду, де говорилось, що Катерина II призначила його для "приема и конвоирования оного власного народа в... Новосербскую землю", і радив усім переходити з турецького війська до "православної цариці". Пізніше він писав, що вивів сам понад 30000 молдаван за час від 1769 по 1771 рік, і з них укомплектовано Молдавський полк. За відомостями преосв. Феодосія, Зверев переселив у 1771 році 1015 чол. в Павловській роті, 2169 чол. у Злинці, 1389 чол. у Висці, 1355 – в Лисогорській, 1652 – в Тернівській, 498 – в Добрянській, 869 – в Піщанобродській, 48 – в Плетеноташлицькій, 1858 – в Грузькій, 1856 – в Липнязькій, 896 – в Тишківській, 1925 – в Синюхобродській, разом понад 15000 душ об. ст.

На цьому не кінчається молдавська колонізація: 1773 року приходить на виклик прапорщика Станишева з-за кордону понад 1000 душ волохів і селяться в межах Молдавського полку; далі – квартирмейстер Молдавського полку Шміт приводить у свій полк 150 душ. Частина молдаван поселилась у слободах, опустошених від татарів 1769 року, як-от Бечка, Мурзино.

Незважаючи на невдачу, що спіткала Штерича з переселенням молдаван, які добровільно йшли на поселення, йому вдалося у 1771 році поселити в Бахмутському повіті молдаван і волохів, взятих у полон, разом 3595 д. об. ст. (1761 д. чол. ст. і 1834 д. жін. ст.); з них 487 вступили в Бахмутський гусарський полк, 197 – "заступаючими", решта – фаміліятами. Були випадки, що молдавани й волохи добровільно селились в Катерининській провінції і в Бахмутському повіті; вони заселили у 1770 році на Кривому Торці слободи – Ясеновату, Землянку, Зайцеве, Залізну; на Лугані – Государів Байрак, кілька слобід над річкою Солоною. Академік Гюльденштедт зазначав, що молдавани й волохи скоро асимілювались з українським населенням: і побутом, і одягом вони мало відрізнялись од них.

Молдавани, волохи й болгари комплектували, головним чином, Молдавський гусарський полк. Поселення його далі, ніж інші, вривувались у запорозькі землі й тиснули запорозькі хутори і зимівники, їм давали величезні ділянки землі на запорозьких "вольностях", і саме тут особливо загострилась боротьба між Новоросійською губернією та запорожцями за землю. Молдаванам приносились у жертву не тільки інтереси запорожців, але й українських мешканців; на догоду молдаванам їх переселяли на інші місця, а землю їхню віддавали молдаванам. У преосвященного Феодосія знаходимо іділічний опис цих відносин: "народ російської і української нації всюди приймав приходців привітно, легко сходився з ними і при неможливості спільного життя добровільно відступав їм за не-

значне відшкодування од казни своєї хати й хазяйство, свої парафіяльні церкви зі шпиталями й школами й оселявся наново на інших місцях”

Не тяжко прочитати між рядками цього опису, як відбувались у дійсності випирання українського населення і яку руїну й горе терпіло це населення.

Для повноти картини слід згадати ще один народ, хоч його переселення не грало видатної ролі в історії заселення Новоросійської губернії, – це грузини.

Частина земель, зайнятих грузинами, опинилась прилученою до Новоросійської губернії разом зі смугою землі, відрізаної од Лівобережної України – од Полтавського полку; там на початку XVIII ст. були поселені грузини – “князі” й дворяни, і їм приділено землі по 10 дв. на душу; князі дістали більші ділянки – по 30 дворів. При створенні Катерининської провінції вони стали окремою групою поміщиків. Вони увійшли в пікінерські полки – Донецький і Дніпровський; другу групу виведено 1772 року з Криму, головним чином із Кафи; всього виведено 166 душ об. ст. і землю давали їм коло кріпостей – Захар’ївської і Петровської, але вони не хотіли тут лишатись і їх переведено спочатку в Таганрог, а звідти в Бахмут, де більша частина їх вступила до війська. Окремих слобід вони не заснували, а порозкидались по різних селах.

У нас немає точних матеріалів, щоб з’ясувати собі рух колонізації. Тому особливий інтерес має рапорт Мельгунова, де він вказує, скільки саме людей різних націй поселилось за час від 1764–1765 років в Єлисаветградській провінції.

Таблиця ч. 8
Число переселенців у Єлисаветградську провінцію
за час від 1764 до 1765 року

Національність	Мужчин	Жінок	Разом	%
Сербів	40	12	52	
Македонців	17	-	17	
Болгар	14	6	20	
Угорців	14	2	16	8,4
Грузинів	1	-	1	
Німців	10	5	15	
Турків і жидів	14	3	17	
Волохів	462	264	726	
Польських і російських “малоросів”, що проживали в Запоріжжі	2311	1882	4193	40,7
Росіян православних	160	84	244	2,4
Росіян старовірів	2744	2446	4990	48,5
Разом	5737	4504	10291	100,0

Таким чином, цей навгад взятий приклад загалом правдиво освітлює дійсне пропорційне відношення різних національностей у справі заселення Новоросійської губернії. Певна річ, не кожного року було точно таке саме відношення різних елементів: були роки, коли хвиля чужоземних колоністів здіймалась вище, але все-таки ніколи вона не могла дорівняти загальній масі українського народу. Не можна забувати, що дані вищенаведеної таблиці стосуються Єлисаветградської провінції, де взагалі участь чужинців у заселенні краю була більша, ніж в Катерининській та Бахмутській частині губернії.

Б. Населення міст

Вище зазначалось, що число міст в Новоросійській губернії було дуже невелике; незначні були й розміри міст, що своїм зовнішнім виглядом мало відрізнялись від сіл.

Ми не маємо даних щодо чисельності міського населення, але посередньо можемо судити про нього на підставі, правда, не зовсім певної "відомості" 1774 року, де подано цифри, видимо, зменшені. (Відомість зложено у 1786 році, і вона мала на меті показати зріст населення губернії за 12 років). Але на підставі цих даних можна приблизно з'ясувати собі процентове відношення різних груп населення. Загальний підсумок населення (без військових, дворянства й духовенства) 107 008 д. чол. ст., з них купецтва й цехових – 2 746 д. чол. ст., цебто 2,5%. Звичайно, вони не становили цілого населення міста, але все-таки були головним елементом міського населення.

Малий розвиток міст стояв у зв'язку з низьким рівнем промисловості. Міське населення провадило життя мало відмінне від життя слобід: головними джерелами засобів для існування міського населення були – сільське господарство, скотарство, а не промисловість і торгівля. В цьому міста Південної України не відрізнялись від міст Лівобережної України, що знаходились за тих часів теж у стані глибокого застою і занепаду.

Купецтво, як найсильніша з економічного погляду верхівка міського населення, енергійно захоплювало землю під кінські та овечі заводи, сади, млини і заселення слобід, поки Воейков не поклав кінець роздаванню землі під слободи; тоді купці, що одержали землю, як-от Сушілін, Красноглазов та інші, спішно переписали цю землю під різного роду заводи. Це намагання купців захоплювати земельні ділянки викликало з боку дворянства протест, що виявився в наказах депутатам у комісію 1767 року. Так, дворянство Бахмутського повіту скаржилось, що купці захоплюють різні землі й урочища: всі найліпші місця вони захопили під млини, хутори для хліборобства й скотарства.

Дворяни просили заборонити купцям володіти землею і примусити їх "довольствоваться от своїх торгов и промыслов".

Дуже цікава полеміка виникла між депутатом від Єлисаветграда, купцем Белезлієм і депутатом од поселенців різних полків Єлисаветградської провінції, С. Морозом. Белезлій скаржився на те, що купцям не дають землі для скотарства та що селяни й гусари захоплюють у свої руки промисли і торгівлю. На це Мороз відповідав, що землі у купців досить, якщо вони не мають її, то це виходить наслідком того, що вони її не просили – відмовлень не буває. Взагалі міське населення в провінції, як казав Мороз, ледве чи начислить дві тисячі чоловік. Коли позбавити гусарів і селян змоги мати промисли й торгувати, то вони не матимуть з чого жити. Так само рішуче відповіли депутати дворянства на протест купців проти того, що офіцери й поміщики торгують.

Таким чином, зі скарг і жадань представників трьох станів: дворянства, купецтва й селян в Комісії 1767 року видно, що права їх були мало означені й інтереси їхні постійно стикалися. У "мнении", поданому від депутата Белезія в Комісію, висловлено низку побажань з метою поліпшити становище міських мешканців і зокрема купецтва. Він уважав потрібним створити по всіх містах магістрати й забезпечити їх привілеями; звільнити міських мешканців од постійних постоїв і достачання підвід, завівши на заміну податок по дві копійки з душі на збудування касарень; утримання пошти передати на кошти скаргу, а за підводи платити; звільнити купецтво від внутрішніх відкупів та поборів; призначити землю для випасу худоби; заборонити всім, крім купецтва, "мешаться в торговые дела"; в купецтво або горожанство слід приймати з великою обережністю за рекомендаціями, і селян не приймати, крім відпущених на волю. Для "майстрів" установити цехи й не дозволяти працювати тим, хто не має цехового свідоцтва. Передати місту міські прибутки, щоб міщани могли утримувати школи й шпиталі. Заснувати в губерніях і провінціях банки, щоб з них видавати купецтву позички. Селянам дозволяти торгувати тільки продуктами їхнього господарства, але не перекупними товарами.

Це "мнение" важливе тим, що містить у собі не тільки проект реформи, але й вказує на ті від'ємні, з точки зору купецтва, риси, що були властиві містам.

Брак банків у ті часи надолужували церкви. Гроші, що їх збирали в церквах, віддавалися на проценти різним особам, збереглися списки осіб, що дістали позички з Єлисаветградських церковних коштів: на 1765 рік взяли двоє – капітан Кишка і купець-грек Василів, перший – 100, а другий. – 140 руб. на рік, а у 1766 році – взяли вже 16 осіб, із них не-купців тільки четверо, а саме: підполковник Михалча (1000 руб.),

прем'єр-майор Серезлій (600 руб.), вахмістр Вакі (200 руб.) і священник Василів (70 руб.). Решта всі – купці. Найбільше взяв Степан Пашутін – 4300 і 450 руб., всього 4750 руб.; Фундуклей – 1000 руб., Белезлій, Федір Сенковський і Трофімов – по 500 руб., Николаєв, Добрицький і Крохмаль – по 300 руб., Селін – 200 руб. і Тітов – 100 руб. Більшість із них взяли позичку на рік, а тільки чотири – на 6 місяців.

У наказах депутатам підкреслювалася невідгода для купецтва конкуренції з боку селян і дворянства. Треба сказати, що в торгівлі дворянство, офіцери місцевих полків, брали найактивнішу участь. Можливо, що й наведені суми офіцери взяли для торговельних операцій. Щодо цього, дуже цікава справа секунд-майора Константина Іванова, розпочата 1772 року. Справа ця добре змальовує торговельні звичаї тих часів. У 1771 році майстер різницького цеху Новомиргорода Стойко Стоянович підрядився достачити секунд-майорові Іванову 200 каменів перетопленого сала по 1 руб. 20 коп. за камінь, зобов'язавшись заплатити, якщо не достачить у строк, по 2 руб. за камінь. Вперед він дістав від Іванова 240 руб. Він не виконав умови й утік. Слідство, проведене купецькою управою та земським комісаром, секунд-майором Грачевим, виявило, що Іванов відправляв сало за кордон, "делая тем заграничным на великую сумму торгом купечеству подрыв", і бере "нехристиянські" проценти – по 60 коп. на рубель. Повідомляючи про цю справу Єлисаветградську провінціальну канцелярію, Грачов просив дати розпорядження припинити стягання на користь Іванова за борг Стоянова; Іванову заборонити закордонний торг, згідно з наказами Воейкова, а купецькій управі надалі не затверджувати таких незаконних договорів. Цей Іванов, видно, був не випадковою людиною в торговельних справах, ім'я його часто зустрічається в 60-их роках: він постійно провадить торговельні справи зі смілянськими мешканцями, обмінюється з ними борговими розписками, продає худобу, коней і т. д. Він був, звичайно, не один. Офіцер Доні торгував воском, не кажучи вже, звичайно, про великі гурти худоби, що їх відправляли офіцери за кордон. Помітне місце серед офіцерів, що промишляли торгом, належало капітанові Карачану. Гюльденштедт писав, що він здобув право на заснування товариства в Семліку для торгівлі з закордоном; із Новоросійської губернії вивозили в Шлезьк і далі худобу, віск, мед, вовну, льон і ввозили із Польщі горілку, з Німеччини – вовняні й шовкові товари й тонке полотно.

Справа поширення зовнішньої торгівлі була однією з найважливіших в реорганізації краю. В рескрипті від 8 травня 1764 року резидентові при Порті Обрезкову Катерина писала: "при нынешнем нашего генерала-поручика Мельгунова в Новую Сербію главным командиром определении поручили ми ему прилежно стараться о распространении там коммерции"... У зв'язку з цим, він мав послати в Царгород "знаю-

щик" купців, "чиновных людей" для встановлення торговельних зв'язків. Скоро, 8 липня того самого року, в рескрипті Обрезкову вказувалось, що приїдуть купці не тільки для встановлення "удобных к произвождению коммерции способов", але й для заснування купецьких контор у Царгороді, Килії, Бендерах, Білгороді, Яссах. Видимо, купецьких контор не засновано, але окремі купці нав'язали торговельні зв'язки з Царгородом. У 1768 році Семен Сенковський, елисаветградський купець, що провадив торгівлю російськими товарами з Єлисаветграда до Царгороду через Гаджі-бей, позичив 2170 левів у російського уповноваженого при Оттоманській Порті, Н.І. Левашова, і цей борг перевів на греків хутряного цеху в Царгороді, – так записав Левашов. Із цього епізоду видно, що Сенковський добре орієнтувався в царгородських відносинах. Возив російські товари в Царгород і другий Сенковський – Федір.

Турецька війна обірвала нав'язувані торговельні зносини. У мемуарах, поданих Фауне Людовікові XV про причини, що викликали війну Росії з Туреччиною, ставиться на одне із перших місць причини комерційні: чорноморська торгівля так само цінна для Росії, як американська для Франції, Іспанії й Англії, з тією різницею, що для Росії ця торгівля – це торгівля природна, що лежить, так сказати, коло їхнього порога. Від часів Петра I, що поклав початок здобуттям Озова, ні він, ні його наступники ніколи не спускали з ока цього важливого предмету.

Тимчасово довелося перебудовувати торговельні відносини й скеровувати торгівлю на Крим.

Особливо жваві торговельні зв'язки підтримувались між Новоросійською губернією і Правобережною Україною, а через неї і з дальшими місцевостями Західної Європи. Є багато окремих фактів, що свідчать про торговельні зв'язки з Правобережною Україною; так у 1768 році, у зв'язку з наїздами гайдамаків, згадуються новоросійські купці – Федір Тимець, Тимофій Балашов і Олександр Соломеніков – що їхали в Палієво Озеро. У зв'язку з гайдамацькими наїздами, трапляються вказівки на розгромлення дому смілянського мешканця Шмуля, що не розплатився з елисаветградським купцем Каменевим за чугуни. Трапляється багато вказівок на вивіз із Криму в Польщу солі; в цій торгівлі велику роль відігравав новоросійський купець Севастіян Бондарів.

Митні списки вказують на постійний торговельний обмін між кріпостою Св. Єлисавети, а через неї – як між Новоросійською губернією, так і між дальшими місцями Лівобережної України і Правобережною Україною. Особливо часто згадується Умань, Палієво Озеро, Сміла, Жорнище, Броди, Бердичів, Балта, Тетіїв.

Маючи на меті широкий розвиток зв'язків з Туреччиною, Кримом, Західною Європою, російський уряд старався збільшити приплив торгових людей в Новоросійську губернію; уряд вживав і радикальних заходів; у 1770 році Сенат наказав вислати в кріпості – Озівську, Таганрозьку, а також в Новоросійську губернію для торговельного промислу в кожен кріпості по 40 купців та по 4 цехових, з асигнуванням їм на підмогу та на влаштування по 150 руб. на чоловіка.

Не задовольняючись закликанням охочих переселитись російських і чужоземних купців, Катерина у 1764 році дозволила селитись і торгувати в Новоросійській губернії жидам. Справа про дозвіл жидам селитись в Росії стояла на повістці засідання Сенату, коли Катерина II вперше відвідала Сенат. З тактичних міркувань справа ця була знята з повістки й відкладена до "более удобного времени". Тим часом, не оголошуючи цього офіційно, Катерина розв'язала це питання позитивно. В секретному листі Ліфляндському генерал-губернаторові Брауну вона на початку 1764 року неясно подавала до відома, що жидам дозволяється жити й торгувати в Новоросійській губернії: "якщо Ви не зрозумієте мене, то не я буду винна в цьому", – додала Катерина власноручно. У зв'язку з цим дозволом, представники жидівського купецтва, Давид і Лев Бамбергер, були записані "з товаришами" в число купців Новоросійської губернії. 2 травня 1764 року вони склали умову на купівлю у казни цілої наявної кількості ревеня, і ручителем за них при тому був головний командир Новоросійської губернії О.П. Мельгунов. Однак, на ближчий час якихось реальних наслідків не помічалось. Тільки у 1775 році в Новоросійську губернію напливає досить значна хвиля жидівських переселенців, головним чином із Литви. Розселились вони в Єлисаветградській провінції.

У досліджуваній період головну масу купців становили росіяни й українці. Це видно з наведеної нижче таблиці ч.9, зложеної на підставі даних А. Скальковського за 1773 рік.

Таблиця ч. 9

№	Національність	Купці	Цехові	Разом	% загального підсумку
1	Росіяни "правовірні"	359	65	424	64,6
	Росіяни "старовіри"	766	770	1536	
2	Українці	390	345	735	24,2
3	Молдавани й волохи	136	37	173	5,6
4	Греки	65	4	69	2,1
5	Болгари	83	5	88	2,6
6	Серби	13	6	19	0,5
7	Угорці	8	9	17	0,4
Разом:		1770	1241	3011	100

Ця таблиця дає змогу приблизно уявити собі національний склад купецтва й цехових Новоросійської губернії наприкінці досліджуваного періоду. З даними її сходяться і зовнішні дані – прізвища купців. На жаль, нема даних, щоб встановити, звідки вони переселились; можна тільки відзначити кілька пунктів, де зафіксований переїзд окремих осіб в Новоросійську губернію. Так ми бачимо переселенців із Брянська – Єгор Лоскутов та інші; із Москви (Ярилов), Путивля (Максимів, Пушкарьов), Болхова (Захарови – Олексій і Михайло), Павлов, Мценська (Паршев, Фурсов), Одоєвська (Курдюмови – Олексій та Афанасій, Григор'єв), Калуги (Палкін), Рильська (Фіжін) і т. д.

Ці дані показують, що опанування Новоросійської губернії представниками торговельного капіталу Росії відбувалось куди інтенсивніше і йшло скорішим темпом, ніж пересування сюди російських поміщиків: там ми бачимо перевагу місцевих офіцерів, в значній мірі чужоземного походження, тут – навпаки – твердо беруть верх російські купці.

Серед купецтва висувається група досить великих капіталістів, що зосереджують у своїх руках казенні підряди, оренди. На одному з перших, якщо не на першому місці, став елісаветградський купець Красноглазов та Андей Сушілін. У списках орендарів 1765 року бачимо Михайла Белезлія, пізніше депутата комісії 1767 року (він взяв в оренду шинки в Новомиргороді за 355 руб.), Єгора Лоскутова (взяв в оренду шинки у Федварі і Цибулеві за 220 і 290 руб.), купця Йосифова (взяв шинки в Новоархангельську за 270 руб.); інші платили менші гроші.

Крім торговельних справ, купці заводять промислові підприємства: купець Масленніков засновує цукроварню в Кременчуці; були паперова фабрика в Єлісаветграді, гарбарня Мануїла Поповича, не кажучи про велике число млинів різних конструкцій: вітряних, водяних, земляних, ладейних, що належали купцям, та різного роду заводів: овечих, кінських, рогатої худоби.

(продовження у наступному числі)

Володимир БРОВЧЕНКО

**ВІКНИНА
спогади**

На краю мого степового села Мала Виска, у вершині Макарівського яру, де колись пасли колгоспну череду та й людських корівок і овечок, де минуло не одне наше дитяче літечко, була таємнича місцина, до якої завжди тягнуло і якої ми, такі добрячі увірвителі й шибеники, боялися. Звалося те крихітне болотяне озерце Вікниною. У нас це нечасто вживане слово вимовляли (та й нині говорять) з наголосом на першому складі, мабуть, думаючи не про вікно, а про віки, адже Вікнина була тут вічно. Боялися, бо, не дай Боже, людина чи тварина захоче з неї води напиться – затягне, засмокче, поминай як звали. З Вікнини в'юнився студений струмок, а в самому озерці жили жабки з червоними черевцями. Узимку те диво не замерзало, тільки клубочилась пара над ним.

Вікнина і донині жива, хоч поглумились над нею, понівечили. Десь три десятки літ тому в Макарівському яру з'явилися геологи, озброєні потужною технікою, і стали розкурочувати схили в пошуках земних скарбів. І таки знаходили. Тижднями риють і риють – нема. А то одразу натраплять на кілька гнізд п'єзокварцу – і є річний план. Тоді вже ціле літо возять селянам усе, що ті попросять, та п'ють горілку.

Розрили яр, зачепили й Вікнину, нагорнувши на неї землю та глину, але вона знову пробилася до світла, не пропала безслідно, джерелить по вияку до хвosi, утворюючи по дорозі ставок, а та вже хвosa – тобто колишня річка Вись – струмить аж за коcогори, де ще чверть віку тому був "безперспективний" хутір Романівка, зливається з Виссю Великою, щоб разом упасти в Синюху. І так – аж до Південного Бугу, щоб на решті добігти до безмежного моря. Ясна річ, коли дадуть змогу добігти, не поставлять на шляху залізобетонні греблі, не розтринькають на бездумне "зрошення" неокрайого степу чи для добування атомової електрики.

Що б не робив, невідступно переслідує думка: а Вікнина ще жива! Отож коли настала пора писати спогади, усе моє життя-буття ніби сконденсувалося у таємничості і непроминуцості Вікнини – невмирущого джерела моїх родовідних начал. Так і найменував книгу, розділи якої оце пропоную читачам.

До одруження – з Лесею Тимошенко

Весілля, 1951 рік

З батьками і братом Павлом, Мала Виска, 1976

...Моя обраниця Леся Тимошенко уже, бувало, заходила до нас додому. Особливу спільність одразу ж знайшла з бабусею Секлетою, рідні душі та й годі. Якось вихідного дня рвали вишні у нас над ровом, я лазив по верховіттях, кидав ягоди у відро, а Леся носила їх нагору. Бабуся милувалася нами, підхвалювала. І досі аж млосно стає, коли внутрішнім зором осягаю такі непроминущі моменти... Батько купив веломотоцикл "Киевлянин", давав і мені покататись, так що нерідко я й до Лесиного заводського бараку підїжджав, хоч ніколи в кімнату до них не заходив, ні з батьком, ні з матір'ю її не знайомився.

У Кіровограді, на літній спартакіаді школярів 1949 року ми були також разом з Лесею. Розмістились у великій школі, в спортивному залі, спали покотом на якихось матах чи матрацах. Володька Стець (очевидно, для "компромату" – за нинішнім лексиконом) зафотографував: я щось занедужав, а Леся сидить поряд, гладить мені живота. Шкода, загубилося те фото, а може, і є в архіві... На спартакіаді завоював два перших місця: краще за всіх штовхнув ядро і встановив рекорд області в бігу на 800 метрів. Мені дали грамоти і книжки: тритомник Белінського, тритомник Шевченка та "Енеїду" Котляревського. Батько не раз потім перечитував "Енеїду", йому дуже подобався отой каламбур: "Як три борщі не подень-куеш, то й коло крута запупить..."

Змагання закінчились, а мене залишили в обласному центрі, аби протягом двох тижнів у складі зведеної команди підготуватись до республіканської спартакіади, що мала відбутися в Дніпропетровську на стадіоні "Сталь". Покладали на мене надії, але я їх не виправдав. Не володіючи ні тактикою, ні технікою спортивного боріння, на 800-метровій дистанції так рвонув з місця в кар'єр, що на останній стометрівці упав, втративши свідомість. Винесли на носилках. Мої так звані тренери не на жарт перелякались, адже, коли щось трапиться, їм доведеться відповідати. Потерпів фіаско. На тому спартакіада для мене закінчилася. Сидів у кімнаті гуртожитку інституту інженерів залізничного транспорту і писав любовні листи до Лесі. То була наша перша тривала розлука.

Успішно завершував навчання в школі, державні екзамени склав пристойно. Добре, що у творах з літератури не зачепив нікого з тих письменників, творчість яких вивчали, а потім раптом до них слід було ставитись "по-новому", то з української і російської одержав п'ятірки. Наголошую на цьому, бо, приміром, Вася Грузін, відмінник з Аллиного класу, який "ішов на золоту медаль", одержав четвірку за твір тільки тому, що процитував Леоніда Первомайського, котрий тоді потрапив під обстріл партійно-борзописної критики. Васі, здається, дали срібну медаль, він вивчився на журналіста, одружився з Ніною Перебийніс із нашого кутка,

дочкою Степана-комірника, тепер працює в газеті "Сільські вісті". Не знаю чому, спілкування у нас не склалося, хоч Вася був причетним до моєї першопублікації. Приїхав улітку 1951 року на канікули додому. Вася саме був на стажуванні в райгазеті. Зустрілись на містечку, і я передав йому віршописаніє під заголовком "Хліб", яке й було надруковане на першій сторінці "Червоного прапора".

Отже, школу закінчено. Сфотографувались тісненьким братолюбним кошем на великому квадратному камені біля панського будинку. Був випускний вечір, як належиться. Дороги однокласників розходились.

З Гришею Брехунцем та Сашком Косаренком 1950 року поїхали до Одеси, витримавши конкурс, склали екзамени в технологічному інституті харчової та холодильної промисловості, хлопці – на виноробний факультет, а я на механічний. Повернулися у Виску. Літо. Ми з Лесею щовечора – разом. Кохання наше всеосяжне, здатне перебороти всі незгоди і злигодні життєвські. Кажу:

- Лесю! Скоро мені їхати на навчання. Давай розпишемось у загсі?
- Та мені ще ж рік вчитися в школі. Хіба таке дозволено заміжнім?
- Про це ніхто не буде знати...

Під вихідний сіли ми на поїзд та й гайнули на Новомиргород до брата баба Олени – Івана-Малого, який проживав у Златополі (це – через річку: з одного боку Новомиргород, з другого – Златопіль; тепер, до речі, це одне місто). Розповів йому про наш намір. Він начебто й не здивувався. Прийняв нас у гарному домі, пішов домовлятися із знайомою завідуючою Златопільським загсом.

Коли задумав ото так женитись, сказав про це лише бабусі Секлеті, бо батько був, як завжди, в степу, мати теж у колгоспній ланці. Бабуся дала мені високу білу хлібину, вишиваний рушник і 100 карбованців з тих, що одержувала "за сина Тимоша", розстріляного фашистами в Бабиному Яру, стала на порозі, перехрестила: – Хай тебе Бог благословить! – і я через берег, а далі містечком рушив до Лесі, щоб їхати.

Другого дня, 25 липня 1950 року, дід Іван з дружиною повів нас до загсу. Отож дід Іван та його жінка, порівняно ще нестарі люди, й були нам за свідків. Державна дама розкрила велику книгу в твердих палітурках, взяла наші паспорти і стала записувати до того grosбуха. Глянула на нас, зупинилася на якийсь мент:

– Ви добре подумали? Бо як поставлю ось сюди ваші імена, то тільки суд зможе змінити цей запис... – і продовжила писати.

Якийсь нечистий підбив мене пожартувати. Тихо, але виразно промовив: – Гі-і-і... – та бідна жінка і вклала:

- Що, передумали?!

– Та ні, – кажу, – нехай уже, записуйте...

Усі розсміялися, зрозумівши, що наречений жартує.

Добре, що бабуся дала оті гроші, то я купив горілки, щедрі мої родичі приготували щось на вечерю, і, таким чином, ми там, у Златополі, відзначили наше "вступлення в брак". Переночували в діда, подякували за все та й двинули на Виску. З поїзда одразу ж пішли до Лесиноного бараку. Вперше переступив поріг її кімнати, вперше мовив слово до Євдокії Матвіївни:

– Мамо, ми з Лесею побралися. Візьміть оце свідоцтво про шлюб. Я маю їхати на навчання до Одеси. Леся кінчатиме школу. Весілля справи-мо наступного літа.

Уже й не згадаю, що вона мені одказала, пам'ятаю, що заплакала.

– Чого ж ви плачете. Усе гаразд. Буде так, як я кажу...

Та й пішли з Лесею через усю Виску до нашої хати. Бабуся Секлета була рада нам, стала пригощати та розпитувати про все. Під вечір мама з поля прийшла і батько пізніше приїхав, – а я вже й оженився...

П'ять літ в Одесі – то прекрасна пора. Прекрасна, бо – Приморський бульвар, парк імені Шевченка із стадіоном, Пушкінська вулиця, літній кінотеатр на Дерибасівській, велелюдні зустрічі китобійної флотилії "Слава", український театр імені Жовтневої революції, Спілка письменників... Прекрасна, незважаючи на студентське безгрошів'я, напівголодне існування, на брудні одеські двори з вигрібними ямами, керогазами та примусами на балконах, безліччю крикливих котів і перегукуванням лайливих сусідок у засмальцьованих халатах. Прекрасна, бо ми були молоді і мріяли про невідкриті острови.

У перший рік навчання, поки Леся кінчала десятий клас у Малій Висці, квартирував у бідних людей у підвалі на вулиці Щепкіна, поряд з гуртожитком інститутським. Власне, приходив у підвальний куток тільки ночувати, а то цілий Божий день – інститут, читальний, креслярський та спортивний зали, гуртожиток – середовище нових інститутських знайомих. А ще полюбляв ходити на стадіон "Харчовик" у парку над морем або ганяв з хлопцями м'яча на гуртожицькому подвір'ї. Вчився – так собі, бувало повсякому. Часто писав листи до Лесі, називаючи її дружинонькою. А вона, як згодом мені повідала, давала їх читати найближчій подрузі Валі Салтасюк. Тож усі знали: десятикласниця – законна жона Яковича. Проте ніхто чомусь не вдарив на сполох. Леся гарно вчилась, педагоги її любили. Хлопці й не пробували підбивати до неї клина, бо знали, що зі мною жартити погані. Приїхав на перші зимові канікули, то розкошували з Лесею у нас на теплій печі або у баби Олени в приземкуватій хаті.

Одесу для себе відкривав поступово, жив бідненько, був якийсь незібраний, відволікався на різні міські принади, все мені було цікаво. Ушняпився раптом ходити до будинку народної творчості (недалеко від пам'ятника Потьомкіну був) зі своїми віршами. Там якісь недолугі "руськоязычні" інструктори намагались роз'яснювати, як треба писати українські вірші. Вони й доручили мені створити текст масово-мітингової пісні на відомий мотив (на який? Хоч убийте, не пам'ятаю). І я утнув. На руськом языке. Яке ж було моє здивування, коли одного разу після занять увесь інститут погнали до стадіону на репетицію чергового святкового шумовиння і десятки тисяч молоді стали розучувати нову патріотичну "одесскую песню". Усім роздали листівки з текстом тієї "пісні", і я з радістю побачив, що то моє "твореніє"! Але імені мого на тій листівці не було позначено. Кажу однокурсникам, що то я написав. Не вірять, навіть насміхаються. Ах ти ж кодло одеське! Як їм доведеш? Пробився до шустрих організаторів того стадіонного співання: – Чому ж не вказали, чий то текст?

Дивляться на мене, як на якогось недоумка:

– Отойдите, не мешайте работать...

За кілька днів пішов до будинку творчості, до інструктора-єврейчика, поніс ту листівку (от шкода, що донині не зберіг):

– Як же це розуміти?

– Извини, старик, так получилось...

Як би там не було, а 1951 року весь стадіон в Одесі співав мою "пісню" (може, в одеських архівах збереглась?) Та авторства не став домагатися, тільки після того до будинку творчості й ногою не ступив. Чого могли мене навчити такі безчесні ґешефтники? Важко й пояснити, чому ж то я в одеському зрусифікованому довкіллі писав вірші українською мовою. У них джерелилась моя Вікнина, рідне село, степи й левади, те, що входило у свідомість з малолітства, хоч аж перехлюпував наївний оптимізм, сповнений газетярства, декларативності, ура-радянського патріотизму. Але ж – українською! Одеське зросійщення не поглинуло. До моїх писань городські жевжики-однокурсники ставились з іронією. Навіть Жорка Терзієв, сачок із сачків, першорядний хвостист і незнайко, і той обізвав мене "комнатным поэтом". Мовляв, є союзні, обласні, а ти – "комнатный". На що вже Андрій Бутович, мабуть, один на всю нашу 25-осібну групу і мову, й літературу українську знав, так і він скептично посміхався на мої літературні вправи. Ба й справді, що за дивак цей селяк? Куди ото воно пнеться? А я мов затався. Став щочетверга ходити на Пушкінську, 13, на засідання літературного об'єднання при Одеській філії Спілки письменників. Керував відділенням Євген Федорович Бандуренко, літконсультантами були Іван Рядченко та Володимир Гетьман. Переважна

більшість літоб'єднавців, ясне діло, писала на общепонятном. Правда, серед кількох початківців, з якими я спілкувався, з'явився Станіслав Стриженюк, студент з одеської політехніки. Був серед нас і задержуваний Володя Домрін (рано помер), і вайлуватий Володя Бичковський, який у вірші про гудки одеських заводів підмітив, що "ликеро-водочний поёт уже давно пропитым басом". Іван Рядченко на одній з чергових консультацій сказав: – Ось як треба писати. Ти послухай:

Словно часовой в широкой пойме,
Он стоит, оберегая рожь,
И недаром на патрон в обойме
Каждый желудь у него похож.

Це вірш Петра Комарова "Дуб". І та, справді, гарна мініатюра ніби відслонила мені завісу до таїни поетичної мови. Хоч то було надто наївне розуміння, бо й досі шукаю туди дорогу. Володя Гетьман, видавши збірку "Рибальське щастя", теж став для мене взірцем. Він, Євген Бандуренко, Володимир Іванович та ще двоє-троє – ото було й усе україномовне одеське письменство на той час. І Батров, і Лясковський, і Зорич, і Невєров, і Уваров і т. д. – всі то російськомовні літератори. Навіть Іван Гайдаєнко зі мною завжди говорив по-нашому, а писав російською.

У Спілці стояв стіл для тенісу, і я, бувало, ходив туди, щоб пограти з Домріним чи з Рядченком. Там можна було поспілкуватися, почитати один одному свіжонаписане. Якось Домрін видав:

И не пишется мне, не читается,
И не мил мне домашний уют.
Всюду мне за стихи причитается,
Но нигде ни хрена не дают.

Так житейськи точно, легко. Запам'яталось. А що я міг йому прочитати? Про верби, річечку, доярок та комбайнерів чи про степового жайвора, яри та обніжки? Геть воно до одеських асфальтів не тулилося. Хоч Бандуренко й Гетьман заохочували мене до писання, коли прочитав їм "Студентську весну" і мініатюру з такою кінцівкою:

Коли б мені природа мила
Подарувала щедрість злив,
Я б всю красу свою і силу
У рідну землю перелив.

Як мовиться, не вельми... Але поступово намацував стежину до Слова.

Зрештою, закінчуючи інститут і від'їжджаючи за призначенням на роботу в Херсон, на консервний завод, зібрав я вірші до гурту, подав до одеського видавництва. На той час В.Гетьман уже працював там. Він і

став хрещеним батьком та редактором моєї першої збірки під назвою "Шумлять жита".

Усе це було пізніше. А тим часом я навчався на першому курсі інституту, а Леся закінчувала десятирічку у Висці. Бідував, ходив у негарній одежі, в розбитих черевиках 45-го розміру, їв, що Бог пошле, найчастіше на сніданки та обіди – пиріжок з горохом та склянка ситра. Трохи оживав, коли мама присилала зашиту в мішковину локшину, шматок сала та сушню на узвар. Як зараз пам'ятаю височенну кімнату на одеському поштамті, де вистоював у чергах, щоб одержати мамину посилку – ту неоціненну мені поміч. Вчився я так собі, але ж треба було сесії складати, щоб трійку не схопити, бо тоді не дадуть стипендії. І після другого семестру я її таки втратив: вища математика, прокляте інтегрування та диференціювання підкосили. Тільки з другого разу Фріда Аронівна Неймарк поставила трояку, а з першого екзамену погнала. Кепські справи. Намучився з тією математикою, просто боявся Фріди: як гляне крізь товсті скельця окулярів зневажливим поглядом та ще образливо прокоментує невігластво, то що й знав – забудеш, заціпить. Незлюбила вона мене, а я її. Отож і вища математика стала огидною, душила мене Фріда аж до завершення другого курсу. І що цікаво, з інших дисциплін я й п'ятірки мав, а тут – хоч плач, ледве тягнув, щоб "хвоста" не відростити. Чи ж не дивина: з третього курсу, коли "пройшли" математику та "сопромат", особливо, коли стали переважати предмети, пов'язані з машинами та апаратами, я в окремі чверті навіть підвищену стипендію одержував, тобто всі екзамен складав на п'ятірки.

Вимогливим, суворим, але доступним і людяним був декан нашого механічного факультету, бритоголовий кремезний чоловік Дем'ян Іванович Нелуш, що замолоду кочегарив на чорноморських пароплавах. Він мав прекрасного баса. Одесити розповідали, що сам Шаляпін, прослухавши молодого і дужого кочегара, благословив його на співацьку дорогу. Але той став теплотехніком, пішов у науку. Дем'яна студенти-селяки любили й поважали, одесити ж – не дуже, бо він знав, що з них "кочегарів" не буде, і вони це інтуїтивно відчували.

Однією з найколеритніших постатей серед викладачів був завідуючий кафедрою марксизму-ленінізму, секретар парторганізації інституту доцент Суркіс. Студенти полюблили пародіювати його талмудизм і начотництво, але в усіх тремтіли жижки, коли доводилось складати йому залік чи екзамен. Приміром, відповідаєш: "Товарищ Сталин учит..." Він перебиває: – Нада говорить: "Товарищ Иосиф Виссарионович Сталин учит". Идите, подготовитесь, тогда придете" – Погнав! Але ж і дотепним бував цей чоловік. Студент-"холодильщик" Гоменюк якось спіймав його в коридорі і став домовлятися, коли можна перескласти залік. Розхвилювався і

замість Лев Давидович назвав його Давидом Львовичем. Суркіс, не довго думаючи: – Товарищ Гоменюк, вы себе позволяете в моем имени переставлять целые слова, а что будет, если я в вашей фамилии вылушу только одну букву?" – Студенти, що чули цю розмову, зареготали, Суркіс з кривою усмішкою попрямував далі, а Гоменюк ще довго носив "хвоста" з марксизму. Я ж од Суркіса лише одного разу одержав "настанову". Побачивши в стінгазеті мого патетичного віршика про мир, він, з цікавістю глянувши на зухвалого україномовця, зауважив: – Только не забывайте, мы – не пацифисты...

Викладач англійської мови Дімент, якийсь ніби переляканий рудий чоловічок, теж був приємно здивований, що селяк, який з величезним трудом "здає" йому технічні англійські тексти, знається з поезією. Кажу переляканий, бо він навіть до свого предмета намагався пристосувати "геніальну працю" Сталіна "Марксизм и вопросы языкознания", стверджуючи, що йому тільки тепер відкрились нові обрії осягнення англійської мови. Бідний Дімент. Мабуть, те не допомогло, бо невдовзі його в інституті не стало, між студентами пішла чутка, що він якийсь не такий, "неблагонадежный", а може, й шпигун...

Ось уже мало не п'ятдесят років, як закінчив інститут, а всіх однокурсників пам'ятаю. Добрих і злих, старанних поглиначів знань і ледачкуватих сачків, кмітливих і тупуватих, підступних хитрунів і наївних простаків. Усіх. І дещо старшого від мене Андрія Бутовича, який вирізнявся з-поміж нас серйозним інтелектуальним "зарядом", і гімнаста Голімборського, якого одеські скульптори запрошували позувати для ліплення досконалих чоловічих торсів, і міцного осетина Мішу Амінова, що згодом став у себе на батьківщині провідним вченим, і низенького, але непомірно товстого Айзика Вайсмана, який у 70-х опинився "за бугром", і невинного ледаря Жорку Терзієва, що, здається, нині керує заводом розчинної кави, і кругленьку, "приятную во всех отношениях" Шуру Ільїну, від якої навсібіч розпросторювались флюїди кохання, і Генку Морковіна з Мічурінська (колишнього міста Козлова), і м'якосердого й беззахисного Діму Азаркіна, і "прилежных" нерозлучних подружок Лену Вайнер та Мілу Мільман, і мало не двометрового Василя Полоза, і красивого сачка-хитромана Тольку Михайличенка, і Маріка Шапільського, Філю Лермана, Віту Оржеровську, Віктора Бортнека, Васю Дубенюка... Усіх пам'ятаю. Де вони, які вони тепер? Агов! Молодосте, озовись! Та що гукати... Декого, як я знаю, уже й на світі нема. Минулося, не вернеться.

Коли читаю або чую, що в Україні євреї завжди зазнавали переслідувань та дискримінації, питаю себе: а як же тоді мій курс, на якому вчилися більше половини єврейських юнаків та дівчат? Та й на інших факультетах. Серед викладачів євреї також переважали. А наша сільська горьова-

на молодь, що вилізла з окупаційної кривавиці, в більшості йшла "настройки комунізму", в армію, або залишалась у колгоспах волам хвост крутити. Ото дискримінація!

Але, зрештою, мова не про це. Жили ми в студентському гурті дружно, керуючись основною міркою: порядна людина чи безсовісна. Коли помер Сталін, усі, "не взираючи на лица", щиро плакали, змінюючи один одного в траурній варті коло величезного портрета "батька всіх народів" у вестибюлі інституту.

З багатьох вузів, де були "воєнки", хлопців до армії тоді не брали. Отож, і в нас діяла потужна військова кафедра з мало не щоденними заняттями, муштрою і т. д. По закінченні інституту кожному надавали звання молодшого лейтенанта запасу першої категорії. Так що в будь-який момент до армії могли покликати. Після другого та четвертого курсів нас відправляли серед літа на двомісячні воєнні збори в польових умовах у безкрайому степу під Балтою. Навчали нас по-справжньому, режим був суворий, жили в наметах. У сорокаградусну спеку на десятки кілометрів при повній викладці здійснювали "марш-кидки", окопувались, стріляли по мішенях. Міські мамині синки після іржавих оселедців та каші-шрапнелі не витримували такого навантаження, буквально на ходу скопичувались, хоч під вечір тягну його волоком до табору. А нашій роті нечистий послав ще й такого помкомвзводу, надстроковика сержанта Горбунова, для якого було великою насолодою доводити пещених хлюпиків, що не бачили смаленого вовка, до повного виснаження. Злий був сержант, що правда, то правда. Родом десь із Мордовії, ще маленьким позбувся батьків, виховувався у дитбудинку. Отож, армія була для нього рідним домом, єдиним пристанищем, а найціннішим скарбом – фотоальбом, де він трепетно зберігав знімки свого родоводу, дорогі йому світлини. І от наш ставний красень "холодильщик" М.Ж., що завжди почувався серед одеситів героєм, "паханом", вирішивши помститись сержантові за "железно-уставную вредность", викрав у нього той альбом із польової сумки і вкинув у солдатський нужник. Наш незламний Горбунов сидів коло намету і плавав гіркими слізьми. Я підійшов до нього, став утішати, так жаль було ту нещасну людину. Злим сержанта зробило прокляте життя, але звідки той диявольський садизм у пещеного "інтелігента" М.Ж.? Адже він так гарно грав на саксофоні в інститутському джаз-оркестрі, красиво бив волейбольного м'яча, дівчата за ним бігали тічкою. Про навчання не говорю, воно для Кели (таку він мав кличку) було, здається, навіть не на другому місці. Остаточно в моїх очах згасла зірка того "кумира", коли він на п'ятому курсі раптом одружився на дочці першого секретаря обкому, маленькій дівчині, нижчій за нього на дві голови. Серед студентів говорили, що на весіллі з'їхалися тузи з усіх усяд, із Києва і Москви, сам легендар-

ний Макар Посмітний кількох кабанів припер, а ще про те, що Кела знає, що робить: треба одержати найкраще призначення по закінченні інституту. І його таки "розподілили" – в Київ. Десь пізніше ім'я М.Ж. промелькнуло серед кіношників. Де подівся тепер – не знаю... І нащо мені цей недобрый чоловік, навіщо пишу про нього? Мабуть, щоб самому собі нагадати, які випробування проходила моя наївна довіра до кожного, як з літами відкривалися очі на світ, як лопались, мов мильні бульки, зовнішні ефекти, що попервах так заворожували, як важко розчаровуватись в людях. Такі уроки я мав і пізніше, аж до нинішніх днів.

Однак, я забіг дещо наперед... Коли ще вчився на першому курсі, а Леся була у Висці, то приходила до нас додому як рідна дитина. Бабуся і мама, дізнавшись, що вона нехрещена, вирішили це зробити. Мати домовилася з попом, бо знайомі ж були добре. Пішла з Лесею до церкви увечері, і піп провів обряд хрещення. Ні я, ні батько того не знали. Десь років за два приїхали ми на канікули з Одеси, мама не стрималась та й сказала мені про те. Зовні я ніяк не відреагував, хоч у душі приємно тенькнуло (сам же хрещений). Тільки попросив: – Та не говори, мамо, нікому, бо ще донесуть на нас, комсомольців...

Настав 1951 рік. Леся успішно закінчувала школу. Приїхавши на літні канікули, дуже переживав за неї, коли складала державні екзамени. У дні іспитів ходив до школи, чекав її: яку оцінку поставлять до атестата? До медалі вона не дотягла, але все склала на чотири і п'ять. Так що атестат одержала цілком пристойний, аби їхати з ним вступати до інституту. До педагогіки Леся прихилилася здавна, після сьомого класу навіть пробувала було поступити в Новомиргородське педагогічне училище.

Відбувся гучний випускний вечір у школі. Вскладчину накрили й нормальні столи із самогонкою та вином. Учителі, батьки, Лесині однокласники – усі свої. І я серед них був не чужий. Другого дня випускники та вчителі пішли в "павільйон" Нізденцького фотографуватись на згадку. І мене ніхто не відсторонив. Отож, на випускному фото Маловисківської середньої школи №3 1951 року і я "пристроївся", хоч то був Лесин клас, а не мій. Та й хто б наважився відлучити од того гурту законного мужа Лесі Тимошенко?

Леся поїхала до Одеси вступати до педагогічного інституту, я чекав її повернення з перемогою, вірив, що пройде конкурс, іншої розв'язки й не уявляв, бо Леся сказала: – Справимо весілля тільки тоді, як вступлю до інститут.

Так довго тяглися літні дні і ночі, поки вона складала ті іспити! Не знаходив собі місця, нервував, чекав вісточки з Одеси. Батько, як завжди, з ранку до смеркання в полі. Мати і бабуся відчують мій стан, заспокоюють: – Поступить. Леся розумна дівчина. – Я й сам вірю в це, але... чекаю

її приїзду. Нарешті зустрів на станції: – Що? Як? – Каже: – Ніби нормально. Але чи вистачить тих балів, щоб пройти по конкурсу, ще невідомо. Дівчата, з якими там зазнайомилась, обіцяли дати телеграму, коли вивішають списки прийнятих.

І знову чекання, знову невідомість. Десь за тиждень – телеграма від одеських дівчат: "Прошла! Поздравляем законним браком".

Господи! Яка Леся була щаслива! Якою радістю сповнилась моя душа! А вже заворушилися наші родини: готуємось до весілля. І таки справили його. Як не сутужно нам жилося, та все зробили батьки по-людськи. Самогонки наварили. Поросля зарізали. Літо. Тепло. Серед шпоришевого двору поставили багато столів, ослони, поклали дошки на табуретки. Люду – повен двір. І сьогорічні випускники, і минулорічні, що зїхались на канікули. Боярином обрав я Гришу Брехунця, узяв ще кількох своїх друзів, двоюрідних сестричок та братів, одягся по-весільному, ще й квітку паперову причепили мені на вилог піджака. (Поки дід Никонор пошив нові черевики, напереживався, та за день до весілля "лапті" були на мені). Пішли тим гуртом до Лесиноного бараку на завод, а вона там – серед дівчат, у весільній сукні і нових черевичках (як те все шилось, з яким трудом добувалось!). Менший Лесин брат Віктор зажадав "викуп" за сестру. Боярин з ним торгувався, давав йому спочатку карбованці, потім троячки. Бачу, Гришина "казна" обміліла. Непомітно дав йому кілька пожмаканих дрібних купюр, що мама вручила "на всяк випадок". Нарешті Гриша "викупив" наречену. Були ми в бараці недовго, випили по чарці та й рушили на Забольшницю. Ішли з нами й свати, перев'язані рушниками, і бояри, і дружки, і світилки. Не обминули й Ніздвєцького. А дома вже, на порозі хати, мама, батько та бабуса зустріли нас хлібом-сіллю на рушнику. Три дні і три вечори вирувало у нас на подвір'ї. Грала гармошка. Танцювали, співали. Рідня, кутчани, мої і Лесині друзі, старших людей чимало зійшлося. Чудили, лицедійствували. Неперевершений комедіант Терешко Капінус почав "спектакль". Хтось із гостей приїхав верхи, поставив коня під копицею соломи в кінці двору. Терешко розігнався з бугра од Парфентійової хати та й стрибнув на ту копицю, солома посунулась на коня, привалила його. Одне слово, осатанілий кінь рвонув у берег, а на ньому опинився Терешко – задом наперед. Од сміху всі й вилягли. А Таня – дочка діда Никифора – уже переодяглася в чоловіче вбрання, упіймала гусака, запхнула в штани, а той голову в ширінку висунув, крутить довгого шиєю на всі боки і гелгоче з переляку. А хай тобі грець! Гармошка грає. Музикант стомився, то я йому як коли допомагаю, на той час уже навчився непогано тирликати. А батько: – Та хіба ж так? Ось дай я. – Бери, та-ту, будь ласка.

Весілля! І курей по сусідах ловили, і інші весільні епізоди згадували по ходу діла.

Уже пора їхати до Одеси, а ми ще не знаємо, де будемо жити. Голова колгоспу, спасибі йому, ради такого "случая" виділив нам свою бричку, аби одвезла на станцію. Склали немудрі пожитки в "заполярну" батькову валізку, взяли ще зо дві торби з харчами та й гайда. Бабуся на воротах перехрестила, а батько з мамою поїхали з нами – проводжали. До вагона зібралось чимало весільників. Запхнули нас у переповнений "общий" вагон поїзда "Москва – Одеса", помахали руками: – З Богом!

Прибули до Одеси. До початку занять ще залишалось днів зо три. Перше, що слід зробити, це знайти житло. Гуртожитку сімейним ніхто не дасть. Отже, стали вивчати в деканаті мого факультету список пропонованих одеситами помешкань. На якусь кімнату окрему нам, бідним, не можна було й розраховувати. Тому зосередились на тих адресах, де пропонувались "угли". Впала в очі адреса: Дерибасівська, 10. А що? Коли й жити в Одесі, то чому б не на Дерибасівській? Виявилось, що там, у великій кімнаті "общей квартиры" зі специфічним запахом, мешкає п'ятдесятилітня самотня єврейка. Поставили два козлики, на них поклали якісь дошки, мамину червону ватяну ковдру – і "угол" готовий. Хазяйка спала на високому ліжку в протилежному кутку. Ми – цілими днями на заняттях та в читалках. Туди приходили тільки ночувати. І ті ночі для нас, молодят, були справжнім випробуванням. Погасимо тьмяненьку лампочку, що висить на побіленому шнурі серед хати, повлягаємось, ждемо, щоб хазяйка заснула. Але вона не спить, перевертається на ліжку в пуховиках. Цілуватися й обніматися треба тихенько, бо вона до всього прислухається. Тільки починаємо рухатись, прокляті "козлики" й дошки – скрип-скрип, а хазяйка: – О-хо-хо... – Притишимося, може таки засне. Знову: – скрип-скрип, о-хо-хо ... а щоб тобі! Мука та й годі.

"Поскрипіли" ми отак цілий рік на Дерибасівській (коло самого оперного!) Терпець став уриватись. Хоч хазяйка в принципі не була до нас недоброю. Сказати б, ми мирно співіснували. У неї був син, працював десь аж на Далекому Сході, час від часу присилав якусь копійку. Та й ми справно платили за квартирування. Так що жила вона небідно. І все ж виявляла якусь недовіру до нас, селяків. Бувало, в коридорі на керогазі насмажить відбивних, складе їх у каструльку, накриє тарілкою, зверху поставить велику чашку, знову тарілку, навхрест покладе ложку та виделку. Мабуть, запам'ятовує послідовність "споруди", аби потім пересвідчитись, що все на місці, що ми не крали тих відбивних. О-хо-хо...

Хазяйці цілими днями нічого було робити, то вона ходила по судах, слухала різні "справи". Одного разу увечері, коли посходились на ночівлю, розказала, що сьогодні засудили студента, який убив хазяйку

квартири праскою. Ми з Лесею переглянулися: може, вона боїться, що і я її вб'ю?

Марія Абрамівна полюбляла ходити у скверик, що навпроти оперного, знайомила там з різними людьми, вела з ними розмови, а потім переказувала нам одеські плітки чи анекдоти. І сталася з нею одного разу така придибенція, як сказав би Василь Большак, що вона довго собі лікті кусала. Уся історія зводилась ось до чого. Завела вона собі подругу по скверику, теж одну жінку, зустрічалися, ділились вдовиними турботами та втіхами. Якось Марія Абрамівна сиділа на лавці, спостерігала за гуляючим людом, за дітьми, що гралися у сквері, за голубами, які пожадливо клювали усе, що їм кидали жалісливі бабусі та дітвора. До речі, сквер перед оперою утворився після того, як після війни розбомблені будинки перед ним не відбудували, а просто розчистили оте місце од руїн, розбили клумби, посадили квіти. Сиділа Марія Абрамівна, як і щодня. Раптом до неї присусідився якийсь чоловік, блажененько одягнений, неголений. Заговорив про те, про се, а далі й про свою самотність. Мовляв, вийшов на пенсію, дуже знедолений, дружина померла, залишила йому ще й сина, багато літ прикутого тяжкою хворобою до ліжка... Слухала Марія Абрамівна і про себе робила висновок: ні, не такої пари їй треба.

За день-другий той же чоловік знову з'явився в скверику. Підсів до Марії, яка цього разу була з подругою. Що вони там говорили, можна тільки здогадуватись, але вийшло так, що подруга невдовзі погодилася стати дружиною того знедоленого. І коли весь карнавал з переодяганням, що затіяв добродій із скверика, розкрився, Марія Абрамівна мало не луснула з досади. Виявилось, що її подруга вийшла заміж за відставного генерала, який видавав себе за сірому-нетягу, а насправді мав на 16-й станції Великого Фонтану власний особняк, автомобіль, прекрасний сад і ще бозна-що. Ніяких хворих синів у нього не було, ніяких клопотів і нестатків він не знав. А коли та жінка дала згоду, він відкрився та й сказав: – Якщо ви згодні стати дружиною мало не старця та ще піти в сім'ю, де син з невиліковною хворобою, прикутий до ліжка, то кращої мені й не треба. Очевидно, я матиму справжню дружину...

За кілька днів по тому, коли одеське літнє надвечір'я млосно лягло на розпечені південним сонцем дахи будинків, кам'яні Потьомкінські сходили та вулиці, перед оперою зупинилась "Победа", з машини вийшов ставний генерал при повному параді, відчинив дверця та подав руку літній, але красивій жінці. На ній було модне тоді "панбархатне" плаття, руки й шию обвивали дорогі прикраси. Вони приїхали послухати новий спектакль.

Марія Абрамівна сиділа на своєму звичному місці, бачила все те і гірко плакала.

...На зимові канікули, ясна річ, поїхали ми з Лесею до отчого дому. Тижнів зо два розкошували на печі, де завжди підсушувалося зерно: пшениця, ячмінь, просо чи жито з того клаптика городу, що нижче клуні. Леся з бабусею – нерозлийвода, так припали одна одній до душі. Мати по-рається коло корівки, поросяти, курей. То ми їй допомагаємо. Треба чимось і хату протопити, і щось зварити та спекти, подбати, щоб борошно не переводилося. Такого хліба, як пекла бабуса, такого борщу, як вона варила, ніхто втнути на кутку не вмів. Тому її дарові ми віддавали належне. Леся завжди знаходила добре слово, аби сказати берегині нашого дому.

– Їжте, діти, їжте. Як хто їсть – так і працює... – ця давня і мудра селянська філософія перетворювалась раптом нам на похвалу, бо, наголодавшись по студентських буфетах, у батьківській хаті ми “рубали” таки добре.

Батько постійно по-чорному комбайнерствував, серед дня рідко коли й дома бував, зате в коморі, в кушелі та старій скрині тоді було зароблене ним зерно. То в сутужні літа пекли булочки, носили їх продавати пасажирам тих двох поїздів, що проходили через Виску, аби торгувати щось для сплати податків, віддати за “добровільне” підписання на позику, придбати якусь одежину та й дати копійку студентам, бо син он не завжди й ту мізерну стипендію одержує, одхватить трояка, то й не платять цілих півроку. Слава Богу, хоч невістка молодчина, гарно вчиться. Та їм же треба і квартиру в Одесі оплачувати, і щось їсти там...

Наступного року “козлики” на Дерибасівській ми змінили на “куток” у Анни Матвіївни на вулиці Баранова, недалеко від Нового ринку. Наші односельці Микола Т. і Галина Ж. наймали у неї ж окрему кімнату. Коли пізно прийдеш додому, треба було смикати за дротину, з’єднану із дзвоником, аби двірник відімкнув ворота і впустив до двору. За те слід йому давати руб. Отож, коли ми з Лесею йшли дивитися “Тарзана” на останній сеанс, то мали подбати, щоб той руб був у кишені.

Анна Матвіївна завідувала складом у якомусь ательє по пошиву одягу і, видно, крутила там добрячі гешефти з матерією, бо одного разу прибігла посеред дня додому, вигребла все із шафи та з кладовки і кудись поперла, попередивши нас: – Если придут, скажете, что здесь всегда так было... – Добре. Скажемо. Але ніхто не прийшов, мабуть, підкупила контролерів, що підбирались до її шахрайства. Деся тижнів за три, коли вона й дома не ночувала, притарабанила свої шмутки назад. Пронесло.

Жили ми бідно. У порівнянні з нами Микола з Галиною були просто багатіями. Він, навчаючись на санітарному факультеті медінституту, знаходив і лікарняну “практику” для себе, зокрема, давав уколи древній, уже назавжди прикутій до ліжка, матері Анни Матвіївни, що мешкала по сусідству. За те вона йому платила. Галюня й Колюня (так вони одне одного називали) навіть м’ясо купляли, котлети на веранді на “кілогреці”

смажили. Демонстративно уплітали їх перед нами, аби підкреслити свою вищість і нашу нікчемність. Як вони їли ті котлети! От на тарілці зосталась остання. Раптом з двох кінців у неї блискавично впираються виделки: – Це буде Колюні! – Ні, це буде Галюні! – Мало не б'ються. Під час таких "сесансів" ми з Лесею тікали подальше, аби не бачити й не чути того страмовища. По суботах Колюня ходив у баню (тобто в лазню). З цієї нагоди Галюня видавала йому "спецкапітал" на пиво. З того пива воно й почалося. Колюня одержав призначення в Білорусію, здається, в Козельщину, став там головним лікарем, будучи санітарним фахівцем, робив людям хірургічні операції! Коли навідувались до Виски з Херсона, де з Лесею працювали по закінченні інститутів, Галюня хвалилася, як їм там добре жити, який авторитет вони там мають: – Краще бути першим у селі, ніж останнім у городі... – Ясно, натяк зрозумілий. І меблі придбали, і килими купили, і те, і се. А Колюню мало не на руках носять, люди "дякують" лікареві – тільки пташиного молока нема. А яке там полювання, риболовля! Рай та й годі.

Та, коли одночасно перебуваємо у Висці, бачу, що Колюня не проси-хає, щодня напідпитку. Поїде велосипедом через пагорб у Краснополку, на великий став, позакидає "супутники" і на макуху ловить коропів. Їде на кілька днів, домовившись про ночівлю у якогось дядька. Спіймав коропа – обміняв на пляшку самогону, і вже якось веселіше стає. Потім спить на березі, а "супутники" самі рибку ловлять. Ну й доловився.

Уже коли працював у Києві, отримав листа від Колюні: приїдемо до вас, треба порадитись і т. д. Приїхали. Прийняли ми їх з Лесею, як рідних. Якої ж поради треба? Допоможи перевестися з Козельщини в... Запоріжжя. І я таки допоміг, хоч і не знав попервах, як те зробити: добув у міністерстві охорони здоров'я "грамоту", що, мовляв, просять перевести його в Україну. У Запоріжжі роботу одержав, квартиру. Та, виявляється, як я зрозумів пізніше, Микола тікав не лише з козельщинської глушини, а й від ганьби: випивання переросло в хворобу. Помер Коля, не доживши до поважних літ. Галя викладала математику в школі. Час від часу київські літератори, що потрапляли на виступи в ту школу, передавали од неї привіти. Хвалилася, що ми земляки і замолоду дружили. Ото такі людські долі. Як би там не було, а чомусь так шкода мені Колюню та й Галюню теж. І донині з незбагненної далини долинає прекрасний Галин спів під гітару...

Студентів ганяли й на сільгоспроботи, уриваючи кілька тижнів од навчального року. На початку 50-х у південних українських степах "перетворювачі природи" заходилися впроваджувати кок-сагиз, але диковинна рослина, яку висаджували в горщечках, ніяк не бажала тут приживатись.

Як відомо, з того роя нічого не вийшло, але "фронт робіт" для студентів певний час було забезпечено. Інше діло – збирання винограду. На те зголошувались охоче навіть одеситики. Роти ніхто нам не зав'язував, як то було, розповідають, колись у князя Трубецького під Каховкою: кріпакам накидали парусинові намордники або змушували увесь час співати, щоб не їли сонячних ягід. Ми ж рубали – од пуза. Ото й була платня за роботу.

Раптом стало суцужно з хлібом. Щоб купити сірого буханця (одного – в одні руки), треба ще вдосвіта займати чергу до магазину. То ми з Лесею не раз і не двічі куняли під крамницею. Бувало, що й не вистачить, ідеш додому ні з чим...

На осінь 1953 року на тій же вулиці Баранова найняли малюсіньку кімнатку в напівпідвальному помешканні Арнольда Ломки. Господарі – бідні, як миші в старій синагозі. Маленька, делікатна, добра старушенця щоранку, щоб розбудити нас, стукає у двері: – Леся, кіпйоток готов! – А вже й "клізмачі" (вихованці воєнно-морського медичного училища) промаришували вулицею. Вікно наше – врівень з хідником, так що видно тільки ноги перехожих. Вставаймо, бо на заняття запізнимось! Старий Арнольд із скуповдженою сивою бородою сидить коло свого віконця, з різного дрантя лампачить тапочки, подоби якихось черевиків. Він дуже хворий на ноги, ледве пересувається по хаті, тому поряд стоїть банка, куди він справляє малу нужду. Ще й жартує: – Без отрыва от производства! – У неділю, раз на два тижні, бере костури, чіпляє через плече торбу зі своїми витворами і їде трамваем на барахолку. Каже: "Всегда найдется человек, которому нужны мои "туфли". Не у всех есть деньги". І, справді, бувало, привозив з товкучки повні кишень мідяків, що діставались йому переважно від старців. Ще тільки вповзає в наше прокляте підземелля, з порога гукає: – Жена! Я тепер Ротшильд! – і висипає на стіл гору монет. Сідає і починає їх рахувати. Та все з гумором, самоіронією. Леся теж зі сміхом розповідає старим Ломкам, як у неї в трамваї кишеньковий злодій поцупив загорнуту в папірець морквину, яку вона купила, їдучи додому. Каже, чую, що тягне, але не виявила жодних ознак тривоги: тягни, хай тобі очі витягне, матимеш втіху, як розгорнеш того папірця. Знедолені старі співчувають, але задоволені: так йому й треба, отому бандитові... Тільки суп наш буде без моркви.

Чого ми тільки не набачилися в тій Одесі!

А вже й Гриша Брехунець задумав женитись. Гарно зазнайомився з однокурсницею Анною, полюбилися і в гуртожитку на вулиці Щепкіна, 2 влаштували студентське весілля. Аня мала прізвище Копусь. Коли реєструвались у загсі, Грицько й собі так записався. Його батько – коваль Марко – дуже невдоволений був, збирався сина навіть од сім'ї відлучити, та потім змиловився, простив. Ба й справді. Приїде в чужий край, на

завод, молодий інженер Брехунець, хто до нього серйозно поставиться? Це у нас, у Висці, Брехунців багато, звикли, а для новітнього середовища те прізвище не дуже благозвучне. Гриша змалку мав дражнилку Пукась. Тепер став зватися Копусь. Майже ніякої тобі різниці.

У 1953 році обласна газета "Чорноморська комуна" з легкої руки Івана Рядченка надрукувала мою вірша. Коли у вестибюлі інституту підходив хто до газетної вітрини, гадав, що вони йдуть читати мою публікацію. Але ніхто із знайомих ні доброго, ні лихого про те мені не казав. Прикро, та біс із вами. Зате для мене і Лесі то було велике свято.

Не пам'ятаю, з якої нагоди, прийшли до нас друзі-односельці Валя Салтасюк і Петро Кравченко, які вчилися у борошномельному інституті. Випили по чарці, співали стиха, йдучи від нашої підвальної кімнатки, проводжали їх до трамвая. Ми з Валею заходилися коло дуету Одарки і Карася. Коли це – дядько, п'яний в дим, стоїть, обіпершись на масивну стіну Нового базару. Я – до нього:

– Так оце ти у небоги
Аж три ночі пропадав?

Дядько спочатку був ошелешений, а далі таки второпав, що жартуємо (наші ж усі за боки трималися) і, гикаючи, став відповідати:

– Випив чарочку, не більш...

Я йому всю Одарчину партію "видаю", а він лише й спроможний на одну фразу. Ну й кумедна ситуація! Дядько розчулився, плакав, дякував за нашу доброту, за спів, ніяк од нас не хотів відстати. Насамкінець у пориві "вдячності" дістав з потайної кишені старенького будильника (видно, поцупив дома, щоб врешті перетворити його на горілку) і став мені його дарувати. Оце несподівана пригода. Звісно, будильника ми не взяли, з трудом доправили дядька додому аж на одеську околицю... І чого воно так запам'яталось? Незбагненно.

м. Київ

СПАДЩИНА

**“ВАЖКО Я ПИШУ, З БОЛЕМ І
НЕСАМОВИТИСТЮ – АЖ ДО
ВИСНАЖЕННЯ...”**

(листи Миколи Григоріва)

Здрастуй, Георгію Михайловичу!

Вітаю тебе і твою сім'ю з Новим 1982 роком і бажаю вам щастя, здоров'я, благополуччя.

Дякую за новорічне поздоровлення. Життя моє тече в роздумах та у боротьбі з болячками. Часом пишеться, бувають години, коли концентрується, мовби в лінзі промені, робота душі й думки. Задумав невеличкі повісті – триптих своєрідний, але коли поталанить їх вивершити – не відаю.

Часом буваю в СПУ, там працює мій побратим Петро Засенко, поет дуже талановитий. 5 грудня був на ювілейному вечорі незабутнього Григора Тютюнника. (Це йому виповнилося 6 тільки 50). До речі, в 11-му номері "Вітчизни" надруковано його повість з цікавою передмовою нашого спільного друга Толі Шевченка. А ще запросили на засідання комісії по літературній спадщині Віктора Близнеця, з яким я теж був у дружніх стосунках. Важко бувати на таких заходах, коли друзів (молодших віком!) уже нема. Ще й пропонують написати спогади. Це – треба.

Інколи приїздить Володя Яворівський, днями подарував свою чудесну книгу про Катерину Білокур "Автопортрет з уяви". Поцікався. (Рік тому В.Яворівський виступав з приводу цього твору по радіо і дякував мені на всю Україну за поради). Зустрічаюся з Александровим.

Ти в листі згадував про Миколу Смоленчука. Він знову в Кіровограді? Де працює? Жаль І.М. Жарких. Я його пам'ятаю і часом згадую добрим словом, особливо ті дні, коли ми в Губівці збирали матеріали про одного препоганого плакатного поета, якого без офіційної вказівки ніхто сьогодні й не згадує.

Отак і живу, друже. Матеріально – скромно. Правда, в листопаді виплатили аванс за книгу, на рік вистачить. Тоня поки що тримається, має аж 28 годин. Леся – у 8 класі, захоплюється живописом і двічі на тиждень відвідує студію при Київському музеї образотворчого мис-

тецтва (від художнього інституту). Сашко закінчив університет, мав працювати редактором у видавництві "Молодь", уже мав три солідні літературознавчі публікації, але йому присвоїли звання лейтенанта і призвали на два роки в армію. Служить неподалік, в Житомирській області в танковій частині командиром взводу, зарплата чимала (250), але армія йому не підходить, скучає, часом на вихідний приїздить додому, я теж навідуюся, з Києва шість автобусів щодня йде туди.

Де зараз Петро Петрович? Не маю від нього звістки більше року.

Закінчую. Пиши про себе. Привіт Олі.

На все добре.

М.Григорів.

10.01.1982

4.07.1982.

Здрастуй, Жора!

Надсилаю книжку, оце щойно побачила світ. Особливої радості не відчув, усе через оті трикляті болячки, що обсіли мене. Живу важко, та намагаюся долати життєві виходи. Улітку, може, поїду до матері і на Сухий Ташлик. Леся і Тоня – в Бердянськ збираються. Саша служить.

Часом буваю в СПУ. Позавчора зустрічався з Є.Гуцалом, подарував йому книжку, а твою рецензію забув прихопити, така пам'ять стала. Згадав у розмові, він зацікавився, що ж райгазета про його збірку пише, розпитував про тебе. Днями знову зустрінемося, спеціально відвезу рецензію.

Георгій ПОЗНЯК

"З ЧУЖОГО ГОЛОСУ НЕ СПІВАВ..."

Гортаю біобібліографічний довідник "Письменники Радянської України" (1917-1987). Сторінка 163. Читаю:

"Григорів (Григор'єв) Микола Олександрович народився 20 січня 1924 року у с. Ставидла Олександрівського району Кіровоградської області в селянській сім'ї. Закінчив Кіровоградський педагогічний інститут (1955). Працював директором середніх шкіл на Кіровоградщині та Черкащині, інструктором відділу пропаганди і агітації Бердянського РК Компартії України. Із 1968 року – вчитель літератури, історії та суспільствознавства Ірпінської середньої школи. Член КПРС.

Да, просив у нього збірку поезій, а в нього нема. То, може, ти мене виручиш? Якщо, звичайно, там є у магазинах. І заодно подивись І. Драча "Шабля і хустина". Тут таких речей не дістанеш.

І ще. Коли знаєш адреси В.Кобзаря і В.Базилевського, напиши мені, я їм теж надішлю свою книжку.

Пиши про своє життя. І напиши, чи одержав книжку.

Привіт Олі.

На все добре.

М.Григорів.

25.07.1982.

Добридень, Георгію Михайловичу!

Отримав обидва твої листи, спасибі, що так швидко відгукнувся. Вибач, що зразу не відповів, клятні недуги часом і читати не дають. Так що підняття моє на наступні сходинок буде, як по шляху, всіяному тернами, та ще коли взяти до уваги те, як важко я пишу, з яким болем і несамовитістю – аж до виснаження, то роман, мабуть, не "состоїться". Якби доля зглянулася і дала сили на триптих із трьох задуманих повістей, невеликих за обсягом, але написаних густо і глибинно, – я був би їй уклінно вдячний, а наша література мала б неординарні твори. (Пишу ці слова не од самовпевненості, а з висоти прожитих років, коли прийшло розуміння, що таке мистецтво). До речі, ти питаєш у першому листі, "де тільки ті слова відшукуєш". Із стихії народної мови, яка так збідніла тепер, у зв'язку з урбанізацією. Я виріс у такому середовищі. А найбільше взяв од своєї баби Наталки, неписьменної, але мудрої селянки, яка була нащадком козаків славного Чигиринського

Автор збірок повістей та оповідань "Серпнева тиша" (1973), "Весняний день" (1982).

Член СП СРСР з 1986 року".

До цієї короткої творчої біографії слід додати, що в 1988 році у видавництві "Радянський письменник" побачила світ нова книжка М. Григоріва "Степовий байрак" (повість "Сухий Ташлик", оповідання) накладом десять тисяч примірників.

Укотре переглядаю, перечитую талановиті, самобутні твори.

"Другові Георгію Михайловичу – на щастя, на здоров'я, на добро, на довгий вік та на згадку про наші молоді літа, коли студентство було нам святом і ми могли тоді навіть закохуватись!

Щиро М.Григорів. 4.07.1982".

полку. Гумор же, як і трагедійність чи пісенна ліричність, од національного характеру, цьому не навчишся, це – в крові.

Про те, що прочитали повість гуртом – спасибі за увагу. Звичайно, мені приємно було одержати ці найперші вісті.

За адреси – теж спасибі. В.Кобзарю і В.Базилевському надіслав книжки з автографами, а в Херсон – не вистачило. З'являться в мене книжки – обов'язково надішлю. Бо ті, що мав, розійшлися. Ось і вчора нагрянули друзі-писателі аж учотирьох вітати, то із свого НЗ дарував. Ще навіть не подарував деяким знайомим критикам. І М.П.Стельмаху, який з повагою ставиться до моєї прози. Бо треба ж, щоб і на столі хоч з одна лежала – показати, як хто не повірить.

За інше. "Письмом землі" Євген Пилипович таки наділив. А що "Марусю Чурай" не взяв – жаль. Дістань і прочитай ту глибину і тугу. І все Ліни Костенко. Це поетеса з ласки божої, рівної їй нема. "Шабля і хустина" І.Драча не трапляється ніяк. Такі речі тут можуть бути на прилавках книгарень всього кілька хвилин. Ось ще днями почув, що вигулькнув десь був однотомник англійця Олдігнтон "Смерть героя". (Письменник із того ж "втраченого покоління" – за висловом Гертруди Стайн, – що і Е. Хемінгуей та Е.-М. Ремарк). А дістати – ні...

Читаю зараз мало: часом, гарну поезію чи справжню глибинну прозу, а більше – щоденники чи листи Ф.Достоевського, В.Стефаніка...

Да, ледь не забув. "Сухому Ташлику" не поталанило. За планом у "Молоді" книжка мала вийти восени, а вони поспішили видати. Повість же була схвалена до друку "Вітчизною", і Володя Яворівський підготував був її у сьомий номер. Довелося знімати.

Такий автограф залишив письменник на своїй книжці "Весняний день".

А ось іще один напис, цього разу – на книзі "Степовий байрак", зроблений 30.09.88 року: "Дорогому Георгію Михайловичу – на згадку про студентські свята і про степовий цвіт вічних, як наш народ, безсмертників.

М.Григорів".

І знову – згадка про незабутні студентські літа. А мені довелося разом з Миколою Олександровичем Григорівим чотири роки навчатися в одній групі в Кіровоградському педінституті і три роки перебувати на квартирі, спочатку по вулиці Олексіївській (нині Гагаріна), а потім – на Компанійця (нині Пашутіна).

І ще. Надіслав би книжки Петру Петровичу, Феді Поліщуку, Льоні Ставицькому – та чомусь давно-давно не мав од них звістки. Не відгукуються навіть на новорічні листівки.

Ага, ще одне. Ти пишеш, щоб я вступав у СПУ. На Київській організації я прийнятий, маю про це відповідний папір за підписом Ю.Збанацького (виписку з протоколу засідання приймальної комісії, де присутніх було 12 осіб, за – 11, проти – 1). А на республіканську ще не подавав. І в роздумах, чи подавати – літа! Крім того, якимось одним знайомим письменником, що живе в Криму, показав мені свою давню рекомендацію, яку ще написав йому знаменитий Сергєєв-Ценський. Починалася вона словами: "Я, Сергєєв-Ценский, не член союза писателей, рекомендую принять в члены союза" і т. д. За точність дослівну не ручаюсь, а думка запам'яталася. Так що не в цьому суть, Жора. У тридцять літ ще можна було б кукурікнути: ось дивіться, який я! А зараз ці формальності – суєта суєт. Вічне одне: високе Мистецтво.

Передавай привіт Олі і Людї. І побажання здоров'я, Олі – особливо. На все добре!

Твій М.Григорів.

P.S. Де ж М.Смоленчук? Чи адреса та ж? Треба послати книжку теж. Пробачай за безладного листа...

5.08.1982.

Добридень, Георгію Михайловичу!

Отримав сьогодні твого листа. Звичайно, приємно, що ти скрізь пропагуєш мою книжку. До речі, в Новомиргороді до війни я підлітком один

Хоча, скажу відверто, наше студентське життя-буття не завжди було святом. Микола і тоді хворів, часом пропускав лекції. Але вчився добре, хоча й не завжди отримував стипендію. Бо можна було за семестр скласти на "4" і "5" шість екзаменів, а сьомий – на "3" і півроку не одержувати жодної копійки. Миколу виручало те, що у Кіровограді жила і працювала його рідна сестра, вчителька, чоловік якої був офіцером десантником. Тож Микола і харчувався там. Здебільшого обідав тільки. А ввечері (оскільки ми були із села) смажили картоплю, пили чай. Або відвідували якусь дешеву робітничу їдальню.

Микола завжди був вдумливим, неквапливим, залюбленим у художню літературу. Надто любив Тараса Шевченка, Лесю Українку (пізніше і дочку назвав Лесею), Олеса Гончара, а з російських письмен-

рік навчався в педучилищі, щосуботи йшов додому, а в неділю назад з торбою харчів (25 км). Так ота дорога проз Защиту і Кам'яноватку й досі безсонними ночами ввижається, мабуть тому, що найперша дорога з дому. У новій повісті цій дорозі приділяю чимало місця. А от в Олександрівку ти даремно послав. Не хотів би я, щоб у Ставидлах шукали книжку, вгадували, про кого ж це Микола написав, і знайшовши щось подібне, а далі не ставидлянське, лаяли і казали, що набрехав. Люди прості й далекі від літератури люблять точність. Бували в мене неприємні розмови в Ставидлах. Один прийшов, випивший, з претензією: "Чого ти про мене нічого не напишеш?" Другий, прискаливши хитро око, сказав: "Читав твою книжку і скажу правду: набрехав ти!" "Де?" "Хіба ж Назар Назарович був головою колгоспу?" (Персонаж із "Серпневої тиші").

Дійсно, ставидлянський Назар Назарович, мій ровесник, все життя і по сьогодні не злазить з трактора й про подібні посади, думаю, ніколи й не мріяв... Краще б послав у Кам'янку Черкаської області, Ставидла були колись цього району, і в повісті я згадую Кам'янку двічі (од Ставидел вона теж 25 км). І Черкаси теж згадую...

Забув написати тобі ще таке в попередніх листах – адже в повісті є два місця від тебе: весільні побажання, пригадую, ти писав у одному листі, тільки лист загубився, а суть примовок застольних запам'яталась; і випадок з Бандурки, коли один твій знайомий погасив пожежу.

Да! І ніде в рецензіях не давай біографічних віх, це тут, у вищій критиці, вважається "признаком дурного тона". Головне – проникнення в суть твору. А біографія письменника найбагатша внутрішня, зовнішніми подіями може бути навіть бідною вона.

ніків цінував творчість Івана Буніна. Навіть мені подарував кілька його книг.

Дуже захоплювався історичними романами, а також мемуарною літературою.

І сам тишком-нишком щось писав. Якось прочитав своє есе. Мене вразила в першу чергу його мовна палітра.

– Прочитай на засіданні літоб'єднання, – порадив йому.

І він прочитав. Саме тоді, коли були присутні київські письменники. Як зараз добре бачу схвальний жест Івана Ле.

– Я готовий взяти над вами шефство, – мовив автор "Роману міжгір'я".

Ще згадав ставидлянське. Один дядько спитав: "А що це ти, Миколо, натворив такого, що навіть хвамилиє змінив – не Грігорійов, а Григорів, а село назвав не Ставидла, а Ставидло?"

Отакі бувають діла і лаври письменницькі.

Будь здоровий! Тисну руку.

М.Григорів.

Р.С. Зараз удома сам. Часом навідує друзі-письменники. Минулої суботи був критик Володимир Панченко із Одеси, сьогодні – Микола Яновський з Івано-Франківська, прозаїк гарний.

10.09.1982.

Добридень, Георгію Михайловичу!

З випуском у світ моєї книжки переписка наша пожвавилась. Так що треба частіше видаватися. Не писав довгенько, бо їздив до матері в Ставидла, милувався рідними обширами. Однак, повноти вражень немає, бо й там хвороба з двору не пускала, тільки й сходив за городи в поле. А їзда в автобусах та поїздах – для мене вже мука.

Спасибі, що переслав мені листа Пахомова. Мав ще гарні відгуки від Романа Іваничука зі Львова, Миколи Яновського з Івано-Франківська та від колишнього зав. райвно з Канева. А то – усні від знайомих і друзів письменників. У "Літ. Україні" збираються давати рецензію. Ще навідав мене критик з Одеси Володя Панченко, теж збирається щось писати. Мав листа з Коктебеля від В.Александрова – той ще помалу читає. Але друкованих рецензій нема. Ти писав, що ніби новомиргородська газета відгукнулася.

Але не Ле став літературним батьком члена Кіровоградського обласного літоб'єднання М.Григоріва. Коли Микола переїхав у Ірпінь, то відніс у видавництво "Молодь" кілька оповідань, щоб почути слово поради. І почув її від улюбленого письменника Григора Тютюнника.

– Вам треба писати. Заходьте, показуйте написане, – сказав Григор. З його легкої руки у журналі "Дніпро" з коротким переднім словом з'явилися два оповідання Миколи Григоріва.

Ну а потім – пішло... Одна за одною вийшли (звичайно, з інтервалами у кілька років) книги "Сerpнева тиша", "Весняний день", "Степовий байрак", публікації в часописах.

Творчість прозаїка, нашого земляка, уродженця села Ставидла Олександрівського району, була належно поцінована і критиками, і читачами. Володимир Панченко в літературно-критичному нарисі "Віч-

Стягну докупи помаленьку одну нову річ. Але дуже повільно. Та кілька оповідань незавершених лежить.

Отак і живу.

Леся і Тоня – в школі. Сашко – служить, минулої неділі навідувався. Ще рік йому лишилися служити.

Пиши про себе.

Привіт сім'ї. На все добре!

М.Григорів

18.10.1982.

Добрий день, Георгію Михайловичу!

Одержав твого листа з новомиргородською газетою. А ще ж раніше мені прислали зі Ставидел олександрівську газету за 28 вересня із твоєю рецензією-відгуком. Щиро вдячний тобі, що ти тепло відгукуєшся на моє писання. Гарні рецензії. І заголовки прекрасні.

На публікацію в олександрівській газеті зразу не відписав тобі, бо був у від'їзді. (Їздив у Новоград-Волинський на Житомирщину, де служив мій Сашко, його перевели на нове місце – в Рава-Руську на Львівщині, то проводжав його).

До річі, від рідних Ставидел однакова віддаль до Кам'янки, Олександрівки і Новомиргорода – 25 км. А в Новомиргороді я після 7-го класу навіть рік навчався в педучилищі, але потім залишив через сирітство і пішов у десятирічку в сусідньому селі.

Напишу в обидві газети подяку від себе. А тобі – ще раз глибока вдячність. От тільки ти помилився у сподіваннях на роман. Не писати я роману, вміння моє художницьке – чисто новелістичне, хоч

на-віч з епохою" ("Радянський письменник", 1987) відзначив: "Микола Григорів – добрий "побутописець", який знає ціну слову. Про мову його оповідань і повісті взагалі можна було б сказати чимало доброго. Вона точна, яскрава... І це стосується не тільки авторських описів, а й мовлення героїв – відчувається, що М.Григорів належить до тих прозаїків, які люблять і вміють вслухатися в живу мову народу, відчувають і поважають її красу".

Григорій Тютюнник, представляючи читачам журналу "Дніпро" (1972, №3) добірку оповідань М. Григоріва, підкреслив, що їх автор "іде в літературу з життя. Проза лагідна, безпретензійна, герої, яким автор віддає любов свою, закохані в добро, землю рідну, – закохані в людський ідеал... Герої оповідань Миколи Григоріва – люди пречистої душі, люди, з якими легко жити".

робота над новелою (оповіданням) набагато важча, ніж над широким полотном: те, що в романі можна розтягнути на кілька сторінок, в новелі треба сказати одним реченням. "Сухий Ташлик", може, ти помітив, це, власне, повість в новелах. Це одразу відзначив у листі до мене Микола Жулинський (доктор філологічних наук, заступник директора інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії Наук УРСР). І дуже високо оцінив "Скиртоправа", хоч, мені здається, я його не дотягнув так, як хотілося. Оцінка М. Жулинського мені дорога, бо я найбільше ціную його серед вчених-літературознавців – він найталановитіший і найерудованіший. (Я з ним у дружніх стосунках і знаю не лише по монографіях та статтях). Учора годину-другу прогулялися ми з Євгеном Гуцалом. Про мою книжку сказав: "добротна проза". А хто знає Женю, той відає, що він дуже рідко кидається такими словами. Отже, я заспокоївся. Тепер, коли хтось у пресі і огріє довбнею – байдуже мені. Хоч на київських високих орбітах допоки тихо. Активно відізвався степовий Низ (Козацький).

Да, Женя ще раз дякував тобі за рецензію, вона йому сподобалася.

На цей раз закінчую. Пиши. Передавай привіт сім'ї. І привіт від моєї сім'ї.

На все добре!

М.Григорів.

21.11.1982.

Здрастуй, Жора!

Отримав твого листа. І святкове поздоровлення теж. Дякую.

Справжню художню тонкість Миколи Григоріва відзначила Наталя Околітенко, яка детально проаналізувала його оповідання "Глиняний коник" у своєму дослідженні "Довге відлуння вчорашнього дня" ("Вітчизна", 1986, №3).

Роман Кухарук, перераховуючи оповідання М. Григоріва з його першої книжки "Серпнева тиша", писав, що вони "як рум'яні, соковиті яблука, завше чаруватимуть вибагливого читача своїм неповторним ароматом, вартим інколи цілої епопеї" ("Літературна Україна", 25 листопада 1999 року).

24 лютого 1994 року "Літературна Україна" вмістила замітку Євгена Гуцала "Миколі Григоріву – 70", у якій він писав про "ссяиво слів" прозаїка Григоріва: "Сам степовик, він у своїй творчості залюблений у степ і степовиків, у характери прості й прямі, якими, сказати б, родюча ук-

Нічого не сталося, просто від неробства розлінився, та й настрій – не дуже. Відчуваю творчу силу, а болячки не дають прикуватися до столу.

Видавництво "Молодь" просить книжку про школу (обіцяють зелену вулицю поза всякими планами) і "Радпис" – щоб дав рукопис нової повісті й оповідань до березня, щоб поставити книжку в план 1984 року; новий журнал "Київ" просить добрячу прозу, бо у портфелі редакційному порожньо, нема художньо вагомих творів; "Вітчизна" теж обіцяє місце в наступному році... А я не можу звести докупи навіть ті записи, що є. "Молоді" не обіцяю, бо мені про школу писати – це все одно, що їсти солодоші, коли нудить – так я нею об'ївся.

Дуже тобі вдячний за пропаганду мого доробку. Спасибі тобі велике.

Одержав я всі твої відгуки, і з Малої Виски також. Надсилай і з "Молодого комунара", буду вдячний. Якщо є зайві примірники – зроби вирізку і надішли у відділ прози видавництва (адреса – в книжці). Бажано було б і з новомиргородської газети, мені здається, що там відгук найвдаліший. Хоч усі відгуки хороші. А чи не відізналися черкаська Кам'янка? Річка Сухий Ташлик тече через всю територію району...

До речі, ти не знаєш новомиргородського Віктора Шульгу? У тій газеті, що ти надіслав, є його вірші. А в мене є пейзаж акварельний В.Шульги, подарував колись Гриць Тютюнник. Чи це не одна і та ж особа, бо, пригадую, Гриць говорив, що художник живе десь на Кіровоградщині. Хотів тебе запитати і за Кобзаря, думав, що загубився книжка, але ти випередив мене.

райська земля родить так само, як житом, як яблуками, буряками, каolinoю. Власне, спільно з мальовничими краєвидами ці народні характери і складають живий образ нашої землі і країни України".

Ми спілкувалися і по-справжньому дружили після закінчення вузу. Зустрічалися в Кіровограді, Бердянську, на Канівщині, в Ірпені. І, звичайно, листувалися. У Миколи Олександровича був гарний, ну просто каліграфічний почерк. Спочатку і листи були на кілька сторінок, а коли відмовила права рука – писав лівою. Але все коротше і коротше. Ділився своїми планами, роздумами про складний літературний процес, сумнівами, цікавився новинами степового краю.

Востаннє бачився з ним у його новій двокімнатній квартирі дев'ятиповерхового будинку кілька років роки тому. Микола Олександрович уже був прикутий до ліжка, худий, права рука не діяла. Багато курих.

Про домашніх моїх ще трохи. Мама моя недавно виїхала, їй уже 80-й рік, почала хворіти. Сестра Ліда нарешті зупинилася в Івано-Франківську, з 1 вересня вже на пенсії... Тоня працює. Леся малює, двічі на тиждень відвідує студію при Українському музеї образотворчого мистецтва. Сашко служить, перевели недавно у Львівську область, служити йому лишилося до 1 вересня наступного року. Командує взводом БМК, лейтенант. Але армія йому не підходить – збирається в аспірантуру.

Передай мою велику подяку всім працівникам редакції за публікацію рецензії.

Привіт сім'ї: Олі, Люді, онукові.

Бажаю добра!

Твій М.Григорів

11.01.1983.

Здрастуй, Жора!

Отримав кілька твоїх листів. Останні – твоя інформація про В.Шульгу і газета із заміткою про його виставку. Там же – те, що названо віршами сановного чиновника Бровченка. Добре, що його перекинули із журналу "Дніпро", може, журнал вирівняється і стане дійсно художнім, бо за його редакторства там друкувалися в основному ті, хто в інші часи і на поріг не потикався – викінчені графомани.

В.Шульзі я надіслав книжку і коротенького листа, хотілося приємне зробити гарному художнику. Не знаю, як він сприйме мій добрий жест.

– Чим отак жити, то краще б уже спочити, – мовив із сумом. – Хоча, – продовжив після тривалої паузи, – мій рід славився старожилами...

Порадив йому не втрачати оптимізму. Але... Він не мав змоги підійти до вікна і оглянути ірпінські краєвиди – сосновий ліс, річку.

А згодом дружина прозаїка – Антоніна Дмитрівна – в листі мені повідомила:

"Помер Микола 20 лютого 1997 року. Помер тихо, нікому нічого не сказав... Уранці він сів, викурив сигарету, випив чаю...

Заснув і помер...

Похований на кладовищі в Ірпені".

...Ніяк не хочеться вірити, що Миколи Григоріва (Григор'єва) вже немає серед нас. Та залишилися його пристойні книжки, фотознімки,

Ти пишеш, що у книгарні з'явилася на полицях моя книжка. Це цікаво, тут давно її нема, і в мене лишилося дуже мало. То я через кілька днів вишлю тобі гроші, щоб ти мені купив хоч примірників п'ять. Буду тобі вдячний. Покладу в конверта, зараз не маю дрібних купюр. (От як ми живемо!).

Дякую, що ти і далі пропагуєш мою книжку, може, чого доброго, прославлюся і на Миколаївщині.

Про себе писати нічого. Більше борюся із недугами, ніж працюю. А виносив у серці три гарних задуми. Та сидіти за столом по десятку годин щодня сили не вистачає: тільки розпишуся, а приступ і виведе із строю на кілька днів. А Женя Гуцало і Володя Явір підготують... Та ще прекрасний друг і поет Петя Засенко – з когорти видатних, рівня Дмитру Павличку, Ліні Костенко, Івану Драчу, Борі Олійнику, Миколі Вінграновському. (Я їх, часом, згадую, бо це поети божою милістю з мудро-філософським мисленням, а за художніми засобами стоять на світовому рівні. Як і литовець Юстинас Марцинкявічус).

В одному листі ти згадав про шахти у Новомиргороді. Що це там за шахти з'явилися?

Пиши про своє життя-буття.

Великий і сердечний привіт твоїй Олі та побажання доброго здоров'я.

На все добре, друже.

Шанобливо М.Григорів.

30.09.1983.

Здрастуй, Жора!

Одержав уже давненько твоїх два листи з газетами, за які щиро вдячний. Я трохи оклигав, головне – відновилося художницьке мислення, а от права рука не слухається, пишу лівою. Отакі мої невеселі діла. У серпні відвідав мене Петро Петрович, все такий же оптиміст, бадьориться, бо змушений на старості літ парубкувати.

численні листи. Читаючи їх, ніби бачу Миколу, студентського побратима, друга, наче чую його притишений, спокійний голос. Власний, самобутній, не схожий на інші. На своїй останній книжці "Степовий байрак", яку він мені подарував у травні 1989 року, лівою рукою письменник занотував таку фразу: "З чужого голосу не співав, бо свою пісню мав. М.Григорів".

м. Кіровоград

У "Дніпрі" №5 була коротка рецензія на мою книжку з помилками, хоч писав її співробітник інституту літератури.

У "Вітчизні" №1 або №2 буде моє нове велике оповідання.

Є прохання: може, ти мені принесеш кілька примірників "Весняного дня", бо лишився один.

Закінчую, бо важко писати.

Привіт дружині. Пиши, не забувай.

На все добре.

М.Григорів.

5.02.1984.

Добрий день, Георгію Михайловичу!

Отримав книжки, написав тобі листа, а через день одержав звістку, що ти в столиці нашої молодості. Дякую за книжки і за лист.

Маю тепер змогу друкувати одним пальцем, хоч і трудна це штука: помиляюся і гублю думку. (Купили югославську машинку).

Здоров'ям хвалитися нічого: рука не діє і серце нікудишнє, а ноги відмовляються ходити. Тільки зрідка буваю в будинку творчості, зустрічаюся із друзями та інколи мене навідують.

Пишу дуже мало. Хоч у "Вітчизні" №3 буде-таки моє оповідання.

Сашко демобілізувався в жовтні у званні старшого лейтенанта, працює у видавництві "Радянський письменник" редактором відділу прози. Леся вже десятикласниця. Тоні два роки до пенсії. Так що життя йде.

Пиши, як ви з Олею. Їй від нас привіт і найкращі побажання. Бажаємо вам добра.

Будеш біля інституту – поклонись і від мене тому храмові.

2.01.1985.

Здрастуй, дорогий Георгію Михайловичу!

Вітаю тебе і твою родину з Новим 1985 роком і бажаю від щирого серця щастя, добра, а головне – здоров'я!

Давно не писав тобі з двох причин: то поганий стан здоров'я, то всю осінь робили ремонт квартири. Такий розгардіяш був, що не було ні статі, ні сісти.

У моєму здоров'ї змін на краще немає: часто підіймається тиск, серце тріпоче, а права рука так і не діє.

Саша працює редактором у видавництві "Радпис", Леся закінчила 10 клас, але нікуди не вступала, в неї слабеньке здоров'я, хай рік

перепочине, а тоді – в університет. Працює в Держкомвидаві України.

Я працюю мало. Але дещо зробив. У журналі "Київ" у №3 або №4 буде нове оповідання. "Глиняного коника" надрукували ще й у збірнику "Оповідання-83", в обіймах класиків: між Гончарем і Гуцалом. Отакі справи. Пиши. І не ображайся, що рідко озиваюсь. Може, що чув про Петра Петровича, про Льоню Ставицького?

На все добре!

М.Григорів.

20.09.1985.

Здрастуй, Георгію Михайловичу!

Од весни не писав тобі. Здоров'я моє гіршає. Літо було важке, а осінь думки на осінь поверта, бо мою хату вже замітає осінній вітер. Робота душі і мислі йде напружена, а тіло немічне. Од цього гіркота і каяття, що "запізно" прийшов у літературу та здобув визнання. Видавництва і журналісти постійно просять щось дати... Але, долаючи недуги, дещо роблю. У журналі "Київ" №9 є моє оповідання. Толя Шевченко впорядковує книгу спогадів про Григора Тютюнника, просить, щоб і я дав матеріал, як один із найближчих друзів. На минулому тижні був у столиці, мав теплу розмову з Петром Засенком. Дійшли згоди, що писати про Григора треба з великою відповідальністю перед совістю митця, з глибиною думки, не скочуватись в побутовизм, чим так люблять смакувати сучасні освічені міщани. Важке завдання. А треба написати, щоб наш духовний досвід став надбанням людей думаючих, збагатив інтелектуалів та просто чистих серцем, здатних відчувати найменші порухи душі...

Але, попри всі незгоди, в нашу сім'ю таки завітала й радість: Леся вступила до університету на факультет журналістики. Довелося подолати чимало труднощів. Надрукувалися в газеті. (За зиму надрукувалася в "Комсомольском знамені", "Київській правді", "Вечірньому Києві", "Молодій гвардії", "Радянській освіті", передали етюд по Українському радію). Без цього не приймали документів. У липні пройшла творчий конкурс і була допущена до екзаменів. Твір написала на "5", історію склала на "4" і була зарахована без здачі інших екзаменів за новими правилами. Зараз пізнає ази студентських буднів.

Сашко працює у видавництві, вже довіряють йому сучасних класиків. За півтора року відредагував більше десятка художніх книжок.

У кінці літа діти побували в Ставидлах у баби. А я не можу поїхати, хоч сумую за рідним краєм дуже.

Тоня вже допрацьовує до пенсії.

Отакі мої новини. Пиши про себе, про сім'ю. До побачення.
Да, в мене є телефон: 55-0-57.
М.Григорів.

12.02.1986.

Здрастуй, Георгію Михайловичу!

Вітаю з ювілеєм – пенсійним віком!

Бажаю ще довго не відчувати його і бути здоровим, бадьорим і життєрадісним! Щастя тобі зичу від щирого серця!

Як вирішив? Ще працювати чи заслужено відпочивати? Коли поїдеш з Виски, напиши адресу.

У мене втішного мало – дуже хворію, тому й не пишу часто. Час від часу працюю. Думок визріло багато, та записувати їх нема сили.

Я вже досягнув того рубежу, що мені не треба пробивати свої твори. Навпаки: самі до мене звертаються щось дати. Дзвонять із "Вітчизни", "Киева", "Жовтня". А видавництва "Радянський письменник", "Молодь" просять рукопис для книжки. Моє оповідання "Весна кличе додому", яке було надруковане в журналі "Київ" №9 за минулий рік, взяли до щорічника "Оповідання-85". А "Зіновій Миронович" – у збірник про вчителів. У січні написав спогади про Григора Тютюнника для книжки спогадів.

До речі, ти чомусь не написав про "Весна кличе додому" і як тобі видався мій молодий портрет.

Ще новини. Тоня з грудня місяця – пенсіонерка, але ще працює. Леся успішно подолала зимову сесію: 7 заліків і 5 екзаменів склала на "4" і "5".

А Сашко редагує прозу.

Вітання Олі. Пиши.

На все добре!

М.Григорів.

30.10.1986.

Здрастуй, Георгію Михайловичу!

Уже чимало води утекло в Дніпрі відтоді, як писав тобі.

От і ти вже став пенсіонером, у чім, повір мені, дуже мало радості. Однак, вітаю з пенсією обласного масштабу і бажаю тобі снаги використати пільги на народження дитини – не пропадать же добру.

Весна і літо минули в розпачливій тривозі за дітей, викликану Чорнобильською трагедією. Та й зараз неспокійно, бо падає листя, а в ньому чимало радіації.

У червні відбувся з'їзд письменницький – виключна подія в культурному житті України. Говорили пристрасно про наболіле, на що було накладено табу мовчання протягом двадцятиріччя. Особливо глибокими і гострими були виступи О.Гончара, Д.Павличка, А.Дімарова, В.Яворівського, В.Забаштанського, І.Драча. Після І.Драча багато відмовились од слова, бо він сказав усе. Наведу лише один приклад: він назвав цензорів держимордами. На виборах керівних органів декого прокатили на вороних. На з'їзді був мій Сашко, і я мав вичерпну інформацію.

На з'їзді письменників СРСР прекрасно виступив Б.Олійник, де, зокрема, говорив про штучне насадження у нас російських шкіл. Про це ж 13 жовтня в "Лит. газете" писав Ч.Айтматов.

Про себе. Живу без радості й надії на краще, дуже хворію. У сім'ї всі при ділі, а я скнію в самотині. Часом відвідують друзі: М.Стеблина, В.Яворівський, П.Засенко, Р.Андріяшик... Був і Є.Гуцало, походили по лісу, подарував книжку "Мистецтво подобатись жінкам". Частіше дзвонять, та і я телефоном виходжу на київські обшири.

Дещо роблю, але мало. У журналі "Київ" №6 надруковано скорочений варіант спогадів про Григора Тютюнника, повністю будуть у збірнику спогадів. В "Оповіданні-85" буде оповідання "Весна кличе додому", яке друкувалося в "Києві" №9 за 1985 рік.

Ще одне оповідання буде в збірнику про вчителів, який вийде ще в цьому році. А в журналі "Вітчизна" гарно розглянуто мого "Глиняного коника" (№9, стор.104-105). Та головне – видавництво "Радянський письменник" запланувало на 1988 рік мою книжку "Степовий байрак" – 16 аркушів. Якби лиш дожити.

Потроху читаю, коли стан дозволяє. Намагаюся читати, вартісне: В.Астаф'єва "Печальний детектив" ("Октябрь"№1), Ч.Айтматова "Плаха" ("Новый мир" №6,8,9), О.Гончара "Чорний яр" ("Вітчизна" №3), В.Бикова "Знак беды"... І перечитую Меріме, Бьоля, Гоголя, Коцюбинського, Головка, щоденники Толстого і Достоевського, листи Стефаніка... Бо часу на вторинне вже не маю.

Да, Тоня вже пенсіонерка, але ще працюватиме, бо Леся вчиться.

Ніби коротко написав про все. Ага, ще про мою матір: хвора нога, ходить на милицях. Привезли її зі Ставидел машиною сюди, а це сестра забрала до себе в Івано-Франківськ.

Влітку бачив у "Літ. Україні" коротке повідомлення в чорній рамці, що помер кандидат філологічних наук Стеценко Л.Ф.

Закінчую. Пиши про своє життя-буття.

Великий привіт Олі. Зустрінете наших дівчат – Тамару Мейзнер і Шуру Шевченко – привіт від мене.

На все добре!

Микола Григорів.

14.02.1987.

Добрий день, Георгію Михайловичу!

Вибач, що давно не писав. Клятві болячки не дають... Буває такий стан, що й руку єдину не можу підняти. Відповідаю на питання. Так, я вже член Спілки письменників. Хоч і пізноспечений. Уже давненько прийняли одноголосно, що трапляється дуже рідко, на республіканській приймальній комісії (після палкого слова Романа Іваничука), а недавно затвердили на президії правління СПУ. Вирішальну роль, мабуть, відіграли солідні рекомендації: М.Стельмах, Є.Гуцало, В.Яворівський. (29 голосувало за, 1 – проти). Поздоровчу телеграму прислали Юрій Мушкетик і Борис Олійник.

Успіхів мало. У збірці "Оповідання-85" є "Весна кличе додому", що було в "Києві". (Знову в лещатах класиків).

У збірці "Світло шкільного дому" є моє давнє оповідання, але ще не бачив, хоч гонорар уже витратив.

З Є.Гуцалом до весни, мабуть, не зустрічатимусь, бо через сніги і морози ніде не буваю. Зі світом зв'язує телефон. Та й мене мало відвідували взимку, приїздили В.Александров, М.Стеблина, Г.Андріяшик, Степан Колесник – кращий нарисовець України...

Несподівано отримав листа від Г.П. Логвина.

Наадресував: "Київ, Союз писателів. Писателю Григорову Н.А.". Видно, не змінився, хоч живе на пенсії в Миколаєві. Але про тебе і Петра запитує.

Привіт Олі.

На все добре!

Микола.

11.12.1987.

Здрастуй, Георгію Михайловичу!

Пробач за мовчанку. Стан здоров'я препоганий. Та ще дописував два оповідання до книжки: соціально-побутове і лірично-філософське. Пішла книжка на виробництво. Пройшла всі інстанції без правок, а один чиновник навіть похвалив. То я в розгубленні думаю тепер: у чому ж я сфальшивив?

Тепер якби дожить до весни, щоб хоч побачить книжку.

Є.Гуцалу твої рецензії віддав, другу – наступного дня після одержання. Передавав тобі подяку і обіцяв книжку з автографом. Повернеться з Болгарії – нагадаю.

У журналі "Україна" №48, у спогадах про Гриця, Євген Пилипович згадає двічі й мене (з характеристикою як особистості).

А у В.Панченка та примітка нічого не важить і ніяк не відноситься до моєї творчості. Не це визначає суть мистецтва (там дві помилки: і не артилерист – очевидно "Серпневу тишу" сприйняв як суто біографічну, – і не словесник, бо читав історію).

Втішних новин не маю. Самотність та болячки удвох мучать мене.

Передавай привіт дружині.

Вітаю з прийдешнім Новим роком! Зичу здоров'я і щастя!

На все добре.

М.Григорів.

Надсилаю адресу Логвина. Пиши!

1.12.1988.

Здрастуй, Георгію Михайловичу!

Не писав тобі – вічність. (Та й нікому не писав). Так що не ображайся. Дуже хворію. Як літо й осінь пережив – не відаю. Занадто важкі вони були для мене.

Книжки не прислав, бо не маю сам, крім сигнального примірника. 10 екземплярів, що належали мені, розійшлися у видавництві. У книгарнях Києва зникли одразу, дуже малий тираж, дається взнаки шовіністична позиція Книготоргу. (Одна лише Львівська область замовила 10 тис., а Ворошиловградська ще більше).

Як дістану – одразу надішлю. Шукають Саша і Леся, бо я вже не здатний ходити по магазинах. Тільки зрідка навідуюсь у СПУ.

Оце днями був на пленумі СПУ, послухав революційні виступи то-варишів, з думками яких усім серцем. Адже наш народ не знає своєї історії і культури, з вини валуєвих-суслових.

Нині багато публікацій, то намагаюся більше читати. Зверни увагу на твори В.Тендрякова, В.Шаламова, В.Набокова, Б.Пастернака ("Новый мир"), М.Хвильового, В.Сосюри, В.Винниченка, М.Грушевського, Д.Яворницького в українських журналах, хоч наші перевертні й противляться цим публікаціям.

В.Александров улітку переніс інфаркт, дуже хворіє. Втратив ще одного близького друга – Бориса Харчука, а це велика втрата і для літератури.

З трудом дістав у екзарха України Біблію українською мовою, видану в Гамбурзі, ціна 50 крб.

Оце коротко все. Привіт Олі. На все добре!

М.Григорів.

3. 12. 1990.

Добрий день, Георгію Михайловичу!

Насамперед повідомляю нову адресу: вул. Жовтнева, 158, кв. 86, тел. 5-86-19 (4-й поверх). Отримали 2-кімнатну квартиру в бетонному мурашнику, а Саша – окрему однокімнатну неподалік.

Давно не писав тобі, обживаю нові пенати. Обстановка нова не сприяє творчості. Та й положення в Україні не викликає радості – доки ми не отримаємо повної незалежності і нами правитимуть партатчики, толку не буде. До речі, більшість письменників вийшли з КПРС-КПУ (і Олесь Гончар). Я теж збираюся днями вийти. З товаришами підтримую зв'язок телефонний. З Володею Явором теж, хоч застати його вдома майже неможливо, говорю з дружиною Галею. Втратив ще одного щирого друга – Станіслава Тельнюка. На похороні не був, бо ноги відмовляють зовсім, ходжу тільки по кімнатах. Багато читаю. Передплачую всі українські журнали, з газет "Літературну Україну" і "Народну газету" (редактор – мій друг А.Я. Шевченко). Скільки відкрив нового для себе! І з літератури, і з історії України! Адже ми були нацією з вилученою власною історією. Рекомендую тобі журнал "Дзвін". Він багато на що відкріє очі. Бо чимало ще людей дивляться на світ з великодержавних шовіністських позицій.

У жовтні минулого року на 87-му році життя померла моя мати. Їздив у Івано-Франківськ ховати.

Тоня влітку була вже пішла на пенсію. З'їздила в Литву незалежну на відпочинок. А восени її попросили ще рік попрацювати, бо не вистачає вчителів...

Сашко працює редактором у "Радянському письменнику" та на півставки викладачем української мови в університеті. Ще підробляє в журналі "Пам'ятки України". Має сина Данила (сорок півроку). Назвали на честь полковника Данила Нечая та гетьмана Данила Апостола. Так що я вже дід.

Леся закінчила університет. Працює на українському радіо редактором літературно-драматичних передач. 22-го листопада вже була її передача про Євгена Плужника – прекрасного поета, закатованого на Соловках.

Оце такі, коротко, мої новини. Хотів написати багато, та важко підкоряється рука.

Привіт Олі. Пиши про себе. Чекаю.

На все добре.

Микола.

21.10.1991.

Добрий день, Георгію Михайловичу!

Завинив, як завжди, перед тобою. Ще живу: дуже тяжко, болячки обсіли і вже не відпускають до сну. Ніде не буваю, телефоном спілкуюся з друзями.

У квітні в супроводі свого Сашка був на першому з'їзді письменників України. Хороша була атмосфера, бойова. Відділилися-таки від Москви. Були радісні зустрічі з Євгеном Гуцалом, Володею Яворівським, Петром Засенком, Степаном Колесником, Миколою Жулинським, Віктором Александровим, Анатолієм Шевченком (редактор "Народної газети", яку хотів задавити ЦК)...

Підходив до мене і Борис Олійник привітатися, бо його всі уникають. Його опус в "Правді" сприйняли всі негативно. Я не читав, бо вже кілька років не передплачую цей орган брехні та окомилування для наївних людей. Надсилаю тобі вирізку з газети, яку передплачую, бо на периферії їх нема.

Про різне. Творю дуже важко.

Сашко 9 років працював у "Радянському письменнику", а це надумав переходити на викладацьку роботу в університет на кафедру української мови, у нього така можливість є. Леся працює на Укр-радіо у відділі поезії. А Тоня пішла на пенсію, та знов покликали, не вистачає вчителів.

Онук Данилко росте, вже бігає.

Отак і живу в різних турботах.

Пиши про своє життя.

На все добре.

Слава Україні!

Микола.

Дуже переживав під час путчу. Мені зателефонували з Києва, ввімкнув радіо і з перших фраз звернення хунти зрозумів, що це фашистсько-більшовицький переворот.

Минулося, слава Богу.

24.11.1991.

Здрастуй, Георгію Михайловичу!

Отримав твого листа з компартійною газетою – "фарбованим листом". Фарбуються під демократів. Ти запитуєш, за кого буду голосувати. За Чорновола, бо він набирає найбільше голосів з демократів, хоч мої симпатії – до Лук'яненка і Юхновського. Надсилаю вирізки з останньої "Народної газети". Як маєш змогу, подивись в бібліотеці журнал "Київ" №9 за цей рік. Там на стор. 75-76 вірші моєї Лесі. Погано себе почуваю, і важко писати, а до друкарської машинки так і не звик. Мою писанину передруковують Леся або Сашко. Сашко перейшов викладачем української стилістики в університет.

Вітай своїх. До побачення.

Микола.

10.03.1992.

Здрастуй, Георгію Михайловичу!

Запізнився з листом-відповіддю. На Новий рік хворів онук. На Різдво захворів я, потім турботи про весілля – Леся вийшла заміж.

А все інше – по-старому.

Настали Шевченківські свята. Серед моїх друзів двоє одержали премію: Микола Жулинський – професор, доктор, директор інституту літератури і особливо близький товариш Степан Колесник. Сьогодні їх вітав.

Перебираючи старі газети, знайшов статтю про нашого ідола. Прочитай, ти там не маєш широкої демократичної преси. Згадав, що ти прислав статтю Народового про КДБ. У ній йдеться про ще "доінститутського" товариша, який, навчаючись на рік пізніше від Народового, доносив у КДБ, а по закінченні пішов служити в КДБ і досяг "найвищих вершин". Це – про Марчука, голову РНБ.

Обох, і Льоню Н., і Женю Марчука, я влаштував в інститут через покійного Самаріна в 1958 і 1959 роках, це мої учні, які пішли різними дорогами.

Читаю трилогію "Мазепа" Богдана Лепкого та "Історію русів".
Привіт сім'ї. Пиши. До побачення.
Микола.

4.04.1992.

Добрий день, Георгію Михайловичу!
Вітаю з Весною, Великоднем і святом Перемоги!

Отримав твого листа з газетними вирізками. Надсилаю ще одну про "Старшого брата". Живу в муках душевних і фізичних. Тільки й розради від читання чесних журналів "Дзвін", "Київ" та газети "Літературна Україна". Часом огортає журба. Заховали від нас правду про історію, про літературу, а затуляли нам очі російською літературою, яка не давала змоги розвиватися самотужню, національно свідомо, а тільки була взірцем для наслідування...

Чи маєш які вісті про Петра Петровича, про інших?
Привіт рідним.
На все добре.
Микола.

6.06.1993, на Зелені свята.

Добрий день, Георгію Михайловичу!

Давно не писав, рука трясеться, друкувати не можу. Твій лист з некрологом на Народового отримав, про Смоленчука читав у газеті. Шкода хлопців, але така життєва доля.

Я все так же хворію, один телефон рятує від самотини. Життя тяжке. Діти працюють: Саша в університеті і літредактором в газеті "Українське слово" підробляє. Леся на українському радіо редактором, але зараз в декретній відпустці – народила сина Устима, чоловік з Полтави, закінчив оце щойно факультет журналістики, працює кореспондентом по Києву львівської газети "Діло".

Тоня на городі вправляється, а я вдома.

Про Петра не чував? А про Белінського?

Пиши про себе. Привіт сім'ї.

На все добре. Хай щастить.

Микола.

22.05.1994

Добрий день, Георгію Михайловичу!

Привітання з моїм ювілеєм у "Літературній Україні" від 24 лютого написав Є.Гуцало. Гарно написав про сяйво слів. Подякував йому в телефонній розмові. Якщо бажаєш – прочитай.

Замість Івана Драча київську організацію письменників очолив мій друг Степан Колесник.

Ще раз дякую за відвідини і за книжки. Потім ще чимало згадалося важливого, що не встиг або забув сказати.

Привіт твоєї сім'ї. Хай щастить тобі. На все добре.

Микола.

У листах М. О. Григоріва згадуються імена його приятелів, друзів, викладачів педінституту.

1. Петро Петрович – Петро Петрович Гієвський, студентський побратим, пізніше вчителював в Ульяновському районі, в Бобринці.

2. Кобзар В. – Володимир Олексійович Кобзар, однокурсник, журналіст.

3. Логвин Г. П. – Григорій Прохорович Логвин, однокурсник, пізніше доцент Миколаївського педінституту.

4. Белінський – Станіслав Белінський, однокурсник по вузу, пізніше – директор Гайворонської середньої школи.

5. Стеценко Л.Ф. – Леонід Феодосійович Стеценко, викладач педінституту, доцент.

6. Мейзнер – Мейзнер Тамара, однокурсниця, вчителювала у Світловодську.

7. Шевченко Шура – Олександра Шевченко, однокурсниця, вчителювала у Світловодську.

8. Пахомов – Анатолій Іванович Пахомов – редактор районної газети з Полтавської області, який написав рецензію на книгу "Весняний день" М. Григоріва.

9. Ставицький Льоня – однокурсник по вузу, пізніше – завуч Помічаннянської середньої школи.

10. Самарін – доцент Кіровоградського педінституту.

11. Федя Поліщук – однокурсник по вузу, вчителював у Чигиринському районі Черкаської області. Художник.

СТУДІЇ. КРИТИКА

Олександр СИЗОНЕНКО ЛЮТУВАЛИ ШАБЛІ...

ЮРІЮ ЯНОВСЬКОМУ 100!

Було б... А він помер 1954-го – со-рок вісім років тому.

Ледве-ледве переступивши пів-столітній рубіж. Що ж, допомогли рано сісти у човен Харона? Авжеж...

Спасибі, хоч не розстріляли, як ба-гатьох інших. І навіть не посадили. Мо-же, найперше – саме й захистили "Вершники"?

"Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного..." – хто не знає цього блиску-

чого заспіву знаменитого роману-ду-ми, роману-епосу про громадянську війну в Україні, у наших південних степах, в колишньому Дикому полі над самісіньким Чорним морем?!

Цей роман-притча обійшов увесь світ. Обійшов чи облетів – яка різниця? Тільки в Парижі він перевидавався із року в рік і не сховався з полиць бібліотек, книжкових магазинів та вуличних розкладок. З часу написання до другої світової війни. Й після неї. Як це часто буває, "Вершники" схожі на свого автора: романтично піднесені й суворі вод-ночас, правдиві й чесні. Шляхетні й вишукані і за формою, і за змістом.

Новий роман Ю.Яновського викличе ентузіазм і захоплення чи-тачів, ревності та обструкцію "братів-письменників". Особливо ретро-градів-реалістів, не переобтяжених ні талантом, ні поетичним та ро-мантичним світобаченням.

У Будинку творчості "Коктебель" натрапляю у свіжому харківському журналі "Прапор" на мемуари Юрія Смолича (цитую по пам'яті): "Бага-то мороки маємо з Яновським. Його "Майстер корабля", з претензією на авангард і модерн, викликає нарікання директивних органів.

Відбиваємо атаки і на роман, і на його автора з найвищих інстанцій. Яновський довго мовчить, перебуваючи під перехресним вогнем кри-тики та під прицілом ідеологічного відділу ЦК КП(б)У.

А потім якось приносить доволі-таки грубенький рукопис – сторінок на 120. "Вершники" називається. "Прочитай, – каже, – це про рево-

Юрій Яновський

люцію та громадянську війну. Може, хоч тепер відчепляться й простять мені і Сева мого нещасного, і "Майстра корабля".

Читаю і дивуюся: знову той самий романтизм, та ж "поезія в прозі"! Ні тобі сюжету, ні композиції, ні характерів – самий романтизм! "Забирай, – кажу, – і працюй над сюжетом, над композицією! І нікому поки що не показуй, щоб не загострювати ситуацію. Ти й так, Юро, під прицілом ходиш. І нам непереливки з тобою!"

Забирає рукопис, ні слова не сказавши, і мовчки, не попрощавшись, іде геть. Мабуть, образився. "Ну, й нехай" – думаю собі.

Дивлюсь, невдовзі друкує аж у Москві, в "Знамени" Вишенського! Уявіть собі: роман як узалися хвалити одразу, так хвалять і досі. А хвалити ж нема за що!"

Обурений до краю таким ставленням до найкращого роману української радянської літератури, вискакую з бібліотеки на набережну і натрапляю на доктора філологічних наук, професора КДУ Бориса Буряка. Читаю йому цю обурливу "інвективу", будучи певен, що Борис Спиридонович розділить моє обурення. Але...

Він спокійно слухає мене. Не виявляючи ніяких емоцій, довгенько мовчить, схиливши голову.

Тільки море шумить-шумить у нас за спиною. Яновського море.

Потім гляне байдуже на мене. Та й не гляне, а зміряє з ніг до голови, ніби вперше бачить або не впізнає.

– Гм-гм! – гучно прокашлюється за давньою своєю професорською звичкою прочищати голос. – Гм-гм, а чому ви дивуетесь? Чим обурюєтесь? Юрій Корнійович чесно написав, яке враження справив на нього рукопис. Врахуйте: рукопис, а не роман! От і все. Абсолютно різні письменники! Різні стилі й напрямки...

– До чого тут стилі? – обриваю Бориса Спиридоновича. – "Вершники" – гордість української літератури!

– Ви так думаєте?

– Я в цьому переконаний!

Перехожі й столувальники Будинку творчості, йдучи на вечерю, здивовано оглядаються на мене.

– Гм-гм... Ви так думаєте? – перепитує Борис Буряк, закривши руки за спину й спираючись на балюстраду, що відділяє набережну від моря. – Ви думаєте так, а Смолич – інак. Має право Юрій Корнійович на власну думку?

– Думка думці – ворог! – кажу йому. – Багато тут злості, бажання принизити давно померлого колегу. Може, це відгомін давніх ворогувань? Ще з тої пори? З тридцятих?

– Та й із сорокових, гм-гм! – знову прочищає голос Буряк. – У сорок сьомому хіба ж така буча зчинилася навколо "Живої води" Яновського! Мабуть, Юрій Корнійович був серед опонентів Юрія Івановича...

– Не опонентів, а ворогів, – поправляю його. – Серед обвинувачів все в тому ж "українському буржуазному націоналізмі"!

– Ви, Сашко, не гарячкуйте, – радить мені старший мій колега. – Гм-гм! Далеко-далеко ви були не лише від літературної боротьби 20-х, 30-х, а й від "розборок" у 1947 році, коли до України прибув першим секретарем ЦК Каганович. Гм-гм! Відголоски тих звинувачень і протистоянь, природно, вчуваються і в мемуарах Смолича. Ставтесь до цього спокійно. Тим більше, нічого ж уже не переінакшити. Що було, те було...

Це був перший урок – урок незворушності, байдужості, відстороненості. А може, мудрості? Мудрості не сокола, а пінгвіна? Такі уроки – не для мене!

Але повернімося до трагічної долі одного з найінтелігентніших, найталановитіших майстрів нещасної української літератури.

Яновський дуже близький і рідний мені. І за місцем народження – народився в Єлисаветграді, нинішньому Кіровограді, зовсім близько від моєї Баштанки й Новоолександрівки. І степ наш написав... та не написав – змалював з усіма його барвами, безмежними просторами, далечині й несходимими шляхами, як ніхто! Ну, а вже "Дума про Британку" – п'єса така є у Яновського – то не що інше, як "Дума про Баштанку"! Про Баштанську республіку, що виникла в тилу Денікінської армії влітку 1919 року.

Найкраще про це сказав Олесь Гончар у своєму есе "Блакитні вежі Яновського". Це один із тих творів, які пишуться раз у житті! З великої любові.

"Особисто з Яновським я познайомився далеко пізніше, ніж з його "Вершниками". Лише в перший повоєнний рік, коли були написані "Альпи" і треба було вирішити, куди послати, на думку спало: є ж у Києві журнал, що його редагує Яновський... Надійшли потім до Дніпропетровська рядки, написані його рукою: вперше тоді довелось побачити почерк Яновського – рівний, красивий, просто, сказати б, елегантний...

Нарешті – через довгі літа – судилася нам таки доля зустрітись з ним самим – уже сивим та стишеним, скромно усміхненим нашим Юрієм Івановичем!

Важко було б розчаруватись, одначе не сталось цього. Автор улюблених "Вершників" був саме такий, яким і вимріяла його студентська уява. Інтелігентний, вихований, з тонким смаком, з гарними манерами... Людина чулої, вразливої душі, людина красива, делікатна!"

Саме таким і я вперше побачив Юрія Івановича Яновського у дворі Спілки письменників України на Ворошилова, 3, перед партійними зборами, на яких виключатимуть із партії Володимира Сосюру за вірш "Любіть Україну". Елегантність та інтелігентність Яновського впадали в око з першого погляду. Краса й вишуканість його неповторного стилю ніби втілились у його зовнішності".

Олесь Гончар: "При одній лише згадці цього імені постає перед очима світ спекотний і шалений, бачиться степ у переблискуванні шабелъ, охоплений курявою битви. Для мене романи Яновського... – це величні поеми у прозі, вони світяться сонцем, їхні високі вітрила гудуть пружною силою степових вітрів. І якщо вже про когось з митців можна сказати, що він володів співучими фарбами, то це передусім про автора "Вершників".

Яновський ніколи не піддавався самоспокусі, у літературі він не шукав манівців, він знав, що, йдучи у творчість, прирікає себе на тяжку працю. Ще змолоду він сформулював для себе робоче правило: "Я буду суворим майстром. Я не випущу тоді блукати поміж рядками зайвого слова, я не дам дивитись на будівництво своїх будівель".

Я свідомо цитую Олесь Гончара – не як співника у цій темі, а як найвищий взірець: тут геній пише про генія, учень – про свого вчителя. А обоє вони повінчані і поєднані романтизмом, замішаним на суворій правді реального світу. Таланти їхні дуже близькі, поріднені саме оцим романтизмом.

Ось як про цю особливість пише Гончар: "Яновський творив на рубежі прози і поезії. В нього наскрізь поетичне сприймання життєвих явищ, образність його має багато спільного з національним героїчним епосом, водночас письменник прагнув з реалістичною точністю, сувоюрою достовірністю відтворювати – на всіх глибинах – об'єктивний світ. У звичайному знаходив він високе і поетичне, цінував реалістичну деталь і водночас здатен був створити образ широкий, крилатий, сповнений місткої художньої символіки".

Тут – про Яновського. Але той, хто добре знайомий з творчістю самого Олесь Гончара, легко втямить, що це – й про себе: сердечне й високопоетичне слово про Вчителя виливається під пером Гончара у сповідь, зізнання в любові до старшого Майстра. Це самоаналіз і самооцінка, і роздуми про світ, людину і літературу, у якій усе це відбивається. І навіть якоюсь мірою виправдання власного романтизму:

"Ще побутує хибне уявлення, ніби митець, що тяжіє до романтичних барв, неодмінно щось прикрашає... Проза автора "Вершників" при всій її піднесеній поетичності дорога нам саме своєю правдою... Це був художник-відкривач, що дорожив свіжістю, правдивістю образів,

нетерпимий до будь-якої рутини, до хуторянського епігонства... Витончений і гострий розум його вмів поєднувати речі, здавалося б, несумісні – мудру іронію і високу патетику, що звучала в його устах природно, без фальші. В поетиці Яновського фольклорна пісенність перепліталась з найсучаснішою стилістикою фрази, до того ж це був митець надзвичайно винахідливий у композиційній побудові своїх творів – адже роман "Вершники", скажімо, то був, по суті, зовсім новий тип романної форми, раніше не знаної у світовій літературі".

Порівняймо це одкровення із скороспілою й поверхневою оцінкою Смолича, і нам стане ясно: якими різними шляхами входили в літературу і йшли у ній все життя різні типи "творців" і геніїв, які різні плоди зростають на її дереві.

Тільки Олесь Гончар, тільки він (за виразом Редьярда Кіплінга: "Ми з тобою однієї крові – ти і я") міг написати "Блакитні вежі Яновського", як не написав ніхто інший – ні письменники, ні літературознавці, ні критики, ні увесь Інститут літератури АН України! Тому так щедро й невідворотно звертається думка до цієї роботи улюбленого Олеса Гончара про ще улюбленішого Юрія Івановича Яновського: "В кожному розділі "Вершників"... читач ніби відчуває струми високої напруги, художня конденсація тут доведена до краю, кожна сторінка вражає нас густотою письма, незвичним художнім литтям фрази".

А ось і підтвердження: "Лютували шаблі, і коні бігли без вершників, і Полівці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелґання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою; ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг".

І саме отут цю моторошну, експресивно-безжальну картину бою вінчає не лише ударна фраза, а й вражаючий величчю і красою образ: "Небо округ здійснювало вгору блакитними вежами".

Із цих "блакитних веж" Яновського, як колись давніше з "Шинелі" Гоголя російський критичний реалізм, вийшло все поетичне крило української радянської прози.

"І в самій особистості автора "Вершників", – пише далі Гончар, – неодмінно уявлялося щось глибоко поетичне, лицарське, мужнє, адже без цього неможливо було б створити книгу, що сприймається як гімн мужності людській, незламній доблесті Духа.

Були потім фронти, але й там, серед жажіття війни, серед чорних її ураганів блакитні вежі Яновського не переставали для багатьох із нас існувати. Недарма ж десь під Кенігсбергом на грудях у загиблого бійця знайдено було прострілений примірничок "Вершників", в останній любові прикипів до солдатського серця".

А був той борець з моєї рідної Миколаївщини. Юрій Іванович зізнався: "Автор безмежно пишається з того, що має примірник першого видання "Вершників", прострелений наскрізь трьома кулями німецького автомата, знайдений на полі бою біля міста Ейдткунена (Сх. Пруссія) у вбитого червоноармійця Андрія Ткача, робітника з Миколаєва. Автор сподівається написати на честь цього свого читача достойну книгу".

Отож "Вершники" воювали і в другу світову війну проти фашизму. Вони воюють і сьогодні проти сірості й буденності в літературі, проти торгашества і зневажання трудової людини в лютий час суверенізації, а фактично – пограбування і народу, і держави в "Незалежній Україні".

"Усе життя Яновський був запеклим противником тупої хуторянської обмеженості, самовдоволення, – пише Гончар, – здорове почуття національного достоїнства, синівської гордості за свій народ в ньому було розвинене високо, в душі письменника воно органічно зливалось з прекрасним чуттям єдиної родини"...

Отож – "Лютували шаблі..."

Хай лютують вони і сьогодні у боротьбі за народну справедливість!

ВЧИТАЙМОСЯ Ж, БРАТТЯ МОЇ!

У "Блакитних вежах Яновського" – поетичному Гончаревому есе – невимушено й вільно, як дихання, втілилось захоплення Вчителем. І хоч слова "Учитель" немає в ньому, хоч слово це й не мовлене, суть простежується: із улюблених "блакитних веж" Яновського виникли "Альпи", "Голубий Дунай", "Злата Прага" Олеся Гончара.

Інша його проза – теж зроста на ґрунті поетики Юрія Яновського. Та в цих юних романах впливи Яновського найвідчутніші. У своєму подальшому розвитку Яновський, можливо, й сам написав би отаку новітню поетичну прозу, якби його талант не вичерпався й не згорів у "Вершниках", для яких він, здається, й народився.

Такі твори, як цей роман, пишуться раз у житті. І не кожного століття. У "Вершниках" втілювався не лише талант письменника, а і його доля, вся людська суть, увесь досвід, життєвий і художній, надбаний від народження. Отож і написалося – вилилося з душі, ще коли вона була юна, ніким та нічим не заповнена "чиста дошка" – *tabula rasa*. І перед нами постала історія нашого народу в найтрагічніших виявах, найразючіших зламах – в період розбрату, люті та ненависті.

П'ятнадцять років носив у душі й пам'яті враження юності молодий Яновський, як Марко Пекельний торбу з тяжкими гріхами за плечима, грузнучи під тягарем своєї ноші по кісточки навіть у скелястому ґрунті.

Отож і Яновський так само прийшов у нашу літературу з "Вершниками", втіленими в роман потрясіннями громадянської війни, що стали його досвідом, його долею. У громадянську війну Юркові Яновському було 17. Саме в такому віці все сприймається романтично, яскраво, не затьмарене ні гірким досвідом і розчаруваннями, яких ще немає, ні занепокоєністю, якої й не може бути.

Як відомо з історії, громадянські війни – найстрашніші, найжорстокіші! Саме таку війну побачив і перепустив через свою вразливу душу майбутній письменник. Побачивши всі її страхітливі прикмети і прояви "на степу під Компаніївкою", "переваривши" їх у свідомості, він віділлє все побачене й пережите, як відливають бронзові пам'ятники в художніх майстернях, у слові, в прозі неміряної та незрівнянної експресії й спресованості. "Вершники" – це новітній епос. Епос революції та громадянської війни в Україні, які зараз проклинаються, відкидаються, заперечуються невідомими та невидимими силами. Сили ці, проте, мають великі й нездоланні впливи на все наше життя – на внутрішню і зовнішню політику, на економіку і культуру, на літературу.

Знову, через півстоліття по смерті Майстра, клята Доля безжальним лезом ріже й пам'ять письменника: його століття ніяк не відзначається ні на державному, ні на літературно-мистецькому рівні!? А мав би за поданням Академії наук та Спілки письменників України відбутися урочистий вечір в Опері чи в палаці "Україна", присвячений 100-літтю Юрія Івановича Яновського, за участю найширшої громадськості, парламентарів, дипломатичного корпусу, найвищих осіб держави.

Мимоволі погоджуєшся з опозицією: Україною правлять чужі люди! Чужі Україні, чужі українському народові, чужі нашій духовності і культурі. Бо в палаці "Україна" – то Кобзон, то "Зайка" Філіп Кіркоров, то хохмач "Михалыч"-Жванецький, а то й Лариса Доліна – ось межа уподобань наших правителів! З таким духовним рівнем не досягнути величчя Юрія Яновського – художника і мислителя...

Горе нам! Ні 150-ліття Панаса Мирного, ні століття Головка і Яновського не відзначаються. Наче ми перебуваємо в окупації. Окупантові ж на біса культура окупованого народу?! Якщо його винищують фізично, то про духовність не може бути й мови. Хоч у цьому наша влада щира – не приховує свого справжнього, а не показного ставлення до національної культури й літератури.

Століття Сосюри он відзначили "крізь зуби" у філармонії: на відкритті урочистого вечора один-єдиний віце-прем'єр-гуманитарій посидів 15 (п'ятнадцять) хвилин та й "відбув" у палац "Україна", поспішаючи на чествування космонавта Каденюка! Як же: удостоїлися високої честі злітати в космос на "Шаттлі" з мису Канверал! Самі дядя

Сем – США – запросили! Хіба ж не честь? "Ура! Гуля наш батюшка, гуля-а-а!" – писав колись Шевченко про іншого "батюшку" й з іншого приводу. А коріння – те ж саме: рабське! Яничарське або "хохляцьке" Але – не українське.

Щоб написати першу фразу "Вершників", скільки треба відсіяти філологічної половини, переплавити у творчих тиглях словесної руди і шихти! Із справжнього золота відлито цю потрясаючу фразу: "Лютували шаблі"! Саме "лютували"! Бо не було ще такої кривавої, жорстокої і безглуздої січі за всю історію України, як у громадянську війну.

Саме "лютували"! Рубалися брати – брат брата нищили, стріляли, проклинали на своїй рідній землі! Хто ж їх звів? Хто підняв на цю криваву братовбивчу війну? Відповіді немає. Або вона за сімома замками!

"Вершники" – високохудожній і безмежно правдивий документ про ті жорстокі часи. Що можна з ним порівняти? Хіба "Тихий дон" чи "Ходіння по муках". Так то ж російська література, а не українська. До того ж там – по чотири томи! А тут – крихітка! Але ж як відбилосся й конкретизувалося у "Вершниках" усе неосяжне страхіття громадянської війни! Та як відтворилося?! Недарма ж хтось у Парижі – здається, Луї Арагон – 1955 року в газеті "Монд" чи "Юманіте" назвав Юрія Яновського Гомером XX віку. Дуже точно назвав! Точніше й не скажеш...

"Вершники" – Книга Вічна! По ній, по цій невеликій, але надзвичайно місткій, афористичній, новаторській та яскравій книзі, прийдешні покоління будуть уявляти події громадянської війни в Україні, учасників тих подій, сам час розбрату й ворожнечі. Уже уявляють. Бо минає перше століття від тих подій.

А роман про них – найсучасніший з усього, створеного в Україні, в усій українській літературі. Нам нічого поставити поруч із "Вершниками". Хіба що фільми та "Щоденники" Довженка? Трилогію Олеся Гончара? Новели Андрія Васильовича Головка та Григора Тютюнника? Та й то навряд...

А якими жалюгідними та нищими здаються всі ті, хто зігнував 100-ліття Юрія Івановича Яновського – генія нашої прози. Які це дрібні людиці! Дрібні й недолугі, коли вони з дешевих кон'юнктурних міркувань вилучають з нашої літератури, культури й духовності найяскравіші наші надбання: "розмазали по стінці" за рецептами Берії й вивели із шкільних програм "Пилипка" й "Червону хустину", по яких училося й вивчилося багато поколінь, починаючи з 1923 року; ніяк не відзначили того року 100-ліття Михайла Степановича Гришка – великого нашого баритона, народного артиста СРСР. Про ігнорування ювілеїв Панаса Мирного й Володимира Сосюри вже згадувалось.

Що це – безум? Підлість чи глупота? А може, рабське прислужництво убивцям рідного народу? Тільки тому, що ці убивці зараз правлять світом? А завтра?

Завтра, коли оця нахабна й показна "велич" розвіється в прах, наші нащадки проклянуть нас. Ми дозволяємо топтатися й глумитися над Шевченком, Франком, Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським, Андрієм Головком. А тепер от і над Яновським. За що ж нас поважати? Саме й проклинають найчастіше – за відступництво!

Та повернімося до "Вершників", до отієї відлитієї із чистого золота першої фрази: *"Лютували шаблі, і коні бігали без вершників..."* Стоп! "Бігали", "бігали", "бігали..." Який нейтральний присудок?! Кволий, безсилий, буденний. Ну, здається, що тут є? "Коні бігали без вершників..." "Коні бігали". На те ж вони й коні, щоб бігати? З дитинства мучить мене нейтральне й безлике слово. З першого прочитання. І я підбираю інші слова: "гасали", "носилися", "гарцювали". Мені здається, ці слова більше б личили експресивній прозі Яновського. Але сам відчуваю: не точно! Втративши вершника, кінь зупиняється – він звик носити вершника в сідлі, звик, щоб той вершник правував ним. У коня немає власної мети ні в марші-переході, ні в бою. Він тільки виконує волю вершника, служить йому засобом подолання відстані на марші та перемоги над ворогом у битві.

Ото скільки не б'юся, а кращого слова за "бігали" так не знаходжу й досі. Саме "бігали". Ще й оглядалися на зарубаного в бою свого хазяїна-вершника: щойно рубався з ворогом, роздирав йому, своєму коневі, вудилами рот, спрямовував його біг шенкелями, колов йому боки острогами-шпорами. І раптом нічого цього не стає. Злетить чи вилетить із сідла його вершник та й лежить, розметавши руки, з розрубаною головою. А коня свого лишає напризволяще.

Яке там гасання, яке шастання? Бігає, трухикає кінь навколо свого полеглого хазяїна, зиркає на нього, мертвого, і не впізнає... І вже не впізнає ніколи. Бігає, бігає по колу, а підійти не зважається, боїться. Неприкааний, наполоханий, нікому не потрібний. От із чого виникає єдиноможливе, найточніше слово: воно відбиває стан самого коня!

Звідси – *"...і коні бігали без вершників"*. Точна, як метреталон, фраза! *"...і Половці не впізнавали один одного"*. "Половці" – ніби примари-приблуди з далеких доісторичних часів. Бо де ж їм бути, половцям, як не в степах та не в сідлах? Ким же їм бути, як не вершниками? Саме ж вони, половці, – генетичні наїзники-вершники! Ще ортодоксальніші за татар, печенігів чи скіфів.

Але ж! Це рідні брати "не впізнавали один одного"! Що ж то за часи настали, що й брат брата не впізнає? А впізнавши, убиває. Воістину страшні часи!

"...а з неба палило сонце, а гелґання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою; ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. "Рубай, брати, білу кість!" Пил спадав. Дехто з Андрієвого загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали шаблею руки, піднімав до неба вкрите пилом і потім обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захилинаючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем".

Ось вам вражаюча картина жорстокої й невблаганної громадянської війни на півдні України, вміщена в одному абзаці. Мимоволі згадується Хемінґуей із його недосяжною мрією: "І, здається, все можна вмістити в одному абзаці, якби тільки зуміти..."

Яновський зумів! Ще он коли – в 1934 році.

"Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здійснювалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року... Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задущливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру".

Як собі хочете, а я в цій прозі чую фуги Баха з їхніми геніальними повторами основної музичної теми. Тільки тема тут не музична – кривава тема страшної громадянської війни! Сповнена нелюдської ненависті, жорстокості й люті:

"Суди веди!" І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрублений бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. "Шукай, куме, броду!"

Та вчитаймося ж, вчитаймося, браття мої! Та не було ж на світі такої прози! Найперше – української! А потім уже і європейської, світової. Бо туди ходять не з епігонством, а зі своєю неповторною національною ідентичністю, а не лише з фаховою майстерністю, хоч би якою досконалою вона була: великих майстрів там було і до нас, і після нас побуває – ого-го скільки! А ми що принесемо? Ви подумали? Юрій Іванович Яновський приніс у європейську й світову літератури таке, що ні в Парижах та Лондонах, ні в Берлінах та Нью-Йорках, ні в Монтевідео та Ріо-де-Жанейро таким і не пахло, такого й не снилося!

"Висвистували шаблі, хрюскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. "Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!" Андрій не похнюпився, поранену руку зажав за френч і зіпсував одержу кров'ю. "Та я, мазепо проклятий!"

Може, саме через цю відповідь і не відзначається ювілей нашого любого Юрія Івановича Яновського? Га?

"Високий Андрій став іще вищий. Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широкоплечі, з хижими дзьобами й сірими очима. "А жити тобі хочеться? – питав Оверко. – Коло нашої Дофінівки море собі грає, старий батько Мусій Половець у бінокль видивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаєш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?"

Вчитаймося, вдумаймося, яка це краса і правда! "Мазепою проклятим" не Юрій Іванович називає Оверка, а рідний брат його Андрій! А ви хотіли, щоб правда лежала знову сокиркою під лавкою, а кривда щоб сиділа і на лаві, і на державному троні? Хто ж тоді ви, панове? Новітні брехуни й фальсифікатори, що замінили старих? Які ж ми всі дрібні й немічні перед правдою про громадянську війну, відтвореною Юрієм Івановичем Яновським у "Вершниках"!?

"Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм болем на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. "Ну й цирк!" – гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упали на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба..."

Яка тут мішанина?! Дивує формальне нехтування традиційним, ustalеним методом виокремлення художніх деталей, елементів сюжетної, композиційної та стилістичної побудови. Кажу "формальне", бо, по суті, тут збережена глибинна українська поетична традиція – традиція наших дум, народних пісень, народного епосу. З нього, саме з народного епосу та його традицій, зродилися модернові, новаторські "Вершники", що й самі стали епосом громадянської війни в Україні.

"Петлюрівське стерво, – сказав Андрій (а не автор! – ще раз підкреслюємо для нетямкуватих), – мати Росію продаєш галичанам (ще страшніший злочин перед носіями нинішньої експансивної політичної домінант)! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма". Оверко засміявся, підморгнув козакам... спека дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. "Що тобі оце згадується? – допитувався переможець. – Одеса чи Очаків?" – "А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова..." Оверко перебив, подивився на південний захід. "Майстро віятиме, – сказав він, – коли б дощу не навіяв..." "І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду". "Ну й цирк! – гукнуло Оверкове козацтво. – Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповідь, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло

без душі!" – "Цирк? – перепитав Оверко. – Рід наш великий, голови не считані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід – це основа, а найперше – держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!"

Ви подивіться, як тут усе переплелось навіть у синтаксисі, в побудові речень. Як порушується (цілком свідомо!) орфографія – заради лаконізму та найменших витрат "будівельного" словесного матеріалу! А головне – в самій побудові фрази фіксується злютованість подій, що виткають одна з одної, їхня взаємодія і протистояння. У цій прозі, в її орфографії, пунктуації, у самому ритмі – портрет епохи громадянської війни, жорстокої та немилосердної.

"Ну й цирк!" – гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро. "Роде мій, роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки амінь".

Тут долинають до нас заповіді самої України, розчинені в степу, в його палахкотючих літніх просторах. Люди розчиняються в природі, зливаються з нею, із Небом і Землею, і майстро – південно-західний палючий вітер – ще й не дме, а тільки "наміряється віяти" вже у другому абзаці. І вітатиме впродовж усієї битви під Компаніївкою. І це накладає відбиток на весь роман: вітер, пил, баштан, кавуни, оті блакитні вежі неба південного, близький подих моря – все обвіяно отими вітрами, стихією Півдня, степу, моря, кривавим подихом війни і смерті.

"Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину..." – "Та рубайте його, козацтво!" – скрикнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці, і дмухнув з південного заходу майстро, і стояли нерухомо блакитні вежі степового неба...

"Майстро десь зірвався", – сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба", – читаємо трохи далі.

Яка краса, яка поезія! Яка страшна краса і ще страшніша правда! І як це нагадує сценарії й фільми Довженка, його "Зачаровану Десну" й щоденники! Наприклад: "Над кіньми вився дим, як над вогнями" – хіба ж це не одного поетичного ряду образи? Хто на кого із них впливав? Хіба ж тепер знаєш чи здогадаєшся? А впливи відчутні і зримі.

І хоч Довженко старший, досвідченіший, впливовіший і твердіший характером, тобто – лідер у цьому братерському геніальному тандемі, він такої прози не писав. Знімав фільми такої ж вражаючої сили й поезії. Хоч би й ту ж саму "німу" "Землю", визнану кращим фільмом усіх часів і народів, їхнє спільне перебування й праця на фабриці ВУФКУ в

Одесі – то і є "гніздо орлів", з якого вони вилетіли, обопільно збагачені досвідом для великих подвигів у кіно й літературі.

"Здалеку закружляв вихор, веретеном устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баштан, прогув бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шапки, падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, наче з хмари дощ, хилився він під подувом майстро.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали..."

І мені хочеться забрати й сховати у серці цю безсмертну і незрівнянну, суто українську прозу, наскрізь пронизану поетикою наших балад, дум і пісень. Шануймо наші надбання, віншуймо наших Геніїв! Нікому ж вони не потрібні так, як нам у цю тяжку для України годину!

"Козацтво чхало й обтрушувалось, коні іржали, із-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, "до зброї! по конях! кулемети! маховці!", а тачанки обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тачанки підсакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети".

Скільки тут руху, експресії, зовнішньої й внутрішньої напруги! Який нурт, крутіж, яка вражаюча картина! Готовий сценарій фільму, а може, й сам фільм, а кіно – це ж і є експресія, рух у часі й просторі! За своєю природою кінематограф ніби й виник для того, щоб відобразити битви, війни, революції, рух величезних народних мас, підхоплених їхнім вибором, що прокотився тоді неосяжними просторами імперій і держав.

"У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спека, майстро дмухав нерівно й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, "наша бере, і морда в крові", "тримайся", "слава", одчайдушний свист, далекий грім прогуркотів, "роби грязь!" – почулася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався..." – тут зупинімося.

Зупиняюся з цитуванням, щоб перевести дух.

Але не прошу вибачення. І не перестану читати разом з вами, дорогі читачі, цю незрівнянну, дуже густу й тужаву прозу. Захоплююся нею дедалі дужче і не можу начитатися: чим більше вчитуєшся, тим чарівнішою здається ця проза, звільнена від усяких словесних прикрас – займенників, прикметників, підрядних речень. Тільки суть, оголена й очищена від усякої літературщини. Це щось абсолютно нове у нашій пейзажній розлогії прози.

Авторові ж за своє новаторство, замість слів підтримки і вдячності, довелося вислухати стільки звинувачень, зазнати кривд і нападок. Судження Смолича я вже наводив. Наведу ще й характерне для того часу висловлювання Любомира Дмитерка: "Вершники" Яновського дивляться не вперед, а назад, а його "Жива вода" омертвляє все живе". Це – вирок! Бо все в державі було наструнене тільки вперед. Безупинно і безоглядно.

Кажуть, Любомир Дмитрович карався потім і все життя кааявся за свої слова. Але слово не горобець: випустив – не впіймаєш. А слово першого заступника голови Спілки письменників України, яким був на той час Дмитерко, важило багато й сприймалося як директива.

Як тільки виходив новий твір Юрія Івановича, так і спускалися з цепу критичні "цербери" на зразок Санова-Смұльсона чи того ж Стебуна, що ретельно виконували настанови Лазаря Кагановича та ідеологічного відділу ЦК КП(б)У. А вслід за новим твором виволікалися на світ Божий і "Жива вода", навіть "Вершники", за якими давно вже йшла по п'ятах всеєвропейська і навіть світова слава: на всіх "языках" видавався!

Як тільки Каганович та його клеврети в Україні бралися за "новітніх українських буржуазних націоналістів" Рильського, Смілянського, Сенченка, так до них, "для масовості", приплітався і Яновський з "Київськими оповіданнями" – єдині з українських оповідань опублікованих в "Знамени" та "Огоньке", органі ЦК ВКП(б) Але й це не рятувало. Та й "Вершники" спочатку друкувалися в "Роман-газете", бо в Україні їм ходу не давали.

І вмирав Майстер Корабля і Майстер новітньої прози під улюлюкання, свист доморощених псарів, котрі обрушились тоді на його п'єсу "Дочка прокурора". Ну, серце й не витримало постійних нападок, послідовної й системної наруги: невдовзі після прем'єри в театрі Лесі Українки Юрія Івановича й не стане на п'ятдесят другому році життя.

"Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі під ноги, затуляв долоною рану, він ще не вмирав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

– Зустрілись, браток! – трусонув волоссям, що спадало аж на плечі. – Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили – один мертвий, а другий кволий, ну що – України тобі хочеться?"

Я переписую це у 2002 році, а написано роман в 1934-му – 68 (шістдесят вісім) років тому! А здається, ніби сьогодні. Чи, може, завтра? І я ніби переписую Вічність! Хоч її й не можна переписати.

Такої прози у нас до Яновського не було і не буде, бо ніякі модерністи й постмодерністи так не напишуть, поки світу й сонця! Бо пишуть вони для викаблчування й епатажу, а Яновський писав "Вершників" – в ім'я Правди й Вічності. В ім'я безсмертя свого народу.

Але й зараз, доки я пишу оце й переписую, ніхто й пальцем не поворохне на відзначення 100-ліття Великого Майстра! І квіти, покладені на його могилу 27 серпня, в день його народження, від Всеукраїнського об'єднання лівих "Справедливість" з ініціативи вченого-історика Василя Миколайовича Арестова, виявляться єдиними на могилі Яновського, порослій високими травами, навіть у його столітній ювілей!

– Трава, барин, виростет, – каже старий Єрошка молодому офіцерові-дворянину Оленеву в "Козаках" Толстого.

Уже вкотре згадуються ці мудрі й печальні слова, вкладені Львом Миколайовичем в уста відчайдушного мисливця і п'яниці.

"Махновський душогубе, – тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги, – ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою..."

Мабуть, за це газета "День", по-своєму відзначаючи столітній ювілей Юрія Яновського, називає його, як і Каганович називав, українським (хоча й не "буржуазним!") націоналістом.

О Господи! Несповідимі путі Твої, Господи!

Читати треба вміти-таки! Особливо геніально написано. Але хто ж тепер "у вищих ешелонах влади" читає? Хто з них тямить прочитане?!

"Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстро поволі переліг на грего – протилежний вітер, грего підганяв хмари з усіх боків, він тирлував їх, збивав до купи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило. "Дайте пити", – сказав Оверко..."

Знову бачимо тут і чуємо, як земне життя і земна смерть зливаються з вічністю неба, знову віє нам в очі і забиває дихання майстро, а потім, як і воєнні успіхи й невдачі, *"перелягає у грего – протилежний вітер"*, і чуються у цьому словесному витворі фуги Баха, а ще більше й виразніше – "П'ята симфонія" Бетховена з її тривожною й погрозовою музичною темою: та-та-та-та – все вище та вище. А потім: та-та-та-та – роздумливіше, ніби замислившись. І здається, ніби хтось великий і грізний сповіщає: "Я йду! Я зараз прийду!" – музикознавці твердять, що це – "Поступ Долі". А яка доля може бути у переможеного?

"Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: "Пам'ятаєш батькову науку? Тому

роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду", – знову цей рефрен з українського фольклору, з народної думи і пісні.

І мимоволі думається: може, саме через "Вершники" й відкрилася Європі наша національна міфологія, епос, ставали відомими витвори народної творчості? Хто знає...

"Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився: "рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?"

"Проклинаю тебе..." – "Почекай проклинати, я, вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він завше встигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що по просвітах в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?"

"Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою, душоґубе махновський, злодюго каторжний, у Бога, в світ, у ясний день..." – у цьому проклятті-рефрені знову чується як основна музична тема фольклорна традиція, так і Довженкова поетика. І знову згадуються fugи Баха та музика Бетховена.

"Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, "дощем запахло, хлопці, по конях!" За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині".

Ну, хіба ж це не епос? У майже стенографічній еkleктиці, в мішанині людей, коней, подій, відчужань і настроїв на грані життя й смерті, у мінливості неба і хмар, вітрів та в освітленні степу закладено й виражено велику правду життя й боротьби, а разом і разючу поезію тих навіжених років. З однієї цієї викінченої новели, з роману "Вершники" постає в повний зріст реальність громадянської війни на півдні України. Новітні "історики", а скоріше – перелицьовувальники нашої історії, твердять, що громадянської війни в Україні тоді не було. То, мовляв, була "громадянська війна російської імперії", а Україні знову відводиться роль отої "хати скраю". Наче це й не в нас виникли в ті роки і махновщина, й петлюрівщина, й гайдамаччина Скоропадського, принесена в Україну на кайзерівських багнетах. Саме ж в Україні точилася громадянська війна у її найзагостреніших формах. Бо й денікінці товклися тут найдовше: наступали й відступали, розстрілювали й вішали, палили села, як спалили мою рідну Баштанку, обстрілявши спочат-

ку її бронепоездом із станції Гаражани, вирубали до ноги все весілля, що саме тоді справлялося: вигнали молодого й молоду, дружок і боярів у степ і наказали тікати, а потім з гиком і свистом налітали кіньми й рубали шаблями з обох рук – помста за "Баштанську республіку". А ви кажете, панове, що не було громадянської війни в Україні?! Чим же ви дивитесь на нашу історію? Сірковими очима позиченими? І брешете, брешете, загубивши і сором, і совість.

"Подвійне коло" – ніби й заспів до роману "Вершники", але, на мою думку, це вже й сам роман: його апогей, квінтесенція – експресивна, динамічна, спресована в часі й просторі, суть усього твору і самої громадянської війни. Яновський скоріш за все не із задуму, не з голови, а із серця й пам'яті вилив, витворив це диво. Він прагнув лаконізму й простоти. А тому відкинув усі атрибути усталеної романічної форми.

Адже бойовище "на степу під Компаніївкою" перебивається "в стик", без всякого переходу, такими ж лаконічними, сконденсованими та спресованими картинками моря, Одеси, катакомб, батькового життя, що плине паралельно з життям і смертями синів, котрі вбивають один одного.

"Ще як ото крикнув Оверко: "Та рубайте його, козацтво!" – і поточився Андрій, і заревли переможці...", "монтується" зовсім інше, мирне життя: "А над берегом моря походить старший Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукає на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій. "Доброго бінокля привіз, Андрію". Над морем устав силует підпрапорщика російської армії, поверхстрокового вояки за веру, царя і отечество, героя Сарикамиша й Ерзерума. Та з моря наближалася шаланда, видно було дружні вимахи весел, на хвилю із хвилі, на хвилю із хвилі. Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю і дивиться з землі..."

Оце лягання на землю, щоб краще бачити, що діється на морі, одразу вводить нас у таємні закутки життя й професії старого рибалки, робить його своїм, ніби рідним батьком.

"Хмарка над Одесою ворушила крайками, зривався вітерець, море почорніло. Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці, "роко-тить, невеличка заварушка буде на вісім балів, майстро зірвався десь із ненаших гір"! І тут же, в стик:

"Майстро десь зірвався", – сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба..."

"Ну як можна отаке написати?!" – думається мені на 79-му році життя. – "Не інакше, як Бог водив рукою тридцятирічного письменника – ровесника Ісуса перед Голгофою та його розп'яттям", – відповідаю сам собі.

І потім, коли ото "смерть вилетіла з Панасового маузера і вибила Оверкові мозок на колесо", знову паралель:

"А над берегом моря походить старий Половець... Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку від Одеси – людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степу показалася друга постань. У біноклі вона стала солдатом..."

Над Одесою йшов дощ, Пересип був у мряці, на рейді димили крейсери і міноносці, солдати наближалися. Грого посівав море дощем... Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближалися. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кощаві руки. Він був середній на зріст і завжди дивувався, коли велетні-сини оступали його, мов бір; солдати наближалися. Це були іноземці, і один з них підійшов перший. Половець удав, що нічого не бачить, – "по-якому ти з ними говоритимеш?" Солдат підійшов щільно – чорнявий і тендітний, – "по-якому ти з ним говоритимеш?" – "Скумбрії зеленої", – почув Половець. – "А вам ночі мало?" – не думаючи, відповів паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, море було аж чорне".

Ця дивовижна, незбагненна у своїй експресії й лаконізмі проза кидає відсвіти з далекого тридцять четвертого й освітлює, мов прожектором, недолугу сьогочасну "модернову" прозу, висвічує всю її мізерію: змісту, дріб'язкових переживань, нарцисівську самозакоханість, нудьгу обивателя, що, як і Дунька, теж "хоче в Європу", а таланту обмаль або й зовсім немає, і хутірська обмеженість та епігонство показують із "текстів" сірі осяччі вуха.

Навіть ускладнена й своєрідна проза найталановитішого з наших модерністів – Вячеслава Медведя – не здається такою вже ускладненою в порівнянні з прозою Яновського: на її тлі рафінованість здається перебільшеною, а незвичність – нарочитою. Модерн, спрямований на самокопання, та ще в душі напівпорожній і самозакоханій, викликає відразу, а то й огиду. Модерн же Яновського викристалізувався із народних традицій, відкриває нам душу й історію рідного народу. Заглядаєш в них, мов у степовий колодязь, у якому і в сонячний день видно небесні зорі: у "Вершники".

"Закопати треба, – сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка, – клятий був босяцюра". Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками нагнули ковдру, сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий – цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист...

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, "ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!"

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав..."

Знову через кому, все ніби жужмом, в одну купу скидане, а витворюється дивовижна, ще небувала проза, яка чарує більше й дужче, ніж вишукана поезія. Таку прозу знову й знову порівнюєш із музикою Баха, а скоріше – із суворою, героїчною й трагічною музикою Бетховена.

"І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Лягнули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемет. Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмить. "Здавайся! Кидай зброю! Червоні, червоні!" Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас плакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, "Хлопці, за мною! Махновці не здаються!", спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболоти прозорі, залишаючи темні, плідні, дощові – надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі проминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся падало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

"От де зустрілись, Панасе", – сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар,

заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися вслід за хмарами блакитні вежі степового неба".

Знову цей вражаючий витвір поетичної уяви постає перед нами у первозданній красі. І дивно усвідомлювати, що не ровесники Яновського, не його побратими по довоєнній літературі і Спілці помітили й привітали це видиво-марево чи видиво-марення Юрія Івановича, а Олесь Гончар, вирішивши, пройшовши війну, вирізнить і поставить їх поруч із своїми "Альпами". А може, й вознесе над цими далекими й чужими горами "блакитні вежі" Яновського.

"Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього в голові промайнуло дитинство, й дитячі роки на шаланді, і нічні лови, і запах материнної одежі, неосяжний простір моря. "Це – близька смерть", – подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка:

– Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду".

"Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс".

І хочеться знову застерегти: не ототожнюйте автора з його героями!

Правда Яновського виявилася не по зубах як комуністичним ідеологам, так, виявляється, не по плечу вона і новітнім "патріотам". Ті в ідеологічній запопадливості звинувачували його в "буржуазному об'єктивізмі" та "буржуазному націоналізмі", бо він однаково проникливо і толерантно розкрив у "Вершниках" внутрішній світ і білогвардійця-денікінця Андрія, і петлюрівця Оверка, і махновця Пана-са, і червоного командира Івана Половця. А на їхню думку, всіх інших треба було мазати дьогтем, виводити їх з класовою ненавистю і гнівом, а возвеличувати лише Івана як носія інтернаціональної ідеології, представника Радвлади і марксиста.

А ці, новітні "ідеологи", не можуть простити Юрію Івановичу, що вивів, об'єктивно змалював і борця за "єдиную неделимую" Росію, і "червоного", а треба було возвеличити одного Оверка – петлюрівця.

То де ж та правда, браття мої? У "Вершниках". Але правда, – каже народ з гіркого досвіду, – очі коле! Особливо ідеологічно та політично зашорені очі і душі.

Саме з цих міркувань викидаємо з літератури Головка, Яновського, навіть Пана-са Мирного: ні ювілеїв не відзначаємо, ні творів не перевидаємо. Те саме й з Малишком, якому 14 листопада – 90 (дев'яносто!),

а в нас, як кажуть, і кіт не валявся. З чим же ми зостанемося, дорогі патріоти? З діаспорою?

"Проклинаю тебе, – закричав Панас в агонії, – проклинаю мою останньою хвилиною!" Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став розхитуватися й гойдатися, скрутився, як сухий лист, grimнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля...

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі гнучкі стовпи пилу, грего навів тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох братів..."

Отут вам увесь роман: війни минають, і найжорстокіші, а Небо й Земля, Народ на Землі залишаються.

НЕЗБАГНЕННО

Дзвінок пролунає опівночі – частий, уривчастий, вимогливий.

– Міжміський, – прокинувшись, подумає Юрій Іванович, важко повертаючись обличчям до тумбочки, на якій стоїть апарат. – Хто це так пізно? – Вмикає нічник, намагає трубку: без окулярів та ще спросоння...

– Слухаю...

– Товарищ Юрій Іванович Яновський?

– Так... З ким маю честь?..

Але його не слухають, ніби не чують, не хочуть чути.

– С вами будет говорить Иосиф Виссарионович...

І – довга пауза.

"Який Йосиф Віссаріонович? – обливається потом Юрій Іванович. – Невже... сам? Не може бути!" – це особливо маловірогідно через те, що його буквально розпинають: як почали з "Живої води" 1947 року з подачі "найближчих друзів" та з ініціативи Кагановича, то й досі не зупиняються. Його буквально добивають на всіх нарадах і пленумах, в пресі, на радіо – то за "Живу воду" молотили, а потім і за "Київські оповідання".

Останнім часом поменшає друзів, обсядуть тривоги й хвороби, майже ніхто не навідується...

Нарешті в трубці щось клацає, з шуму й тріскотняви ефіру, з далекого й набридлого гудіння вивалюється й лунає глухуватий, але спокійний голос з помітним грузинським акцентом:

– Здравствуйте, товарищ Яновский. Извините, что поздно. Дзла, знаете ли... Вакруг вас тварится что-то нэвэроятное. Бардак какой-то

развели! Ну, нічого, ми паправим українських таварищей. Я балшой паклонник ваших "Всадников". Да и "Киевские рассказы" в "Знамени" читал. Па-моему, хорошие рассказы... Малчите, да? Что ж ви малчите, тавариш Яновский? Ви мзяна слышите?

– Слышу, товарищ Сталин... – а сам думает: чи не розіграє хтось? Наприклад, дотепник Остап Вишня. – Дякую... Спасибо, то есть...

– Нэ спэшите благодарить. Ми приструним этих елкиных-палкиных! Ви спакойно работайте, да? Главное, спакойно работайте. Это я хатэл вам сказать. Слышите, да?

– Чую, Йосифе Віссаріоновичу. Спасибі...

– Спакойной ночи, тавариш Яновский. Ми вас в обиду нэ дадим. – Сталін кладе трубку, і телефон клацає й одразу ж відключається.

– Хто це так пізно? – виростає на порозі стривожена Тамара Юріївна.

– Тримайтеся міцно за що-небудь, – усміхається Яновський, – бо зараз ви впадете, Тмарочко: мені телефонував Сталін. – Юрій Іванович все ще всміхається не дуже впевнено і трохи іронічно, а більше – розгублено. Він і сам не йме віри і все ще боїться – чи не глумиться хтось із недобррозичливців?

– Сталін? Господи... – хапається за груди Тамара Юріївна. – Йому-то що треба від вас? Хоч би вже дали спокій!

– Саме спокій він і обіцяє. "Вершники" згадує, "Київські оповідання" – теж.

– Незбагненно... – Тамара Юріївна опускається на стілець біля ліжка.

На ній, як кажуть, лица немає.

– Більше юморá! – вигукує повеселілий Яновський свою улюблену фразу. – Сталін обіцяє втихомирити критиканів.

– Побачимо, – Тамара Юріївна вимикає нічник. – Поспіть, Юрочко...

Вранці дзвінок у двері – на порозі критикани з квітами. Перші!

– Вітаємо зі Сталінською премією! – тичуть Яновському "Правду" з постановою, а Тамарі – квіти. – За "Київські оповідання"...

– Незбагненно, – шепоче вона здерев'янілими губами. – Якби ж раніше...

– Більше юморá! – править своєї Яновський. – Тепер поживемо!

Не судилося...

Сталін помре 1953-го. Через рік. Яновський – 1954-го, одразу після прем'єри "Дочки прокурора", зацькований критиками.

Так убиваємо своїх геніїв.

Конча-Озерна, 7 вересня 2002 року

Федір ШЕПЕЛЬ

НАША "ВЕЖА" – В КОЗАЦЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ!

Неперевершеними жартівниками від природи були козаки. Невеличку людину прозивали "махиня", а на козарлюгу-велетня могли сказати... "гнида". Певно, що тим же духом пройнялися й автори доволі огрядної (на 568 сторінок, зі 1376 статтями, 283 ілюстраціями та 79 картами) енциклопедії "Українське козацтво", назвавши її "малою". Довідкова великоформатна книга, до створення котрої Науково-дослідний інститут козацтва при Запорізькому державному університеті залучив 118 авторів, після опрацювання у видавництвах Києва й Запоріжжя ("Гене́за" й "Прем'єр" відповідно), з'явилась на світ у 2002 році, і вже отримала не одну нагороду на престижних поліграфічних виставках та мала доволі широкий схвальний резонанс у центральній пресі, будучи першою у своєму роді. Значення справді важко переоцінити, оскільки "переконаність у надзвичайно великій ролі козацтва в історії України – це одна з тих небагатьох істин, яка не викликає сумніву в людей з різними, навіть протилежними поглядами на політику, ідеологію й історію" (Ф.Турченко). Втім, вдумлива, розважлива й, головне, фахова оцінка істориків і краєзнавців різних куточків України – ще попереду. Надто вже колосальною видається іноді різниця у професійному рівні окремих авторів... Але то до слова.

Що ж стосується нашого краю, то чи не кожна із статей (хай то персоналії, географічні об'єкти, військова чи політична діяльність тощо) прямо або опосередковано дотична козацькому минулому сучасної Кіровоградщини. І, що дуже показово й цікаво, неоднозначно сприймається читаючою публікою центрально-українського регіону. Для прикладу наведемо інформацію про виникнення на території Вольностей Війська Запорізького Низового "оплоту російського впливу в регіоні" й "місця перебування вищого російського командування на півдні України в 1753-1764 р.р." – фортеці Святої Єлисавети, "названої на честь імператриці Єлисавети Петрівни". Але відразу, щоб не бути втягненим до чергового витка полеміки (що не входить до намірів автора цього матеріалу) навколо походження назви фортеці, а отже, й міста, часу його виникнення, – відразу зазначимо, що таким є переконання "стороннього" – запорізького науковця В.Мільчева.

Або ще таке. У травні-червні 1770 року у фортеці Св.Єлисавети побував керівник російської астрономічно-географічної експедиції Христофор Ейлер. Запорожці спершу відверто неприязно зустріли петербурзького німця, вважаючи його царським шпигуном. Але, зрештою, навіть "прийняли в число почесних товаришів Куцівського куреня Запорізької

Січі". Підкреслимо, що цей чоловік не тільки вперше навів географічні координати Єлисаветграда (1773, "Географический лексикон Российского государства"), але й, не будучи українським буржуазним націоналістом (вони, як відомо, стверджують, що й до приходу московських царів у нашому "дикому полі" жили люди), зафіксував наявність "численних сіл і слобід в районі фортеці Св.Єлисавети" (В.Толок).

Інколи, щоправда, коли гортаєш сторінки цієї чудової книги, навіть легше робиться від того, що наше місто не згадується там, де це варто було б зробити. Як ось у статті "Атакування Січі 1775". Адже саме з-під нині "загараженого" земляного укріплення на Інгулі генерал Текелія повів російські війська, щоб назавжди ліквідувати прославлену Запорізьку Січ. З іншого боку, прикро, що в матеріалі "Бугогардівська паланка" (землі сучасної Кіровоградської області), хоч і йде мова про 373 козацькі зимівники, але чомусь кинута фраза, буцімто "тутешні землі були не дуже родючими" (О.Олійник). Хотілося б запитати у автора цього "відкриття": чого б це тоді в Парижі чорнозем з таких земель і досі виставляють як еталон родючості?

З іншого боку, гортаючи енциклопедію, допитливі краєзнавці відкрили для себе кілька цікавинок, пов'язаних з новітньою історією козацтва, спробами відродити його в XX столітті. Виявляється, що й генерал-хорунжий армії Української Народної Республіки Іван Омелянович-Павленко й військовий наказний отаман Вільного козацтва (1917) Іван Полтавець-Остриця, – випускники Єлисаветградського кавалерійського училища. Навіть перший гетьман відроджуваного українського козацтва доби теперішньої незалежності – Володимир Мудра – і той уродженець Кіровоградщини.

Нарешті, як можна беземоційно пройти повз такий приємний – без зайвої скромності – факт, коли, крім "оборонної споруди" більшості міст Гетьманщини й Січей – вежі, в "Українському козацтві" згадано й про **нашу** друковану "Вежу"! Хай і побіжно, в контексті розповіді професором з "могилянки" о.Юрієм Мициком про гетьмана Самійла Кішку, матеріал про якого колись друкувався в журналі.

На щастя, через призму нового видання можна було б ще й далі не без користі споглядати минуле малої Батьківщини. Й природно, що будуть ще відгуки й відгуки. А ми на цьому дозволимо собі зупинитись і побажати, щоб ця **велика** "мала енциклопедія" й надалі робила свою благородну справу: спонукала до ще відповідальнішого ставлення щодо висвітлення славної історії, нових пошуків на царині козакознавства.

м.Кіровоград

Лідія КОВАЛЕЦЬ
НЕОБІРВАНА НИТЬ

*(відкритий лист Леонідові Куценку
як відповідь на його книги про Євгена Маланюка)*

Дорогий Леоніде Васильовичу!

Не здивуйтесь, будь ласка, що я вирішила звернутися до Вас у такий спосіб: він здався мені найбільш відповідним моєму вже давно існуючому бажанню сказати – передовсім Вам, але не тільки – одну присутню річ. Вона стосується рівноцінно Ваших здобутків і Вашого духу, що, як на мене, найповніше виявилися, мабуть, у Ваших студіях про Євгена Маланюка, у яскравому, показовому факті Ваших старань та їхніх наслідків щодо повернення Україні цього імені.

Подумати тільки, як багато втратили ми, довго не знаючи Маланюка справжнього, не удостоївши його – живого – належної і, певно, людськи бажаної уваги. Моє ж покоління на межі ще задушливих 70-80-х років чуло з університетських парт, вичитувало з вузівських підручників про цього Вашого великого земляка не інакше як про зрадника, буржуазного націоналіста, нічого не вартого поета. Оцінки, що неодмінно присмачувались дошкульністю і готовністю до боротьби (на зразок Сосюриного "Шановний пане Маланюче! Ми ще зустрінёмось в бою"), – оце й ніби усе, що можна було дізнатися про вигнанця тим, хто відкривав для себе материк рідної літератури, не маючи ще жодних уявлень про його простягання навсібіч – далеко й поза межі України.

І потім, пізніше, під враженням і Ваших книг я щораз більше переконувалась у сумній винятковості становища та поведінки українства радянської пори, адже було справді ганебним, антипатріотичним не тільки не шанувати, не розуміти, а й відхрещуватись од тих своїх дітей, котрі зрадою не заплямували честь рідного народу, не перекинулись в інший, а – хай на відстані – віддали усіх себе до останку служінню ідеї іншої – вільної і щасливої України.

Може, тому, що перекреслюване, прикрите завісою умовчання завжди більше інтригує, такими вражаючими здались уже наприкінці 80-х перші публікації про "празьку" і "ню-йоркську" школи в літературі, такою вартісною – книга віршів Євгена Маланюка "Земна Мадонна", яку продав мені у 1991 році один знайомий. Не дуже імпонуючий спосіб продавання потай, обережно (з підтекстом: щоб якнайменше людей про це знали) виявився слабшим за бажання мати цю книгу, що була видана у Братиславі, чудово проілюстрована колишнім чернівча-

нином Прокопом Колісником і стосувалася того самого ще майже невідомого загалом Євгена Маланюка.

Можете уявити, Леоніде Васильовичу, приголомшуюче враження, яке справив тоді на мене цей "залізних імператор строф":

Ще сяє день, ще високо блакить,
Далеко ще до вечора, єдина...

* * *

Мушу випити келих до краю –
Полиновий мед самоти,
Так нещадно, так яро згораю,
Чи ж побачиш, почувеш ти?

* * *

Кожен день тут проходить пустельний і легкий,
А Ти – там, за горами й ярами гориш.
Не допоможуть ні подорожі далекі,
Ні чужа далечінь, ні весна, ні Париж...

Пекельна душевна мука, яку, відчувалось, годі було вгамувати і яка знаходила вихід на папері у досконалій – почасти тендітній, але більше залізній формі, абсолютна спроектованість думок на рідне – і водночас такий європеїзм мислення, така шляхетність поведінки ліричного героя у складному нерідному світі – усе це геть не в'язалося з міфом, що його витворила про Маланюка радянська офіційна наука.

Але поїзд уже вирушив: до рідних просторів, до своєї "зачарованої Десни" – річки Синюхи, вознесеної цим автором на п'єдестал довічної синівської любові – до Батьківщини вирушив великий патріот і мученик Євген Маланюк. Він вирушив значною мірою в особі Ваших, Леоніде Васильовичу, статей, а відтак і книг, завдяки Вашим старанням, Вашій титанічній, подиву і захоплення гідній праці. Спочатку була скромна з вигляду книга "Боян Степової Еллади", видана в 1993 році у Кіровограді "Вечірньою газетою". Скромною вона була лишень, повторюю, з вигляду. Бо – попри недостатню відредагованість стилю і недогляди комп'ютерників-коректорів – із дрібнодрукованих рядочків тих майже шести десятків сторінок уже оживав світ Євгена Маланюка – стільки нових, свіжих документальних свідчень – надто щодо життєвої біографії вітчизняної її пори – поставало у Ваших етюдах.

Ви вже тоді були по-парубоцьки закохані у свого героя, чого не можна було не помітити, і це було нормальним, бо тільки з правдивої закоханості, опертої на глибоке знання і розуміння, зростає любов.

Та й самі Ви у звичній, такій прикрашуючій Вас відвертості перед читачем сказали тоді йому посеред останньої сторінки другого етюду: "Роки пошуків зріднили нас, а перше захоплення від поезій Євгена Маланюка переросло найдальші його межі і стало мені великим добрим світом близької і любленої мною людини". Впевнена: сказано було з розрахунку, що обиватель Вашої книги не читатиме, а кожен не-обиватель і собі розділить Ваші почуття.

Та й мені Ви у надісланому відтак екземплярі цієї своєї першої ластівки написали – як у воду дивилися: "Хотів би сподіватися, що то не завершення, але тільки початок мого захоплення Поетом".

І справді, багатоманітний, всеосяжний світ книжок разом зі світом архівів не тільки рідних місць, а й Росії, Чехії, Польщі, Сполучених Штатів – там жив Євген Маланюк, світ людей, з якими він знався і які його пам'ятали, – стають для Вас на багато літ місцем захопливої праці думок і почуттів, серцевиною усезагального світу з особою Поета в центрі.

Народження пізніших книжок "Ні, я вже ніколи не покаюся..." (Євген Маланюк: історія ісходу)" (1997), "Як перший паросток весни..." (2000), "Dominus Маланюк: тло і постать", "Євген Маланюк: дорогами втрат і сподівань" (2001), "Князь духу" (2003), "Євген Маланюк. Поезії з нотатників (із недрукованої спадщини)" (2003) розповіло про Ваше, Леоніде Васильовичу, життя більше і яскравіше, ніж його можна було уявити. Ці Ваші не один рік виношувані-витворювані літературні діти мусили легко піти поміж люди, бо кому у цьому житті має таланити, як не розумним, гарним і самодостатнім: їм не треба "зелених карт", щоб утверджувати своє громадянство в країні навіть літературознавчого істеблшменту, бо вони, повторюю, самодостатні. Отож не дивно було прочитати у "Літературці" про удостоєння Вас престижних нагород – літературної премії імені Євгена Маланюка та премії Фонду Воляників-Швабінських Фундації Українського Вільного Університету в Нью-Йорку.

...Я спробувала збагнути природу того чару, що його залишають у свідомості і в душі Ваші книги, і дійшла до висновку, що він важко піддається аналізуванню, хоч і можна говорити про цілу вервечку особливостей. Це і фундаментальність, котру забезпечило Ваше вільне і глибоке – аж до кореня, до фізичного відчуження! – знання Маланюкової епохи, того суспільства, в якому обертався, і самого Поета як окремішньої незвичайної індивідуальності. До речі, ця фундаментальність може слугувати еталоном для кожного, хто запрагне й собі

подібних відкриттів на шляху до свого облюбованого і водночас маловідомого митця.

Ви вмієте віднаходити й цінувати людські свідчення і документи, кожне, навіть дотичне явище, кожну, навіть, здавалося б, вичитану, відшукану, відкриту деталь – заради повнокровності тла і постаті. За цим стоїть величезна праця, хоча іноді враження таке, що Ви просто міркуєте, роздумуєте, і мимоволі ловиш себе на гадці, що це чудовий варіант ненав'язливого, галантного запрошення читача в країну дорогої і вартої уваги людини. Разом з Вами торуючи стежки від Архангорода до "каньйонів божевільного Бродвею" і тихого цвинтаря Бавнд Бруку – справжнього нашого Пантеону, краще розумієш художній світ Майстра, його мистецькі рефлексії з їх потужною українською націєтворчою ідеєю в центрі та цілим спектром інших – загальнолюдських мотивів.

Ваш стиль письма привабливий, може, тому, що він є стилем однодумців – науковця Куценка і Куценка-письменника. Якби не ця емоційна, художня, образна домінанта у зразковому літературознавчому викладі – втратився б той чар, який мають Ваші книги.

До речі, у кожній з них своє обличчя. Так, Ваші дорожні публіцистичні нотатки "Євген Маланюк: дорогами втрат і сподівань" трохи прочинили читачеві двері в лабораторію народження таких студій про письменника, як Ваші, й зробили очевидною думку про неї як про широкий простір. А звідки ще, крім цієї Вашої книги, можна було б дізнатись про те, що знайомих, котрі їхали в Україну, у 1967 році Маланюк-вигнанець просив розшукати Ліну Костенко, стати перед нею на коліна і сказати, що це стоїть перед нею Євген Маланюк... Як і те, що великоднього дня 2000 року під час Вашого перебування у США Ви застали на місці вічного спочинку Поета нашу крашанку, а самі залишили тут привезену з Маланюкового Архангорода жменьку рідної землі...

Або ось ця на титульній сторінці помережана струнким – імператорським – почерком книга Ваших статей про життя і творчість Євгена Маланюка "Князь духу". Уважні читали їх у періодиці, але зовсім інше – мати укупі, під дахом однієї книги...

Здається, жоден інший із нововідкритих письменників не повернувся в Україну в такому багатстві найрізноманітніших фото, якими Ви супроводжуєте Маланюків життєпис. Це теж Ваші знахідки, Ваші здобутки, Ваша наслідування гідна наполегливість в освоєнні української і вселюдської спадщини.

Велика буковинка Ольга Кобилянська рівно сто років тому у "Думах старика" заповіла: "Згадуйте предків своїх, щоб історія перед вами не згасла, і золоті нитки не згубить".

А Борис Олександрів у вірші "Прощання з князем" (На смерть Євгена Маланюка 16 лютого 1986 року) із гіркотою констатував: "Обірвала-ся нить".

Леоніде Васильовичу, подумки тисну Вашу натруджену руку, котра обірвану нитку єднання України з Князем духу налаштовувала на нове, хочеться вірити, уже безконечне життя. Може, якраз тепер українство пильніше прислухається (чи ж прислухається?..) до гнівних Поетових інвектив, бо досить нашій матері-Вітчизні бути у світі "Антимарією", зрадницею Кармен, покриткою Катериною, "повією ханів і царів", "Чорною Елладою".

Кланяюсь батькам Вашим, родині, Вашому краєві. Ще навіть не ранок, а чути спів птахів. Поки у пам'яті живе танець із шаблями в балеті Хачатуряна "Спартак". Допоки "ще сяє день, ще високо блакить" і ще "межа не перекрочена".

***м. Чернівці,
Зелена неділя 2003 року***

Світлана БАРАБАШ

ГУМАНІТАРНА АУРА "ДВОРЯНСЬКОГО ГНІЗДА КОСАЧІВ"

(роздуми по прочитанні монографії

І.Денисюка і Т.Скрипки)

Відоме визначення Івана Франка "Книги – морська глибина..." українська свідомість з роками перетворила на золоту формулу, істинність котрої потверджується незмінно. І в межах окремого людського життя, і в культурологічному просторі цілої нації.

Тримаю в руках незвичайну книжку. Ошатна, лагідна на дотик, з делікатною колористикою, вона торкає душу такою незвичною для нашого деформованого розуму і водночас такою місткою назвою – "Дворянське гніздо Косачів". Відчуття подарованого тобі інтелектуального простору українського духовного буття не полишає від першого до останнього слова, пронизуючи почуттям глибокої вдячності до авторів – Івана Денисюка й Тамари Скрипки. Ця книжка ішла до нас більше десяти років. І вже у самому фактові такої довгої дороги, що зумовлена так званими об'єктивними причинами, криється печальна традиція нашої "блискучої відсутності" на координатах власної і світової культури.

Починаєш сумніватися у колись наполегливо здекларованій тезі вічного прогресу, думаючи про феномен геніальної постаті в українському історичному контексті. Здавалось би, мудрий час для нас, нинішніх, мав би "скасувати фікції" і явити таким чином той її феномен, який і забезпечує тривання нації у вічності. А проте справедливість діагнозу Ліни Костенко стосовно духовної амнезії сучасників Лесі Українки, доконечно проектується на нас, сьогоднішніх: "Просто на Україні з'явився поет грандіозного обдарування, настільки грандіозного, що сучасникам не вистачило духовних діоптрій, щоб осягнути велич цього поета". Чи вистачить потенціалу нашого духовного зору тепер, коли маємо можливість прозирнути витоки і творче буття геніальної української поетеси, що проявлені у незвичайній атмосфері родинного гнізда Косачів. На сторінках глибокого й сердечного дослідження маємо повною мірою артикульоване надзавдання, що його поставили перед собою автори: "Розвиток красного письменства, літературний процес можна і треба досліджувати не лише за епохами, за "духом генерацій", за творчими напрямками, жанрами, стилями, а й за родинними традиціями. ...Чи не найяскравішим конгломератом літераторів "рідних по крові і духу" був рід Драгоманових-Косачів. Фактом і важливим фактором нашого літературного процесу є міцно вкорінені в український ґрунт Михайло Драгоманов, Олена Пчілка, Леся Українка. Не стихійно, не спонтанно творили Драгоmano-

ви-Косачі, а свідомо взаємовиховувались на працівників на ниві українства. Маркою якості цього заслуженого роду був високий духовний аристократизм, який органічно включав у себе демократизм. Невсипуща енергія, працьовитість, широка ерудиція, скептицизм, поєднаний із непохитним переконанням у необхідності праці для громади – потреби не гучних слів, не пустомельства, а власне діяльного патріотизму, чину, подвигу аж до самозречення – це атрибути драгоманівсько-косачівського менталітету”.

Думається, що Іванові Денисюку і Тамарі Скрипці вдалося оприяти найтоншу матерію часових зв'язків, що незмінно пульсують тими духовними вібраціями, котрі пролягають між окремими особистостями чи цілими поколіннями і завжди готові за найменшої нашої налаштованості на їхній лад проявитися енергією життєствердження. При всій повазі до знаних у світах дослідників творчого генія Лесі Українки такого масштабного осягнення, як у цій дивовижній книзі, ми й досі не мали – ні в материковій Україні, ні на діаспорних теренах. Її появи передувала багаторічна, послідовна, сумлінна і щира робота обох літературознавців, котра, на правду, несе на собі знак “цивільної мужності”, що про неї говорила Олена Теліга.

Відчуття безперервності духовного зв'язку в українському часопросторі на рівні буття роду Драгоманових-Косачів забезпечене тим, що автори монографії вперше залучили об'ємний архівний матеріал, широку епістолярну спадщину, особисто зібрані свідчення сучасників Лесі України та членів її родини, долі яких так само увійшли у простір авторського осмислення. Те, що принагідно згадувалося із життя незвичайної української родини в контексті окремих публікацій, на сторінках “Дворянського гнізда Косачів” вперше вилаштовано в цілісну галерею рідних постатей – Олени Пчілки, Петра Косача, Михайла Косача, Лариси Косач, Ольги Косач-Кривинюк, Оксани Косач-Шимановської, Миколи Косача, Ізидори Косач-Борисової. Зрозуміло, що центральною фігурою лишається Леся Українка. Однак магнетична сила особистості матері цього великого роду, Ольги Косач-Драгоманової – Олени Пчілки, проявилася з усією повнотою і притягальністю. “Можна говорити про Пчілчину школу в літературі, – пишуть автори. – Іван Франко жартома письменників цієї школи називав “пчілки”. То ж хотілося нам заглянути у цей, фігурально кажучи, трудовий “вулик” і збагнути те, що Метерлінк називав “духом вулика” – духом безнастанної творчості. Атмосфера, клімат сім'ї, її висока культура, притаманна українським дворянським родинам, проявлялися не лише у літературно-мистецьких і громадських зацікавленнях, а й у щоденному побуті. Ми знайомимо читача з сім'єю Косачів у її святковому і буденному

одязі, у творчій праці та її господарських турботах, у турботах про фізичне і моральне здоров'я кожного сім'янина”.

До честі авторів дослідження, мабуть, найперше варто віднести відновлення справедливої оцінки багатогранної постаті Олени Пчілки. Жінка високої гідності, щедрого обдарування, неймовірної енергії, вродженого педагогічного таланту, шляхетної вдачі, вона вносила живий струмінь у кожну справу. Високоосвічена українка, вона сама була університетом для своїх дітей, а дім у Колодяжному перетворила у “своєрідні волинські Афіни”. Вона дивувала сучасників, земляків і чужинців, красою, гідністю, глибокими знаннями, живим розумом, ерудицією, цільністю натури. Складається враження, що вроджений феномен жертовності ніби генетично передався від матері всім дітям. Найбільше горе не мало сили вибити її з діяльної колії, бо найбільша мета її життя – праця задля рідного краю – мобілізувала дух великої матері навіть по смерті улюблених дітей. І, певно, доля змилостивилась над цією дивовижною жінкою, позбавивши її можливості пережити ще одне нелюдське горе – трагедію дочок в засланні. То у які ж реєстри впишемо сьогодні цю маєстатну фігуру мужньої українки, подвижницьке життя якої щонайповніше прочитуємо на сторінках “Дворянського гнізда Косачів”? Герб матері шляхетного роду забезпечений уроками її життя, уроками жертовності, самопосягати і благородства. Відстежені Тамарою Скрипкою та Іваном Денисюком до найменших подробиць сторінки життя її великої родини дають можливість відчутти неперебутню силу материнської любові як творчості, яка подарувала українству гроно небуденних постатей. Йдучи за новітніми філософськими течіями і сповідуючи водночас добру стару традицію, маємо підстави говорити про цілісність дослідження, в якому кожне життя, кожна доля – це автономний текст, одночасно вписаний у золотий простір славетного роду Драгоманових-Косачів.

Ще одна особливість приверне увагу читача. Це шанобливе ставлення авторів до магії великих імен, відповідальність перед пам'яттю і величчю звершеного кожним із знаного роду. У пору появи сумнівних теорій щодо особистісних таємниць великих людей чистота погляду і слова дослідників свідчить про їх глибоку інтелігентність і справжній піетет. І Тамара Скрипка, й Іван Денисюк походять з Волині. Очевидно, саме особливим феноменом любові до цієї зеленої, вологої й доброї землі перейняте їхнє слово – рідкісно інтимне й академічне водночас. Ноосфера Волинського краю – “краю лісової пісні”, – як спільної батьківщини, живила самовідданий труд науковців, з-під пера яких народилося панорамне й довершене полотно, котре однаково сильно володіє магією текстотворення як на рівні окремого розділу, так і в

масштабах написання мікрообразу. "Якою ж вона була, ота домівка Лесі Українки, "батьківська хата", який вигляд мала садиба Косачів у Колодяжному?" – прагнучи з'ясувати це, автори зізнаються читачеві: "Постараємося реставрувати її образ-фреску з найдрібніших камінчиків-фактів, розсипаних у різних матеріалах. Кожен такий камінчик, чи навіть піщинка, несе для нас цінну й цікаву інформацію".

...Пригадується давній епізод часів власної студентської пори. Буйно-зелена Волинь травня 1963 року. Ми, студенти Львівського державного університету ім. Івана Франка, розгортаємо дійство "Лісової пісні" в урочищі Нечимному. Серед схвильованих глядачів – Максим Рильський і наш неперевершений учитель і режисер Іван Овксентійович Денисюк. І завжди, коли торкаюся пам'яті, звучить мені моя "Лісова пісня". І голос Майстра. Його студії над творчістю Лесі Українки тривали вже тоді. "Дворянське гніздо Косачів" стало результатом майже піввікової пильної й сердечної роботи. Магія геніальної постаті так само зачарувала молодшу колегу Івана Денисюка – Тамару Скрипку – і повела життєвими і творчими стежками роду Драгоманових-Косачів. Їхня спільна робота – ще одне свідчення неперебутності духовних відруків, які і створюють "гуманітарну ауру нації" – простір національного самооприявлення і самоствердження.

Ліна Костенко у своїх міркуваннях про "потоплений в океані причин" і досі не осягнений скарб драматургії Лесі Українки задекларувала надію: "Рано чи пізно він буде піднятий зусиллями людей, здатних занурюватися на великі глибини і, не захлинувшись гіркотою історичної пам'яті, винести його на обшири сучасності в усьому блиску його непроминальної вартості". Глибоке наукове дослідження Івана Денисюка і Тамари Скрипки "Дворянське гніздо Косачів" позначене подумом справді "божественного вітру". Подарована нам історія знаменитого роду в особистостях має потенцію "заторкувати ідеалом" не лише філологічні серця. Дослідження належить до тих рідкісних видань, які несуть в собі знак єднання поколінь роду й народу, спонукаючи до саморозбудови кожної особистості як цілості на ґрунті національної самоповаги.

м. Кіровоград

ПАЛІТРА

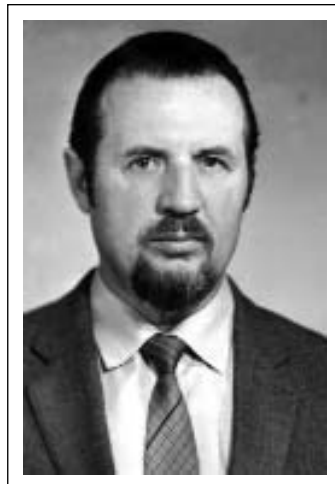
Броніслав КУМАНСЬКИЙ **"МИ ПРИХОДИМО У СВІТ,** **ЩОБ ЩОСЬ ЗРОБИТИ"**

– Ти знаєш, мені й досі сниться Академія, – зізнався якимось при зустрічі Олександр.

Мені теж. Бо для нас обох то – alma mater, і не тільки у фаховому розумінні. Там формувалися ті наші погляди, які навряд чи могли б з'явитись у іншому вузі. Нашу alma mater відзначав надзвичайно високий рівень професорського інтелекту, а ще демократизм, про який студенти інших, у тому числі й мистецьких, навчальних закладів могли хіба що мріяти.

Академія – це Ленінградський орденна Трудового Червоного Прапора інститут живопису, скульптури і архітектури імені Рєпіна, який у майстерні народного художника СРСР Овсія Мойсеєнка в 1971 році закінчив Олександр Семенович.

Так цей заклад іменувався в офіційних документах, але і студенти, і викладачі величали його не інакше, як Академією. Бо від заснування у 1757 році і до 1917 він називався Імператорською академією мистецтв. Зараз академією знову – вже Санкт-Петербурзькою. Саме ця назва найбільше відповідала суті даного навчального закладу – бо то була тоді школа високої майстерності, яка і в умовах заідеологізованого, командно-адміністративного соцреалізму давала світові прекрасних художників-реалістів, котрі своїм мистецтвом переконливо довели, що реалізм – багатоваріантний, багатовекторний, "без берегів" (за словами Роже Гароді), можливо, як ті сім нот на нотоносі. Переживши дитячу хворобу лівізми ВХУТЕІНу, цей інститут, попри нав'язувані догми, зробив надзвичайно багато, щоб зберегти високий рівень професіоналізму художників, спадок художніх шкіл від руйнації, яка епідемією охопила образотворче мистецтво у двадцятому столітті, хоч і відкривши нові можливості для нього, та водночас і нанісши йому непоправної шкоди. Пригадую зустріч із каліфорнійським художником у Російському музеї. Не сприймаючи багато чого в експозиції з радянського живопису, він, однак, із

Олександр Логвинюк

сумом говорив: "А у нас це вже втрачено". Маючи на увазі і культуру рисунка, і традиції великих попередників.

Олександр Логвинюк – реаліст. Реаліст високої проби. В чому кіровоградці могли не раз переконатися на художніх виставках. Він уже – "аксакал" у сім'ї місцевих митців. І хоч юридично відлік його творчої діяльності починається з 1984 року – часу вступу Олександра Семеновича у Спілку художників, ми не помилилися, коли почнемо відрахунок з того ж таки сімдесять першого – дипломної роботи, високо оціненої екзаменаційною комісією, і приїзду на роботу в Кіровоград.

У художню сім'ю нашого міста Логвинюк влився тоді, коли тут ще не було жодного живописця з вищою освітою. Тож уже сам факт його появи посприяв підняттю творчої "планки" загалом провінційного художнього осередку на вищий рівень. І коли ми сьогодні констатуємо, що нині в Кіровограді налічується понад три десятки членів Національної спілки художників України, серед яких чимало тих, у кого за плечима художні інститути, то в цьому є, хай і опосередкований, внесок й Олександра Семеновича, вплив його професійного авторитету.

Городянин у другому поколінні, Логвинюк по-справжньому любить село. Він говорить, що саме там почуває себе найкраще. Можливо, це генетична пам'ять, адже його батьки народилися і виросли в селі. А можливо йому, людині від природи скромній і навіть сором'язливій, щирі і щедрі селяни просто набагато ближчі, ніж закомплексовані жителі міста. Тому селян він пише завжди охоче, з нелукавою любов'ю. Згадаймо хоча б роботи "Влітку на фермі", "Сільський музикант", "Сільська дівчинка" тощо, написані під час творчих поїздок у села колгоспні, але позбавлені ноток офіційної ідеології. Так само, як і картини "Спогад про батька" чи "Пошук". Загалом, названі речі сприймаються швидше як портрети. І коли вже говорити про цей жанр у творчості Логвинюка, то не можна обійти ліричний портрет жінки у вікні, а надто – чудовий портрет донечки Тані, який за багатьма ознаками заслуговує на те, щоб бути віднесеним до шедеврів.

Дитя війни, Олександр Логвинюк не може обійти цю болючу і героїчну тему. "Хліб партизанам", "Переможець", "Герої Красногірки" та ряд інших – це його внесок у літопис Другої світової війни, у розробку історичної тематики.

У дитинстві Логвинюку ніщо не віщувало, що він стане художником. Уперше "живу" картину тринадцятирічний Сашко побачив у Третьяковці під час шкільної екскурсії у далеку Москву. Це було полотно Ісака Левітана "Над вічним спокоєм". Воно вразило хлопця величчю і глибиною, філософського змісту якої хлопчина тоді ще зрозуміти не

міг, але відчув щось таке, чого не знав досі, і відтоді почав сприймати природу як живий організм – настроєво і побожно. Тож не дивно, що пейзаж і натюрморт посідають у творчості Логвинюка вагоме місце впродовж усього його творчого життя. Восени минулого року кіровоградці могли на персональній виставці художника милуватися його "Гладіолусами", " Натюрмортом з трояндами", "Бузком", "Зеленим шумом", "Лісовим спокоєм"... І хоч Логвинюк – людина вже немолода, однак з роками його спостережливе око не притупилося у сприйнятті природного оточення, він так само, як і в молоді роки, спілкується з природою безпосередньо і захоплено, про що, зокрема, свідчать пейзажні цикли, створені минулого року у Добровеличківському районі (там знаходиться географічний центр України) та на околицях Кіровограда.

"Ми приходимо у цей світ, щоб щось зробити і реалізуємо себе у роботі", – так розуміє призначення людини кіровоградський художник Олександр Логвинюк. Зробив він у житті багато. Але сповнений нових задумів, бажання творити. І це – не просто фраза. За нею стоять слова самого художника: "Заберіть у мене роботу, і я не хочу жити".

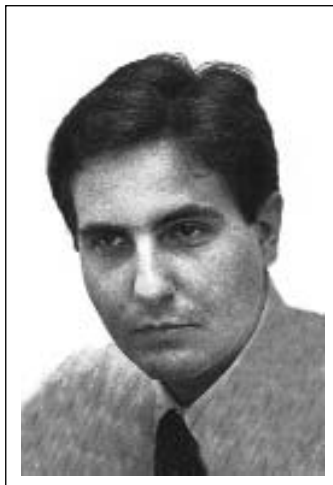
м. Кіровоград

БЕСЕЛА СКРИНЯ

Роман ЯКОВЕНКО

Він "засвітився" у кіровоградському веселому бомонді яскраво і несподівано, випавши із кавекашної колоди. А КВК у нашому місті – це як окрема релігія, бо хоч головна міська команда "СКІФ" у вищій лізі і не брала участі, але неодноразово підкорювала першу. І лише цілковито прозаїчна річ – хронічна нестача коштів, а для участі у вищій лізі ці кошти повинні бути чималенькими (!) – завадила "скіфам" зазнати більшої популярності... Отож, Роман – корінний кіровоградець, 1977 року народження, нині працює асистентом в технічному університеті, готує дисертацію. Друкуючись лише на сторінці "Смешно!" в

місцевій "Україне-Центр", вирішив утнути дебютного "метелика" під егідою літклубу "Євшан". Словнички-жартівнички, слововикрутаси, хроніки одразу скорили гурманів до всіляких дотепів не лише у Кіровограді, а й за межами, бо після "Посміхаються не всі" (так називалася збірка мініатюр, та й досить слушно, бо такої необхідності у тотальному веселю досі ще не спостерігається) Романа помітили і "Веселі вісті" (Київ), і "Пістон" (Дніпропетровськ), і інші...

Нещодавно вийшла нова збірка "Посміхаються не всі-II", але його свідомість вже вагітна новими збірками. А ми пропонуємо читачам "Вежі" оце:

Із "Безтолкового словника"

Абонемент – сумнівна особа (або мент...)

Алхімік – хімік, який зловживає спиртним

Амбар – бар, де можна поїсти

Аспірантура – приймання аспірину задля пониження температури

Бабник – касир

Балалайка – лайка на балу

Бандура – дурепа в лазні

Білий налив – горілка

Буханець – фуршет

Вобла – вигук
Викидень – парашутист
Вити – звертатися на "Ви"
Глянець – око
Губернія – рот
Довгань – баскетболіст
Жалість – укус бджоли (гадюки)
Жрець – відвідувач їдальні
Кантувати – зубрити Канта
Кокетувати – працювати коком
Коловорот – воротар
Лосини – роги

Знайдіть помилки

Куряча ліпота
Трупопровід
Дефлорація про прибутки
Ублюдце
Аквашланг
Панкнота
Телегація
Екземалляр
Квампіри
Милодрама
Туфтологія
Зливний бичок
Кормунікація
Іномаркетинг
Миморандум
Генацить
Путанти
Сурлопереклад
Ждинси
Морденізація
Кумпартія
Чебураки
Мохнахия

Шизття
Обід мовчання
Пішовхід
Тереби єсть змолоду
Не сунь свого носа не в своє тіло
Аплодисмерть
Вермішень
Гадоначальник
Дірокопія
Налийдоскоп
Алгоритм
Шротний паштет
Приз-рак
Велотеліст
Принцест
Секретарка
Інфернаціоналізм
Ікроелемент
Ганстовари
Голімпіада
Фотоалімент
Нафігатор
Фітомодель

Хроніка. Факти. Коментарі

ФЕНОМЕНАЛЬНИЙ КОНЦЕРТ

За повного аншлагу відбулися сольні концерти команди КВК ХАІ. Вже за тиждень до концерту квитки було неможливо дістати. Як з'ясувалося пізніше, причиною такого шаленого успіху стала прикра помилка, допущена в назві цієї чудової команди на афіші.

УРОЧИСТЕ ВРУЧЕННЯ

Президент України вкотре отримав приз у номінації "Кучма року".

АЗАРТ І БІЗНЕС

Цікаву та незвичну гру вигадали постійні відвідувачі стриптиз-клубу "Шлях комсомолки". Тепер вони "ріжуться" в карти зі стриптизерками... на одягання.

РЕКЛАМА З ПОГРОЗОЮ

Компанія "Проктолог та гембель" пропонує Вам "Шампунь від лупи!" Якщо ж у Вас такої досі ще немає, то вказана компанія пропонує Вам спочатку "Шампунь для лупи".

НАУКОВЕ ДОСЯГНЕННЯ

Співробітникам НДІ людинолюбства нарешті вдалося з'ясувати, чим відрізняється погана людина від доброї. Після безлічі експериментів, значна частина яких закінчилась трагічно, було з'ясовано головну відмінність. Поганій людині треба своєчасно повертати заборговані гроші.

ЦИТАТА

Якщо ті, хто жили до нас – наші пращури, то невже ми щури?

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ПРОБЛЕМИ

Слідом за Монікою Левінські, на колишнього президента США Білла Клінтона подала до суду його дружина, звинувативши в тому, що він начебто мав з нею статеві зв'язки протягом усього сімейного життя.

Президент відхилив звинувачення безсовісної жінки.

НОВИНИ МЕДИЦИНИ

Асоціація стоматологів України підтверджує: "Коньяк "Десна" – найкращий засіб від пародонтозу!".

ВЧОРА У КРЕМЛІ...

...відбулась зустріч на найвищому рівні (2-й поверх, ліфт не працював). Л.Д. Кучма зустрів у темному коридорі В.В. Путіна, але не впізнав його, пройшовши повз.

СУПЕР-ТУР

Містами України з концертним турне разом із зірками української естради подався Ерік Клептон. Цей досить підтоптаний та підсліпуватий джентльмен вкотре переплутав Ірину Білик з Міком Джаггером.

КАБМІН ІНФОРМУЄ

Черговий Указ про підтримку вітчизняних виробників затверджено Кабінетом Міністрів України. Звідтепер, згідно нього, слова "вітчизняний" та "виробник" будуть писатися з великої літери.

З ЖИТТЯ КОНЕЙ

Після довгих експериментів з конями з'ясувалося, що крапля нікотину не вбиває коняку, а переповнює чашу її терпіння, після чого тварина починає викурювати по три пачки щоденно.

НАПИС НА ПАРКАНІ

У дворі злий собака!

Обережно, не наступіть!

ШАХОВИЙ ГАМБІТ

Білі починають, і ... кидають Нельсона Манделлу до в'язниці.

LIFE STORY

Протягом всього життя пан Інкогнітенко прагнув навчитися грати на піаніно, але так і не знайшов, куди його увімкнути.

УВАГА: АКЦІЯ!

В міжнародному університеті права і ліва триває нова акція для студентів: збери три академічні заборгованості та отримай ... свої документи.

НОВИНИ ЕКОНОМІКИ

За зйомки у фільмі "Міцний горішок" актор Брюс Вілліс отримав гонорар у розмірі 5 млн. доларів. За виконання головної ролі в продовженні – "Міцний горішок 2" – 8 млн. доларів. І, нарешті, за останній фільм "Міцний горішок 3" – 12 млн. доларів.

Нічого не поробиш – інфляція!

НАПРУГА В СВІТІ

Звіднедавна "гарячою точкою" планети вважається ... Північний полюс. Станції "Північний полюс-27" і "Північний полюс-28" перебувають у стані холодної війни.

АБСУРДНА РЕКЛАМА

Пральний порошок "Анігроша" зробить вашу білизну настільки білою, що ви потім навіть не зможете відрізнити труси від майки.

РЕЗУЛЬТАТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Філологами остаточно і беззаперечно доведено: слово "гімнаст" – українського походження.

ПОДВІЙНЕ ГРОМАДЯНСТВО

96 відсотків громадян України за рівнем доходів можуть вважатися водночас і громадянами Ефіопії, Нігерії або й Сенегалу.

ПРОДУКТИВНА СПІВПРАЦЯ

Внаслідок зустрічі та знайомства Колобка із Вершником-без-голо-ви, населення земної кулі поповнилось ще одним повноцінним громадянином.

Єдина незадоволена сторона – голова професора Доуеля.

м.Кіровоград

З російської переклав В.Могилюк.

Борис РЕВЧУН

Народився 28 листопада 1949 року. Переконає всіх нас, що саме в понеділок. А це, як усім відомо, день особливо важкий. Хоча, гортаючи Борисові доробки, цього одразу й не помітиш. Афоризми, фрази, словнички, гуморески, карикатури... Аж ось – отримуйте – ще й одноактна комедія. Вочевидь, слава земляків-корифеїв українського театру заснути не дає...

Борис Ревчун друкувався у безлічі вітчизняних (і не тільки!) видань, увійшов до числа 23-х авторів "П'ятого колеса" – кіровоградської антології сміху (2002), але й досі ще не має власної збірки, хоч рукопис виношує здавна. Чи то побоюється з'явитися на читацький загал

одразу весь, чи, може, якісь забобони?.. Тому-то ми всім Буго-Гардівським куренем щиро бажаємо йому чимскоріш дебютувати. Дерзай, Борисе!..

ШКОЛА РАДОСТІ

(одноактна комедія та й годі)

Дійові особи

Оксана Гаврилівна, директор однієї з кіровоградських шкіл.

Іван Гнатович, відповідальний працівник Міністерства освіти України.

Петро Тимофійович, відповідальний працівник кіровоградського облвно.

Віктор Харитонович, шкільний завгосп.

Антоніна Петрівна, вчитель української мови.

Микола Григорович, вчитель історії.

Анатолій Михайлович, вчитель німецької.

Володимир Володимирович, вчитель фізики та інформатики.

Ніна Федорівна, завуч із виховної роботи.

Таня, секретарка директора.

Зірвихата, учень восьмого класу.

Дія перша і остання

Таня (*входячи до кабінету директора*). Оксано Гаврилівно, до Вас Петро Тимофійович з якимось поважним чоловіком.

Оксана Гаврилівна. Ну то запрошуй, чого тут питати.

Петро Тимофійович. Здоровенькі були, Оксано Гаврилівно! А ми до Вас в ранковий час.

Іван Гнатович. Доброго ранку!

Петро Тимофійович. Дозвольте представити Вам шановного Івана Гнатовича з Міністерства освіти.

Оксана Гаврилівна. Дуже приємно, чим зобов'язані? Невже Олександр Васильович щось написав?

Іван Гнатович. Саме так, написав. Тільки не Олександр Васильович, а Василь Олександрович...

Оксана Гаврилівна. О, це вже якийсь новий кляузник. Не знаю такого!

Іван Гнатович. Та знаєте Ви його прекрасно...

Оксана Гаврилівна. Не знаю! Клянусь, вперше про такого чую!

Іван Гнатович. Та зачекайте, знаєте Ви його...

Оксана Гаврилівна. Якщо не вірите, могу ось перед оцим портретом Крупської побожитися! (*Хреститься на портрет*). Нині ж дозволено хреститися?

Іван Гнатович. Ну та чого ж не дозволено, зараз усе можна. Але не на Крупську! Ось у мене з собою перелік педагогів-святих, то Надії Костянтинівни в ньому більше немає – вилучили як чесевеєнівку.

Оксана Гаврилівна. Кого?!!

Іван Гнатович. Чесевеєнівку. ЧСВН – це член сім'ї ворога народу.

Оксана Гаврилівна (*до секретарки*). Таню, іди й зніми цю чесевеєнівку!

Таня. Кого?

Оксана Гаврилівна. Потім поясню, а зараз швиденько зніми цей портрет! (*До Івана Гнатовича*.) Нічого було робити вашому резидентові Василю Олександровичу – через таку дрібницю писати до Міністерства і турбувати там таку поважну і зайняту людину, як ви!

Іван Гнатович. Ніякий він не резидент і не агент, а директор школи...

Оксана Гаврилівна. Що, вже й директор?! Підсидів-таки, наклепник! Мабуть, вже й накази про звільнення та призначення принесли? Оперативно, нічого не скажеш!

Іван Гнатович. Та заспокойтеся нарешті! Те, що писав Василь Олександрович, аніяк Вас не стосується... Тобто стосується, заради цього я сюди й приїхав.

Оксана Гаврилівна. А я вам ще раз кажу, що не знаю ніякого Василя Олександровича!

Іван Гнатович. Знаєте! Василя Олександровича Сухомлинського усі знають...

Оксана Гаврилівна *(у запалі)*. А я – не знаю!

Іван Гнатович *(ніяковіючи)*. Як це не знаєте? *(Дивиться на Петра Тимофійовича.)*

Оксана Гаврилівна. А от так! Не знаю і знати цього фіскала не хочу!

Іван Гнатович. Якого фіскала? Ви, директор школи, і не знаєте такого знаменитого педагога, як Сухомлинський?!!

Оксана Гаврилівна. А, цього! Ну так, звісна річ, знаю! Усі п'ять томів прочитала... І-і-і! І він, значить, теж... той, кавеєнівець, тьху, чевеєнівець?! Таню, біжи мерщій в учительську і знімай портрет Сухомлинського!!

Іван Гнатович. Стійте, який кавеєнівець! *(Розгублено, тремтячими руками лізе до кишені, витягає список. Пробігає пальцем згори до низу, витирає рукавом лоба.)*

Петро Тимофійович *(хапається за серце)*. Йо-майо! У мене ж за місяць захист дисертації по Сухомлинському! Зарізав землячок!!!

Іван Гнатович *(ще раз пробігає пальцем по довгому списку, потім з полегшенням)*. Тьху ти, ви зовсім мене збили з пантелику своїм галасом. Сухомлинського ніхто не викривав і не розвінчував! Навпаки – чого ж я сюди приїхав. Сухомлинський – видатний педагог, які тут можуть бути сумніви! Крім того *(дивиться на Петра Тимофійовича)*, – він ваш земляк, а його твори – це справжні шедеври педагогічної думки! Візьміть, наприклад, "Серце віддаю дітям"...

У цей момент відчиняються двері і до кабінету заходить Антоніна Петрівна, вчителька укромови, втручаючись у розмову.

Антоніна Петрівна *(глузливо і зовсім хрипким голосом)*. "Серце віддаю дітям"! А я вже віддала!

Усі присутні у кабінеті повертаються до Антоніни Петрівни і переглядаються між собою, потім витріщаються на вчительку, у їхніх поглядах – нерозуміння щойно почутого.

Антоніна Петрівна. Так, так, уже віддала... Ось, чуєте?

Оксана Гаврилівна. Що це ми повинні почути, як серце Ваше стукає, чи навпаки, як не стукає, бо Ви його віддали дітям?

Антоніна Петрівна. Яке серце! Серце в мене давно з'їдене. Сьогодні я ще й горло цим бісовим дітям віддала, а там, дивись, і душу віддам – чи дітям, чи, може, вже Богові, бо у такому холодному класі я ще не працювала!

Оксана Гаврилівна. У якому, в 5-Б? Я ж учора ввечері наказала завгоспові, аби він розповітрив там батареї!

Антоніно Петрівно, не в службу, а в дружбу – покличете-но сюди Харитоновича, я йому зараз дам чортів!

Антоніна Петрівна виходить.

Іван Гнатович. Так от я і кажу, де ж, як не на Кіровоградщині, треба нам сьогодні починати створювати школи радості і поширювати потім цей досвід по всій Україні, бо школа радості...

Десь поблизу лунає вибух.

Петро Тимофійович (*хапаючись за серце, стиха вбік*). Господи, мабуть, і я віддам своє серце дітям ще до вашої школи радості...

Оксана Гаврилівна. Це, мабуть, у Канатовому військовій навчання проходять, не звертайте уваги.

Іван Гнатович. Так про що я казав? Ага, школа радості...

До кабінету заходить вчитель історії Микола Григорович з перев'язаною головою, він веде за вухо Зірвихату, учня восьмого класу. З нагрудної кишені учня стирчить пачка дорогих американських цигарок.

Микола Григорович. Заходь, заходь, радосте ти наша!

Оксана Гаврилівна. Господи, Миколо Гавриловичу, що це з Вами?

А ти (*звертаючись до учня*) що цього разу накоїв?

Микола Григорович. Підірвав клас, підклав міну під мій стілець. Бачите, як мною об стелю гепнуло! (*Показує на свою голову.*)

Учень. Яка там міна? Звичайнісінька петарда, їх наше спільне підприємство в Канатовому виробляє.

Оксана Гаврилівна. Ну, Зірвихато, начувайся!..

Учень. Та годі Вам, Оксано Гаврилівно, все лякаєте та лякаєте. Коли Ви вже дотримаєте свого слова і виженете мене зі школи посправжньому? Але так, щоб і наказ був з підписом, гербовою печаткою, ну, щоб усе чин-чинарем, а то мене без ксиви міліція з базару виганяє до школи вчитися. Кажуть, що і без мене є кому цигарками торгувати.

Іван Гнатович *(до директора)*. Так, це важкий випадок, але ж не такий, щоб йому не можна було зарадити. Я оце нещодавно взяв у руки Чернишевського й Белінського...

Учень: О, та тут свої люди! *(До Івана Гнатовича.)* Давно із зони? *(Витягує цигарки, наміряючись пригостити Івана Гнатовича.)*

Іван Гнатович. Не розумію, про що це він?

Учень. А що тут розуміти? Викрив ти себе з головою! Мій батя теж на днях з тюряги вийшов, так там у них на зоні білий хліб Белінським називали, а чорний – Чернишевським...

Іван Гнатович. Заберіть швидше звідси це чудовисько, бо він відволік нас від головного.

Учень. Гаразд, гаразд, я все зрозумів! Приходь завтра до мене на базар, я тебе з батєю познайомлю. Гуд бай! *(Виринається з рук учителя, тікає з кабінету, вчитель вибігає за ним, за кулісами чути вигук вчителя: "Стій, Зірвихато, стій!")*

Іван Гнатович. Так на чому ми зупинилися?

Петро Тимофійович. На школі радості.

Іван Гнатович. Саме так. Так от. Школа радості – це, перш за все, радісний вчитель...

У цю хвилину заносять на руках непритомну вчительку біології Ніну Павлівну.

Оксана Гаврилівна. Боже мій, що з нею?

Учні. Мабуть, голодна непритомність. На кожному уроці розказувала, що по три-чотири місяці затримують зарплату, поїла, бідолашна, у кабінеті біології з вазонів усе їстівне. Ми їй скинулися на черевики, бо на тролейбус у неї немає грошей. Так подивіться, на що перетворилися ці черевики за місяць – вона ж знає, де живе? Кожен день витрачає дві години до школи, дві – назад, додому.

Оксана Гаврилівна. Так чого ж ви її сюди принесли, до медпункту несіть!

Ніну Павлівну виносять.

Іван Гнатович. Та що ж це таке, ніяк зосередитись не дають. Ось узяти ще такий аспект. Школа радості – це також центр високого естетичного виховання і формування культури почуттів. Прекрасне почуття – це могутнє джерело моральної чистоти. Нам треба привчати дітей бачити прекрасне ще тут, у рідній школі. Пам'ятає, як у Сухолинського діти створили свій Куточок Краси...

Входить завгосп у брудному одязі, одне "вухо" шапки висить набік, в руці – вантуз.

Завгосп. Гаврилівно, скільки я можу копирсатися у чужому лайні? Ідїть-но подивіться, що там у туалеті! Каналізацію забито, воду в нашому мікрорайоні знову відключили невідомо на скільки! Усе, більше не можу!

Оксана Гаврилівна. Харитоновичу, не панікуйте, викликайте машину – хай чистять каналізацію!!

Завгосп. Морду вони мені начистять! Того разу Ви пообіцяли, що дасте цим здирникам на пляшку, та й пішли собі у міськвно, а вони до мене присікалися після того, як почистили. Якби не встиг зачинитися у своїй комірчині, то не знаю, що б зі мною й зробили – дуже вже вони налаштувалися випити!

Оксана Гаврилівна. А я кажу – викликай, щось придумаємо. Та йди звідси скоріше, бо й від тебе вже дихати важко!

Завгосп виходить.

Оксана Гаврилівна (до Івана Гнатовича). Вибачте, будь ласка, нашому завгоспу, він трохи вже підзабув Сухомлинського.

Іван Гнатович. Ну що ж, завгосп він і є завгосп – ніякого політесу, що з нього візьмеш!

Уся наша надія на вчителів! Це вони, сіючи добре, розумне, вічне, створюють школу радості лише своєю самовідданою, безкорисливою працею...

Входить Анатолій Михайлович, вчитель німецької мови.

Анатолій Михайлович. То-то й воно. Але я задурно працювати більше не бажаю! Оксано Гаврилівно, ось вам заява "за власним бажанням", підпишіть, будь ласка!

Оксана Гаврилівна. Толю, не вигадуй, ти ж у нас єдиний "німець", хто ж у нас німецької навчати буде? Ти ж знаєш, що до тебе Харитонович спробував – не вийшло, бо він тільки "генде гох" та "Гітлер капут" знає...

Анатолій Михайлович. А ви хочете, щоб моїм дітям "капут" був? Ні, і не благайте! Мене на фірму перекладачем запросили. Фірма "Радість" – із двома сотнями баксів на місяць, і без затримок! Так що підписуйте, а я пізніше заскочу, бо на мене вдома репетиціанти чекають: не знаю, як би і вижив без репетиторства!

Анатолій Михайлович покидає кабінет.

Іван Гнатович. Яка несвідома людина! Я певен, що він ще повернеться до школи – школи радості! Бо школа радості як магніт притягує до себе справжніх фахівців-педагогів, вона тягне кожного на традиційний збір...

Заходить Ніна Федорівна, завуч з виховної роботи.

Ніна Федорівна. Оксано Гаврилівно, скільки, як ви думаєте, потягне цьогорічний ремонт, тобто, скільки збирати з батьків – традиційно по 50 гривень?

Оксана Гаврилівна. Зайдете з цим питанням пізніше, ви що – не бачите, що у нас гості?

Ніна Федорівна. Ой, не нагадуйте про "гостей"! Учора на дискотеці такі гості до нас заявилися, таку бійку влаштували! Тільки що з міліції дзвонили, зараз до вас прийдуть на "розбір польотів"...

Оксана Гаврилівна. Та йдіть уже, ради Бога, а міліціонера візьміть на себе – я сьогодні зайнята...

Ніна Федорівна. А пожежників? Вони бажають говорити тільки з вами, бо це пов'язано з грішми: вони ультиматум поставили – щоб ми терміново просочили спецрозчином весь дах, а це ж шість тисяч гривень!

Оксана Гаврилівна. Передзвоніть – хай завтра прийдуть.

Ніна Федорівна. А тут ще...

Оксана Гаврилівна. Досить – на сьогодні вже досить!

Ніна Федорівна. Ну, як хочете, але щоб завтра не казали, що я вас вчасно не поінформувала.

Ніна Федорівна виходить.

Оксана Гаврилівна. Вибачте, Іване Гнатовичу, – ми вас уважно слухаємо!

Іван Гнатович. Я кажу, що школа радості...

До кабінету вбігає Володимир Володимирович, учитель інформатики з дискетами у руці.

Володимир Володимирович. Оксано Гаврилівно, я їх, гадів, повбиваю усіх! Ці бовдури з 11-Г позаражували всі комп'ютери, та ще таким страшним вірусом, який практично не піддається ліквідації!

Оксана Гаврилівна (до Івана Гнатовича). Боже ж ти мій! А що ж це Міністерство ніякого циркуляру вчасно не вислало, що епідемія йде, на який термін потрібно заняття відмінити?!

Іван Гнатович. Не знаю, вчора, коли я виїжджав із Києва, все було спокійно...

Учитель інформатики стенає плечима, розводить руками і, нічого не розуміючи, виходить з кабінету.

Петро Тимофійович. Іване Гнатовичу, я не збираюся відповідати перед міністром, якщо вас тут заразять якимось невиліковним вірусом! Потрібна негайна евакуація, тим більше *(дивиться на годинник)*, що столи вже повинні бути накритими...

Оксана Гаврилівна. Так, "промедленіє смерті подобно". А що стосується школи радості, не турбуйтеся – буде зроблено! Прямо сьогодні й почнемо. Таню, скажи Харитоновичу, хай замовляє нову вивіску – "Кіровоградська спеціалізована школа радості". Може, нам під цей проект хоч американці грошей дадуть.

Іван Гнатович. Так, це непогана ідея! Оформіть її на папері й принесіть завтра до потяга, у мене п'ятий вагон, сімнадцяте місце. Добре?

Оксана Гаврилівна. Усе матиме найкращий вигляд!

Іван Гнатович. До побачення.

Петро Тимофійович. До завтра, Оксано Гаврилівно!

Оксана Гаврилівна. До побачення! Ми завжди радо зустрічатимемо вас усіх в нашій школі – школі радості!

м.Кіровоград

Здано до набору 25.09.03. Підписано до друку 26.11.03.
Формат 60x84^{1/32}. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 16,7. Обл.-вид. друк .арк 16,1.
Замовлення № 556. Тираж 1000.

Друк: ПВЦ «Мавік»
м.Кіровоград, вул. Гайдара, 44,
тел. (0522) 27-73-52, E-mail: mavik-kw@narod.ru